

SALTUKLU MİMARİSİ

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları
Araştırmalar Serisi

No: 1154
No: 2
No: 2

Editör

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Grafik ve Kapak Tasarımı

Muhammed Emin DOĞAN

Baskı

Zafer Medya Grup
Yenikapı Cad. Kadiođlu Sk. No:1
Yakutiye/ERZURUM - 0442 234 22 85

ISBN: 978-975-442-8010-0

Tanıtım Nüshasıdır Para İle Satılamaz.

Bu kitapta yer alan tüm yazıların dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu yazarına aittir.

Erzurum-2016

Haldun ÖZKAN

01.02.1968 yılında Erzurum’da doğdu. İlk ve orta öğrenimi Erzurum’da tamamladı.1987 yılında girdiği Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünden 1991 yılında mezun oldu.1992 yılında aynı fakültenin Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü’nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. 1992-1994 yılları arasında

“Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi” konulu çalışmasıyla Yüksek Lisansını, 1994-2000 yılları arasında hazırladığı “XI-XIII. Yüzyıllarda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu’nun Rolü” konulu çalışmasıyla da Doktorasını tamamladı. 2001 yılında Yrd. Doçent, 2006’da Doçent, 2011’de Profesör oldu. Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgesindeki Hıristiyan ve Türk İslam mimarisi konularında yayımlanmış kitap ve makaleleri vardır. Yurt içi ve yurt dışında konferans, panel ve sempozyumlara katıldı.

1989-1992 yılları arasında Patara Antik Kenti’nde Büyük Kilise ve Liman Kilisesi Kazılarına, 1998-1999 Erzurum-Çiğdemli Höyük Kazısına, 2002-2003 Erzincan-Altıntepe Kazısına 2003-2010 yılları arasında Hasankeyf Kurtarma Kazılarına, 2011-2015 yıllarında da Kemah Kalesi Kazılarına katılmıştır. Aybüke ve Melike adında iki kızı, Muhammed Yiğit adında bir oğlu vardır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
Saltuklular	13
Erzurum Kalesi	28
Pasinler (Hasankale) Kalesi	43
Tortum Kalesi.....	50
İspir Kalesi	52
Oltu Kalesi	56
Avnik Kalesi.....	63
Micingirt Kalesi	65
Zivin Kalesi.....	67
Kars Kalesi.....	68
Bayburt Kalesi	74
İspir Kale Mescidi.....	83
Erzurum Kale Mescidi	87
Erzurum Ulu Cami.....	98
Erzurum Emir Saltuk Kümbeti	114
Micingirt Kümbeti	122
Tercan Mama Hatun Türbesi.....	124

Tercan Mama Hatun Kervansarayı	138
Tercan Mama Hatun Hamamı	149
Tercan Mama Hatun (Kötür) Köprüsü	154
Değerlendirme.....	157
Kaleler.....	157
Camiler.....	161
Türebeler.....	172
Kervansaraylar	184
Hamamlar.....	192
Köprüler	197
Süsleme Özellikleri.....	197
Yazı Kuşakları.....	203
Figürlü Bezeme.....	206
Malzeme ve Teknik.....	218
Kaynakça.....	223

*Anadolu'yu Türk Yurdu Yapan
Şehitlerimizin Anısına...*

SUNUŐ

Maddi kültür, aęlar boyu yerleŐik olan bir medeniyetin izlerini taŐır. Őehirler bu kültürel kimlikleri ile öne çıkarlar. Bu nedenle kültür varlıklarının belgelenmesi, korunması ve gelecek kuŐaklara aktarılması büyük önem arz etmektedir.

Bu konu niversitemizin hassasiyetle üzerinde durduğu temel konulardandır. Bugüne kadar yürüttüğü eğitim ve ęretim faaliyetlerinin yanında üstlendiği vizyonu ile Erzurum'a ve bölgeye yön veren niversitemiz, geçmişte olduğu gibi günümüzde de bilim ve kültür alanındaki çalıŐmalara ve projelere büyük katkı sağlamaktadır.

Elinizdeki bu kitap da niversitemizin katkılarıyla yayın hayatına adım atan ve alanında çok ciddi bir boŐluęu dolduran değerli bir eser niteliğindedir.

Gerek akademisyenliği, gerekse araştırmacı kimliğiyle tanınan yazar sayın Prof. Dr. Haldun zkan, daha önce yazdığı eserler gibi bu kitabını da büyük bir çaba ve özveriyle kaleme almış, bilim ve kültür dünyasının hizmetine sunmuştur.

Sayın zkan'ı içtenlikle kutluyor, başarılı çalıŐmalarının devamını diliyorum.

Prof. Dr. Hikmet KOÇAK

Atatürk Üniversitesi Rektörü

ÖNSÖZ

Uygarlıklar felsefi ve siyasi öncü konumlarıyla, askeri başarılarla, coğrafi fetihlerle, ekonomik kalkınmayla, bilimsel ve sanatsal gelişmeyle uygarlık haline gelirler. Dünya coğrafyasının kadim milletlerinden olan Türkler, tarih boyunca Asya ve Avrupa kıtalarına yayılmış, bu topraklarda egemenlik kurmuş, gerek İslam öncesi dönemde ve gerekse İslam dininin kabulü sonrasında dünya uygarlığına ve kültürüne büyük etki yapmış milletlerden biridir. VIII. yüzyıldan sonra Ortadoğu ve Asya’da görülen ve XI. yüzyılda Anadolu’ya taşınan Türk-İslam Sanatı Antik Yunan ve Roma Sanatının bir devamı veya tekrarı değildir. Ortaçağ’da Türklerin Anadolu’ya gelerek yerleşmeleri ve bu toprakları Türk vatanı yapmaları Anadolu kültür tarihinin en önemli tarihsel süreçlerinden biridir. Anadolu coğrafyasında ki Türk-İslam Sanatı, köklerini Orta Asya’dan alan, İran’da gelişen Anadolu’ya taşınan ve Anadolu’nun yerli kültürleri ile buluşup, İslam inancıyla yoğrulan bir sanattır.

Erzurum ve çevresini Türkleştiren Saltuklular, Orta Asya’dan İran’a ve oradan da Anadolu’ya gelerek, ebedi yurtları olacak Anadolu’yu vatan yapmışlardır. Çünkü Türkler Anadolu’ya nüfuslarıyla, inançlarıyla, gelenekleriyle yerleşmek için gelmişlerdi. Nüfusun belirli alanlarda yoğunlaşması şehirleşmede atılan adımları gerekli kılmıştır. Yeni bölgelerin fethi, feth edilen toprakların idaresi ve bu bölgelerinin örgütlenmesi, tarım arazilerinin işlenmesi, barınma, silahlanma, ticaretin düzenlenmesi gibi sebepler, Saltukluları, bulunmuş oldukları konumda mimari yapılaşmadan ziyade, yurt tutma çabalarına sevk etmiştir. Saltuklular, Anadolu dışındaki Türk mimari unsurlarını Anadolu’ya taşıyarak, kendi bölgelerindeki mahalli unsurlarla yorumlamış farklı ve

kendine özgü yeni bir üslupla Anadolu Türk Sanatının ilk yapı taşlarını koymuşlardır. Ancak buna rağmen ortaya konulan az, ama çok kıymetli nadide eserler ile de Anadolu Erken Türk Sanatının mihenk taşlarından biri olmuşlardır.

Bu eserin basımı aşamasında desteğini esirgemeyen Rektörümüz Prof. Dr. Sayın Hikmet KOÇAK' a en içten şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca çalışmamızın kitaba dönüşmesinde desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş' a, Yrd. Doç. Dr. Zerrin Köşklü' ye, Prof. Dr. Süleyman Çiğdem'e, Prof. Dr. Ahmet Beşe' ye, Doç. Dr. Nurettin Öztürk'e, Yrd. Doç. Dr. Muhammed Kındığılı' ya ve Muhammed Emin Doğan'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıkları Bölge Koruma Kurulu Müdürü Sayın Lokman Kemaloğlu'na ve Vakıflar Bölge Müdürü Sayın Kenan Urgan'a kurumlarındaki arşiv malzemelerini ve özellikle Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon çizimlerinin kullanımına izin verdikleri için, çok teşekkür ediyorum. Erzurum Arkeoloji Müzesi Müdür Yardımcısı Güler Barın'a ve müze çalışanlarına sikke fotoğraflarının teminindeki yardımları için teşekkür ediyorum.

Eşim Filiz Özkan'a ve tüm aileme yardım ve desteklerinden dolayı minnettarım.

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN
Erzurum-2016

SALTUKLULAR

XI. yüzyılın başlarında Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu fethetmelerinden çok önce Anadolu uzun süre İslam ordularının akınlarına hedef olmuş ve bu akınlar Türk fetihlerine zemin hazırlamıştır. Çağrı Bey'in 1015-1021 yılları arasında Doğu Anadolu'ya düzenlediği keşif seferinden sonra Anadolu'ya girmişler ve kayıplar vermelerine rağmen Azerbaycana, Bizans topraklarına ve Diyarbakır yöresine kadar yayılmışlardır. 1038 yılında Van Gölü havzasına kadar gelmişlerdir. Yeni katılımlarla sayıları bir hayli artan Türkmenler, 1044 yılında büyük kitleler halinde Doğu Anadolu'ya girmişlerdir. Türkmenlerin hedefi Erzurum'u ele geçirmektir. Bu gelişmeler üzerine Bizans'ın güçlü imparatoru II. Basileios Doğu'daki sınırlarını emniyet altına almak için seferber olmuş ve imparatorluğun sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar genişletmiştir. II. Basileios'un 1025 yılındaki ölümünden sonra eski görkemli günlerine veda eden ve hızla güç kaybeden imparatorluk, kısa süreler hüküm süren yeteneksiz hükümdarlar tarafından yönetilmiş, her seferinde yeni umutlarla tahta çıkarılan imparatorlar, istikrarı sağlama noktasında yetersiz kalmışlardır. Bu durumun üstesinden gelebilmesi için İmparatoriçe Eudokxia general Romanos Diogenes'i kendisine eş olarak seçmiş, İmparatorluğun özellikle Anadolu'daki egemenliğini yeniden tesis etmek üzere harekete geçmiştir.

Tuğrul Bey, 1055 yılında Malazgirt ve Erzurum üzerine sefer düzenlemiş, Türkistan'dan gelen bir Türkmen kitleleri de Erzurum ve Bayburt civarını ele geçirmiştir. Türkler, 1059 yılından sonra büyük kitleler halinde aralarında muhtemelen Emir Saltuk'un da bulunduğu bir

grup komutanının emrinde Anadolu'ya akınlara başlamışlardır. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçen Sultan Alparslan zamanında da Anadolu'ya yapılan akınlar devam etmiştir.

İmparator Romanos Diogenes, 1071 yılında büyük bir orduyla Anadolu seferine çıkmayı planlamış, amacı Anadolu'yu Türklerden kurtarmak, İslam topraklarını işgal etmek ve Selçuklu devletini ortadan kaldırmaktır.¹³ Mart 1071 tarihinde Ayasofya'da yapılan büyük bir törenden sonra yola çıkan imparator, Sultan Alparslan komutasındaki Selçuklu kuvvetleri ile 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te karşılaşmıştır.

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Malazgirt'teki kader savaşına giderken, ordusu ilk olarak Sivas'ta konaklamış, burada halkın coşkuyla karşıladığı imparator, halkın dertlerini dinlenmiş, daha sonra Haziran 1071'de ordularını Erzurum'da toplamıştır. Grekler, Ruslar, Alanlar, Gürcüler, Ermeniler, Franklar, Normanlar, hatta Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan gelmiş olan Hazar, Kıpçak ve Uz Türkleri de Erzurum Kalesi'nde bir araya gelmişlerdir. Farklı kaynaklarda belirttiğine göre kalede bir araya gelen askerin sayısı 200.000 ila 400.000 arasındadır¹. Orada, Romanos Diogenes'in generallerinden bazıları Selçuklu bölgesine ilerlemeyi sürdürmeyi ve Alparslan'ı hazırlıksız yakalamayı teklif etmişlerdir. 26 Ağustos Cuma sabahı çadırından çıkan Sultan Alparslan Malazgirt'le Ahlat arasındaki Malazgirt Ovasında, kendi ordugahının 7-8 km uzağında, ovaya yayılmış durumdaki düşman birliklerini görmüş, savaşı önlemek için imparatora elçiler göndererek sultana barış teklifinde bulunmuştur. İmparator, sultanın bu önerisini

¹ Turan, 2014,5.; Merçil, 2012,64; Küçükuğurlu- Çelik, 2013, 95.

ordusunun büyüklüğü karşısında bir korkaklık olarak yorumlamış ve barış teklifini reddetmiştir.

Savaşın cereyan ettiği 26 Ağustos Cuma günü Abbasî Halifesi el Kaim Biemrillah tarafından hazırlatılan ve aynı gün İslam memleketlerinin camilerinde okunan hutbe, bu savaşın İslam aleminin kaderi üzerindeki tesirini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Hutbe şöyledir:

*“Allahım ! İslam sancağını yükselt. Şehinşahu’l-Azam Sultan Alparslan’ın senden dilediği yardımı esirgeme. Senin dinini şerefli ve yüce tutabilmek için onu lütuflukâr ve her zaman tesirli olan desteğinden mahrum kılma. Ordusunu meleklerle destekle, niyet ve azmini hayır ve başarıyla neticelendir. Çünkü o senin rızan için rahatını terk etti, malı ve canıyla emirlerine uymak için senin yoluna düştü. O’na zafer kısmet eyle. Ey Müslümanlar. O’nun için Allah’a yalvarıp yakarınız; O’nun şerefli olarak düşmanlarını mahvetmesi, sancağını yükseltip zaferlerin en son derecesine erişmesi için Allah’a dua ve niyazda bulununuz. Allahım ! Onun bütün güçlüklerini kolaylaştır ve önünde kâfirlere boyun eğdir”.*²

Cuma namazından sonra başlayan muharebede Sultan Alparslan, fevkalade bir muharebe taktiği uygulamış, muharebenin başlamasından iki saat sonra, Peçenek ve Uz Türkleri, Bizanslılardan ayrılıp, Selçuklu sultanına tabi olmuşlardır. Mezhep baskısı sebebiyle Bizanslılara kırgın ve kızgın bulunan Ermeni kuvvetleri de muharebe meydanını terk etmiştir. Bu hadiseler, Bizanslı askerlerde manevi bozguna yol açmış, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes, yaralı halde bütün maiyeti ile birlikte esir edilmiştir. İmparator Diogenes, Alparslan'ın huzuruna

² Sevim, 1971, 71.

çıkartılınca, utancından başını kaldıramamış, Sultan Alparslan, onu nezaketle kabul edip gönlünü almıştır. Diogenes, muharebe öncesi muazzam ordusunun Türkleri muhakkak yeneceğine inandığını itiraf etmiştir. Alparslan ile aralarında şu diyalog gerçekleşmiştir:

Sultan Alparslan; “Eğer zafer sizin olsaydı, bana ne yapardınız?” diye sormuş. Diogenes, öldürteceğini açıklayamamış. “Kamçıldım” cevabını vermiştir. Alparslan; “Benim size ne yapacağımı düşünüyorsunuz?” diye sorunca “Ya öldürtürsünüz, yahut İslam memleketlerinde bir esir gibi dolaştırır, süründürsünüz. Belki de... fakat onu düşünmek bile istemiyorum, mümkün görmüyorum, ama... belki de, affedersiniz!” demiştir. Alparslan, yenilgiye uğramış bir insanı daha da küçük düşürmek istememiş ve Bizans İmparatorunu affetmiştir. Ağır şartlarla antlaşma imzalamış³, fakat Romen Diogenes, İstanbul’a dönüşünde Bizanslılar tarafından, Türklerden görmediği hakaretlere uğrayıp gözlerine mil çekilerek zindana atılmış ve öldürülmüştür. Yeni Bizans İmparatoru VII. Mihail ise Diogenes,’in Türklerle yaptığı anlaşmayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine Sultan Alpaslan, Saltuk, Artuk, Mengüçük, Çavlı, Danişmend ve Çavuldur gibi emirlerini Anadolu’ya göndererek fethinin tamamlanması emrini vermiştir. Bu fetihlere katılan beyler Anadolu’da aldıkları topraklara yerleşerek birer beylik kurmuşlardır. Bu beylikler, Anadolu’da kurulan ilk Türk devletleri (beylikleri) dir.

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu’da ilk kurulan Türk beyliği Saltuklulardır. Saltuklular, Doğu Anadolu Bölgesinde 1071-1202 yılları

---

³ Sevim-Yücel, 1995, 69.

arasında hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir. Kurucusu Malazgirt Zaferinin kazanılmasında önemli rol oynayan Emir Saltuk, beyliğin başkenti ise Erzurum'dur. İslam kaynaklarında Kalikala, Erzen, Erzen er-Rûm şeklinde geçen Erzurum, daha sonra Arz-i Rum ve nihayet Erzurum olarak anılmaya başlanmıştır. Saltuklular, Erzurum bölgesine Türklük vasfını kazandırmış ve anıt eserler bırakmış bir beyliktir. Ailenin adı bizzat kendilerine ait olan kitabe ve sikkelerde "Salduk"⁴ şeklinde geçerken, Gürcü ve Ermeni tarihlerinde de bu ad "Saltuk veya Salduh" şeklinde ifade edilmiştir⁵.

Saltuklu Beyliği sınırları içerisinde, başkent Erzurum olmak üzere Kars, Bayburt, Tercan, Pasinler, İspir, Tortum, Oltu ve Micingirt gibi şehir ve kaleler bulunuyordu⁶. Saltukluların en etkili yöneticileri arasında Ebul Kasım, Gazi ve Ali gösterilmektedir.

Malazgirt Zaferi'nin kazanılmasında önemli rol oynayan komutanlardan olan Emir Saltuk'a Sultan Alparslan; Anadolu'nun fethinde çok önemli hizmetlerde bulunduğu için zaferden sonra Erzurum, Kars, Pasinler, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt ve yörelerini veraset yoluyla çocuklarına da intikal etmek üzere ona ikta etmiştir⁷.

---

⁴Saltuk "bırakmak", "salıvermek" manasına geliyor. Kaynaklar, bunun Türklerde çocuğun yaşamasını sağlamak için konulan isimlerden biri olması ihtimalinden bahseder.Sümer,1990, 18.

⁵ Sümer, 1990, 18.

⁶Beygu, 1936, 36- 41. ; Kırzioğlu, 1953, 373.; Konyalı, 1960, 25-27. ; Alptekin, 1985, 293-296.; Öztuna, 1983, 473.; Turan, 1973, 3.; Sümer, 1971, 395-400.; Konukçu, 1992, 35.; Eğilmez, 2012,96.

⁷ Sevim, 2014, 154.

Saltukoğulları (Benû Saltuk) adıyla tanınmış olup bu ailenin ilk atası Saltuk Beydir⁸. Asıl adı Ebü'l-Kasım Saltuk olup, ölümünden sonra, yerine oğlu Ali b. Ebu'l-Kasım geçmiştir 496 (1102-1103)⁹. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesi sonunda varılan anlaşma neticesinde, Saltuklu toprakları, Melik Muhammed'in hakimiyet bölgesi içinde kalmıştır. 1121 Senesinde Artuklu Emiri İlgazi'nin, Gürcülere karşı çıktığı sefere Saltukoğlu Ali Bey de katılmış, fakat bu seferde Gürcüler galip gelmiş ve Kral David Tiflis'i zapt etmiştir. Bu arada Menûçehr'in oğlu Ebu'l-Esvar, Ani'yi Gürcüler'e karşı müdafaa edemeyeceğini anlayarak altmış bin dinar karşılığında Ani'yi Saltuklulara satmıştır. Fakat şehirdeki Hıristiyan ahali daha erken davranıp Kral David'i durumdan haberdar ederek şehri ona teslim etmişlerdir. Ani'de Sultan Alparslan'ın 1064 yılında fetih alameti olarak kiliseden camiye dönüştürdüğü ve Fethiye Camii ismini verdiği yapı tekrar kiliseye çevrilmiş ve daha önce Ahlat'tan götürülerek kubbeye konulmuş olan hilalin yerine haç dikilmiştir¹⁰. Böylece Sultan Alparslan'ın 1064'de aldığı Ani, altmış yıl sonra tekrar Hıristiyanların eline geçmiştir (1123-1124).

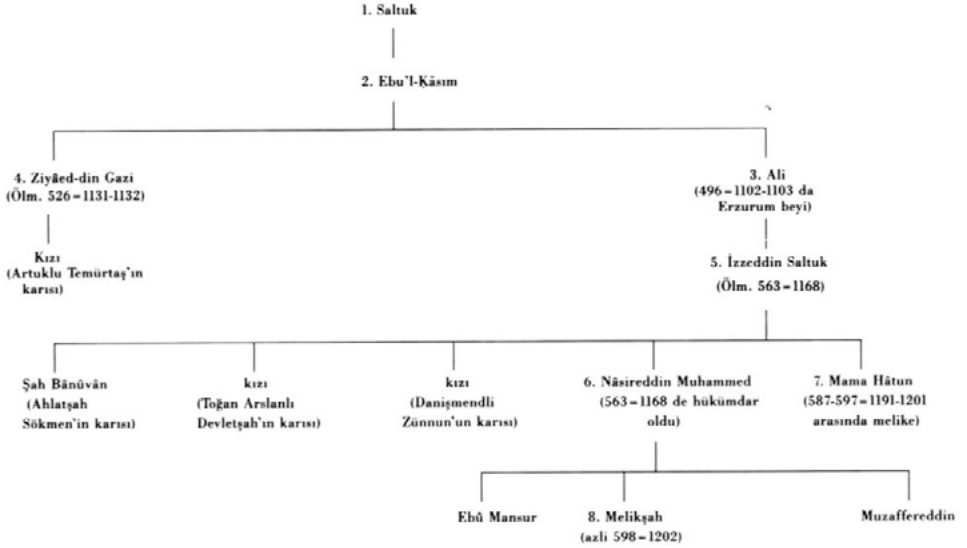
⁸ Sümer,1990,19.

⁹ Özaydın, 1996,54-56.

¹⁰ Brosset,1851,370.

SALTUKLULAR SOYKÜTÜĞÜ

Emir Ali'nin ölümünden sonra Saltukluların başına, hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmayan kardeşi Ziyaüddin Gazi geçmiştir (muhtemelen 1124 sonra). Gazi bugüne kadar bu adıyla meçhul kalmış bir Saltuklu emiridir. Ziyâüddin Gazi, 1126 senesinde Gürcülere karşı düzenlenen sefere katılır¹¹, 1131 senesinde İspir ve Pasinleri geçerek Oltu'ya kadar gelen Gürcüleri, büyük bir bozguna uğramıştır. Artuklu Timurtaş Bey, Ziyaüddin Gazinin kızıyla evlenince, iki hanedan arasında akrabalık bağı da kurulmuştur. Yapılar üzerindeki kitabelerinden anlaşıldığına göre, Erzurum'daki Kale Camii ve Tepsi Minareyi yaptıran Ziyaüddin Gazi¹² 526 (1131-1132) yılında ölmüştür¹³.

¹¹ Turan, 1973, 8.

¹² Konyalı tarafından okunmuş olan Tepsi Minare kitabesinde onun unvan ve lâkapları şöyle sıralanmaktadır: "Mevlâna Ziyâeddin Kutbu'l-İslâm, Nasîruddevle, Zahîru'l-mille, Şemsü'l- (Mülûk) ve'l-Ümerâ İnanç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kasım Ziyâeddin Gazi" Konyalı, 2010, .57.; Oysaki Sümer,

Emir Gazi'nin 1132 senesinde ölümünden sonra beyliğin başına, yeğeni II. İzzeddin Saltuk geçer (1132-1168)¹⁴. Onun devrinde Ahlatşahlar ve Erzen beyleriyle ittifak yapılmış ve evlilik yoluyla kurulan akrabalıklarla bu ittifaklar güçlendirilmiştir. İzzeddin Saltuk kızlarından Şahbanu'yu Ahlatşahi II. Sökmen ile diğer kızını da Erzen beyi Togan Arslan'ın oğlu Yakup Arslan ile evlendirmiştir. Ani Emiri Fahreddin Şeddad, İzzeddin Saltuk Beyin kızlarından birine talip olmuş, fakat bu isteği reddedilmiştir. Buna içerleyen Fahreddin Şeddad, ondan intikam almaya karar vermiş ve Saltuk'a elçi gönderip: *“Ben zayıfladım; Gürcülere karşı Ani'yi müdafaa edecek gücüm yoktur. Bu şehri sana teslim edip hizmetine girmek istiyorum”* diyerek, aslında kızını vermediği için ondan intikam almak istemiştir. Bu sebeple Kral Dimitri'ye gizlice haber gönderip onu da ülkesine davet eder. Bu komplo sebebiyle aniden baskına uğrayan Saltuklular mağlup olmuşlardır. Başta İzzeddin Saltuk olmak üzere çok sayıda Türk askeri esir düşmüş, Ahlatşahi Sökmen ile Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi krala elçiyle 100 bin dinar fidye gönderip Saltuk'u kurtarmışlardır. 1168 yılında vefat etmiş olan II. İzzeddin Saltuk'un tebaasına karşı şefkatli ve adilane idaresi dönemin tarihçileri tarafından da övülmüştür. İzzeddin Saltuk, Hıristiyan tebaasına da iyi muamele etmiş ve bu yüzden, onların da sevgi ve saygısını kazanmıştır. Devrinde Saltuklu Beyliği toprakları, Tercan'dan başlayıp, Tahir Gediğine kadar uzanmıştır. Erzurum, Bayburt, Avnik, Micingerd, İspir, Oltu gibi şehir ve kasabaları içine alacak kadar

---

bunların Türk hanedanlarınca kullanılmış unvanlar olduğunu belirtmektedir. Sümer,1990,24.

¹³ Özaydın, 1996,54.

¹⁴ Turan,1973,9.; Özaydın, 1996,55.

genişlemiştir. Hatta Kars bile bir müddet Saltuklu hakimiyetine girmiştir¹⁵.

İzzeddin Saltuk'un ölümünden sonra yerine, oğlu Nâsırüddin Muhammed Bey geçmiştir¹⁶. 1189 senesinde basılan bir sikkeden, onun, Irak Selçukluları sultanı III. Tuğrul ve asıl iktidarı elinde tutan Atabeg Kızıl Arslan'a tabi olduğu anlaşılmaktadır. Erzurum Ulu Camii'ni yaptırmış olan Nâsırüddin Muhammed, muhtemelen 587 (1191) tarihinden bir müddet önce ölmüştür. Nâsırüddin Muhammed'in ölümünden sonra beyliğin başına, kız kardeşi Mama Hatun geçmiştir.

Kaynaklar, 1191 senesinde Erzurum'a, Mama Hatun'un hakim olduğunu yazmaktadır¹⁷. Selahaddîn Eyyubî'nin yeğeni Meyyafarikin Hâkimi Takiyyeddin Ömer, Ahlat ülkesini ele geçirdiği ve Malazgirt Kalesini muhasara ettiği sırada Mama Hatun askerleriyle ona yardım etmiş, muhasara uzun müddet devam etmiş, fakat Takiyyüddin'in ölümü üzerine Eyyubîler hiçbir netice elde edemedi 587 (1191) yılında oradan ayrılmışlardır. Mama Hatun'un 597 (1200-1201) yılına kadar Erzurum'u yönettiği anlaşılmaktadır. Eyyubi hükümdarı, Melik Adil'e haber gönderip meşhur bir şahısla evlenmek istediğini bildirmiş, Melik Adil de Nablus valisi Fariseddin Meymûnü'l-Kasrî'ye haber gönderip Mama Hatun ile evlenmesini tavsiye etmiştir. Fariseddin Mama Hatun ile evlenmek için hazırlık yaptığı sırada onun Saltuklu tahtından uzaklaştırılıp nezaret altına alındığını öğrenmiş ve dolayısıyla bu evlilik gerçekleşmemiştir. Güçlü ve ihtiraslı bir kadın olan Mama Hatun, ordu

---

¹⁵ Konukçu, 1992,22.

¹⁶ Turan,1973,17.

¹⁷ Sümer,1990,16.; Konukçu, 1992, 24-25.

başında Malazgird'e kadar gidip gelmiştir. Tercan'da Tuzla Çayı kenarındaki mevkide bir kervansaray, cami, hamam, köprü ve ölümünden sonra da türbesi yapılmıştır¹⁸.

Kendisine karşı olan emirler tarafından tahttan indirilen Mama Hatun'un yerine 597 (1200-1201) tarihinde Muhammed'in oğlu Alaeddin Melikşah geçmiştir. Bunun zamanında, Anadolu'daki diğer beylikler gibi, Saltuklular da Türkiye Selçuklu Devleti'nin tehdidine maruz kalmıştır. Türkiye Selçukluları sultanı Rükneddin II. Süleyman Şah, 1202 senesinde Gürcistan Seferine çıktığında ve bağlı hükümdar ve beylere haber gönderip, kendisine katılmalarını istemiş, Süleyman Şah, 25 Mayıs 1202'de, Erzurum önlerine gelince, kendisini karşılamaya geç gelen Saltuklu beyi Melikşah'ı karşılamada ağır davranmasını sebep göstererek yakalatıp hapsedirmiştir. Böylece, Saltuklu Beyliği, sona ermiş ve Süleyman Şah, bölgenin idaresini kardeşi Mugiseddin Tuğrul Şaha vermiştir¹⁹.

Saltuklu toprakları 1225 yılına kadar Mugiseddin Tuğrul Şah'ın elinde kalmış, onun ölümünden sonra yerine Rükneddin Cihanşah geçmiştir (1225-1230)²⁰. Selçuklular 1243'de Köseadağ Savaşında ağır bir mağlubiyete uğramışlarsa da Alaeddin Keykubad zamanında Erzurum dahil Gürcistan'a kadar uzanan topraklar Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınırları içinde kabul edilmiştir.

¹⁸ Beygu, 1936, 258-261.; Özaydın, 1996,55.

¹⁹ Turan,1973, 20.; Konukçu,1992, 20.; Eğilmez, 2012,110.; Öngül, 2014,144.

²⁰ Özaydın, 1996,56.

Saltuklular zamanında Erzurum, diğer Anadolu şehirleri gibi, iktisadi ve ticari açıdan oldukça önemli bir şehirdir²¹. Akdeniz limanlarından ve Suriye'den yola çıkıp, Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan yoluyla Azerbaycan'a, İran'a giden ve Türkistan'dan Erzurum'a gelip aynı yoldan Akdeniz ve Trabzon limanlarına ulaşan büyük bir ticaret yolunun üzerinde bulunuyordu. Bu bakımdan Erzurum'da ekonomik hayat oldukça canlıydı. Erzurum'da yerleşip ticaret yapan Kazvinli Emir Şemseddin Ömer bu şehirde geçen hayatının başlangıcını hikaye ederken şehir hakkında önemli bir tasvir yapar: *“Günün hadiselerinden bir hadise ve zamanın olaylarından bir olay nedeniyle ana yurdum, doğum yerim, iyiliklerin kaynağı ve hür kimselerin toplandığı yer olan Kazvin'i terk ederek ticarete başladım. Ticareti geçim temini için kendime meslek edindim. Erzurum'a varınca orayı her çeşit nimetlerle dolu ve her türlü imkanı olan bir şehir olarak gördüm. Kendi kendime, bu şehirde oturmalısın yüce cennetin kışkandığı bu yeri mesken tutmalısın dedim ve hemen o gurbet elini yurt seçtim. Birçok vefalı dost edindim. Yolculuk defterini dürerek güzellikle dolu olan bu şehirde yaşamaya başladım. Geçimimi arzuladığım şekilde temin ederek vakit geçirdim. Çok miktarda mala, kumaşa ve nimete sahip oldum...”* diyerek 1236 yılından önceki Erzurum hakkında kendi müşahedelerini ve duygularını böyle nakletmiştir²².

Erzurum bölgesinde bir asırdan fazla varlığını devam ettiren Saltuklular hakkında bugüne değin ancak iki kitabe elde edilebilmiştir. Bunlardan biri Erzurum'daki Tepsi Minare üzerinde, diğeri de Pasin

---

²¹ Kürkçüoğlu, 2007,79.

²² Öngül, 2014, 286.

Ovası'ndaki Aşağı Micingirt Köyü'nde bir evin duvarında bulunmaktadır. Bu kitabe, köyün yakınındaki tarihi Micingirt Kalesi'nden getirilmiştir. Kötü bir yazı ile yazılmış olan Micingirt kitabesinin birinci parçasında ancak bazı ibareler okunmaktadır. Daha mühim olan kitabenin ikinci parçasının da uçları kırıktır. Bu kitabenin fotoğrafları A.Ş.Beygu²³, metni de F. Kırzioğlu²⁴ ve İ.H. Konyalı²⁵ tarafından yayınlanmıştır²⁶. Saltuklularla ilgili resmi mektup, vakfiye gibi hiçbir vesika günümüze kadar gelmemiştir²⁷. Yazılı eser bakımından Erzurum Müzesi'nde Saltuklulara ait paralar bulunmaktadır ki bunlarda İzzeddin Saltuk ile oğlu Muhammed'e ait bakır sikkelerdir²⁸, sikkelerin basım yerleri de belli değildir. Dönemleri ise üzerlerindeki yazılardan tespit edilmiştir. Bir yüzleri resimli, diğer yüzlerinde yazı bulunmaktadır. Erzurum'da İslam dönemi öncesinde para basılmamıştır. İslami dönemde Saltukoğulları, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Ertena ve Osmanlılar para kestirmişlerdir. Erzurum'da kesilen en son Osmanlı parası II. Sultan Mustafa'nın H.1106/M.1694 tarihinde bastırıldığı kuruş ve yarım kuruşlardır²⁹. Evliya Çelebi Erzurum Darphanesinin Erzincan Kapısı yakınında olduğunu bildirmektedir, ancak günümüzde bu yapıya ait hiçbir kalıntı bulunmamaktadır.

²³ Beygu, 1936, 38.; Sümer, 1990, 39.

²⁴ Kırzioğlu, 1953, 392.

²⁵ Konyalı, 1960, 495.

²⁶ Eğilmez, 2012, 97.

²⁷ Sümer, 1990, 15.

²⁸ Sümer, 1990, 15.; Alptekin, 1985, 293.

²⁹ Konyalı, 2010, 61.

Ön yüz: “Nâsîrüddin Kızıl Arslan, Muhammed bin Salduk” yazılıdır³⁰.

Arka yüz: Elinde ok ve yay arkaya dönük vaziyette avlanan bir süvari tasviri bulunmaktadır.

Ön yüz: “Nâsîrüddin Kızıl Arslan, Muhammed bin Salduk” yazılıdır³¹.

Arka yüz: Elinde ok ve yay arkaya dönük vaziyette avlanan bir süvari tasviri bulunmaktadır.

³⁰ Paranın yüzündeki Kızıl Arslan’ın şahsımı, yoksa Mehmed ibn-i Salduk’un bir vasfı veya Türkçe bir başka ismi midir? Bu tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Konyalı, 2010, 60.

³¹ Konyalı, 2010, 61.; Alptekin, 1985, 293-294.

Ön yüz: “Nâsırüddin Kızııl Arslan, Muhammed bin Salduk” yazılıdır³².

Arka yüz: Elinde ok ve yay arkaya dönük vaziyette avlanan bir süvari tasviri bulunmaktadır.

Ön yüz: “Nâsırüddin Kızııl Arslan, Muhammed bin Salduk” yazılıdır³³.

Arka yüz: Elinde ok ve yay arkaya dönük vaziyette avlanan bir süvari tasviri bulunmaktadır.

³²Konyalı, 2010, 61.; Alptekin, 1985, 293-294.

³³Konyalı, 2010, 61.; Alptekin, 1985, 293-294.

Ön yüz: Essultan muazzam Mesud bin Muhammed İzzeddin Saltuk bin Ali

Arka yüz: Bir elinde kılıç olan bir figür bulunmaktadır.

KALELER:

Saltuklular, egemen oldukları bölgede yeni kaleler inşa etmemiş, İlkçağ ve Ortaçağdan kalan kalelere yerleşerek onları onarmış ve kullanmışlardır³⁴. Erzurum, Hasankale, Tortum, İspir, Oltu, Avnik, Micingird, Zivin, Tercan, Kars ve Bayburt kalelerinin, bazılarının ilk kuruluşları Urartu³⁵, bazılarının, Roma, bazılarının da Bizans dönemine kadar inse de, bu kalelere bir dönem de Saltuklular hakim olmuş ve buralarda yaşamışlardır. Kaleler stratejik noktalara inşa edildikleri için her dönemde yerleşim yerlerinin ve yolların kontrolü bu savunma yapılarından sağlanmıştır. Müstahkem mevkilere yerleştirilen bu kaleler,

³⁴ Konukçu,1992, 28.

³⁵ Urartu Devleti,1.bin yılın ilk yarısında, merkezi Tuspa (Van) olmak üzere, Doğu Anadolu'da yer almaktaydı. En güçlü devirlerinde egemenlik sınırları, batıda Fırat Nehri'ne güneyde Toros Dağlarına, doğuda Tebriz'in doğusundaki Sarab yöresine, kuzeydoğuda Sevan Gölü, kuzeyde de Kura Nehri'nin kaynak bölgesine kadar uzanmaktaydı. Payne,2006, 6.

Saltuklular tarafından ele geçirilmiş ve bir takım değişiklikler ve eklentilerle kullanmışlardır. Saltukluların merkezi Erzurum olduğu için, Saltuklu emirleri de Erzurum'da oturmuş, Bayburt Kalesini, Trabzon'daki Bizanslılara karşı Erzurum'u korumak için, Ebû Mansur tarafından yaptırılmış olan Micingirt Kalesi ile, Hasankale, Tortum, Oltu ve Zivin Kalelerini de Gürcü istilasına karşı savunma merkezleri olarak kullanmışlardır.

Erzurum Kalesi:

Erzurum Kalesi Minyatürü (Matrakçı Nasuh'tan)

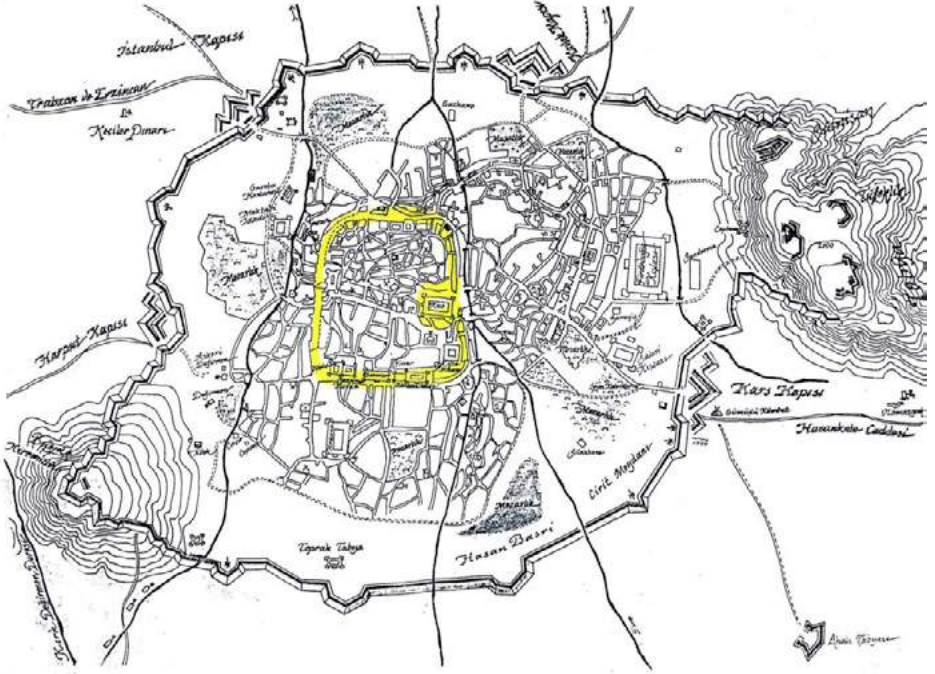
Erzurum Kalesi'nin kuruluş tarihiyle ilgili ilk yazılı kaynaklar genel olarak M.S. 420-440 yıllarını verirken, son yapılan çalışmalar kalenin inşasının 387 yılına kadar inebileceğini göstermektedir.³⁶

Ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu farklı kaynaklarda farklı şekillerde değerlendirilse de IV. yüzyılın sonları, V. yüzyıl başları Erzurum Kalesi için kaynakların genel olarak

kabul ettiği ortak yapım tarihidir. Bizans Generali Anastasius tarafından yaptırılmış olması ve İmparatorun adından ötürü isminin kaleye verildiği de tartışılan başka bir

³⁶ Küçükkuşurlu- Çelik, 2013, 38.

hususur³⁷. Erzurum Kalesine Theodosiopolis isminin verilmiş olması, Dara (Urfa/Ceylanpınar) yakınlarındaki Theodosiopolis şehri ile karıştırılması içindir³⁸.

Fuat Bey'in Erzurum Haritası

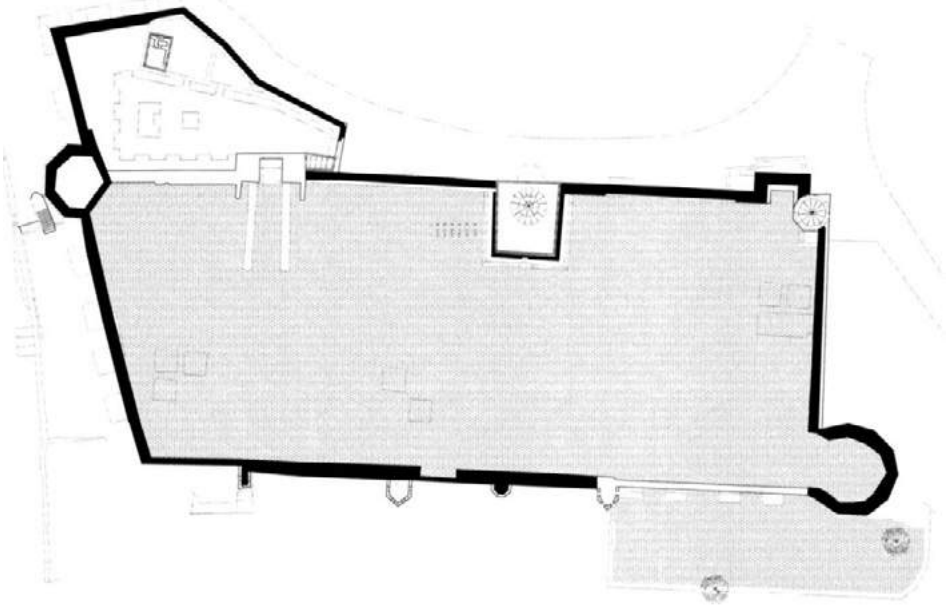
Erzurum Kalesi'nin Sasanilere karşı kurulduğu hakkında genel bir kanaat belirtilmiş se de, kaynaklar kalenin Sasanilere değil de Hun akınlarına karşı yapılmış olabileceğini de o dönemde Erzurum ve çevresindeki ciddi Hun tehditlerini göz önünde bulundurarak tartışır.³⁹ M.S. 502'de Sasanilerin eline geçen Erzurum Kalesi, sık sık Bizans ve

³⁷ Lynch,1967,209-210.; E.Smith- H.G.U.Dwight, 1884, 63-64.; Grousset,1947, 181.; Veyonis, 1971, 17, 28.; Norman, 1878, 28-29.; Darkot, 1964, 341; Yinanc, 1964, 345.

³⁸ Küçükuğurlu- Çelik, 2013, 86.

³⁹ Küçükuğurlu- Çelik, 2013, 87.

İranlılar arasında el değiştirmiştir⁴⁰. Bizanslılar, doğuda Sasanilere karşı Theodosiopolis'in tahkim ve müdafaasına çok önem vermişlerdir. Theodosiopolis, kuruluşundan VI. yüzyıl başlarına kadar Bizanslıların elinde kalmıştır.

Erzurum Kalesi Planı Kültür Bakanlığı - EKVTKBK'dan

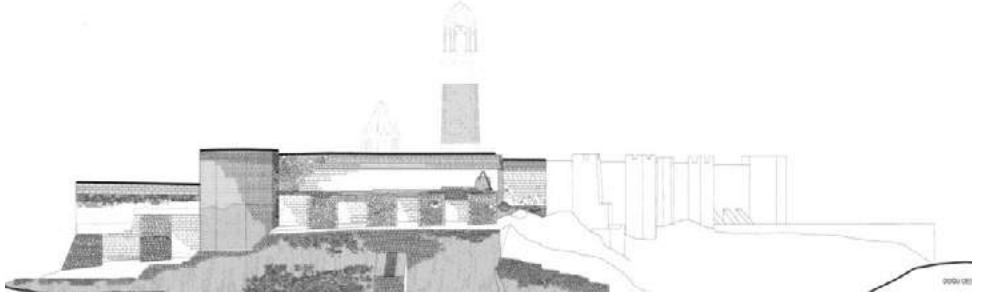
502-505 yıllarındaki Bizans-Sasani Savaşlarından hemen sonra, Bizans İmparatoru I. Anastasius (491-518) bir süre önce kurulmuş olan şehri tahkim ettirmiştir⁴¹. Anastasius, Theodosius'un kalesinin bulunduğu tepeyi çepeçevre bir sur içine alarak, şehirde bazı değişiklikler yapmış ve şehre kendi ismini vermiştir⁴². İmparator I. Justinianus, Anastasius'tan sonra şehri ve kaleyi tahkim ettiren, surları yükselten bir diğer Bizans İmparatorudur. Erzurum Kalesi'nin duvarları mevcut mazgallı duvar

⁴⁰ Ostrogorsky, 1986, 65, 155.

⁴¹ Honigman, 1970, 8.

⁴² Küçüküçurlu- Çelik, 2013, 89.

boyunca bir galeri inşa edilerek ve galerinin üzerinde ikinci bir mazgallı burç duvarı yapılarak tahkim edilmiştir. 528 yılında İmparator I. Justinianus kaleyi komutanlık merkezi haline getirmiştir. Erzurum Kalesi Bizans döneminde önünde hendekleri olan, çift kat sur duvarları ve altıgen burçlarla tahkim edilmiş bir iç kale şeklindedir.

Erzurum Kalesi Kültür Bakanlığı - EKVTKK'dan

VII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans'ın doğuya egemen olmasını önlemek için görevlendirilen Habib bin Mesleme tarafından şehir ilk kez

Erzurum Kalesi Kuşbakışı Görünüşü

Araplar tarafından ele geçirilmiş ve ismi Kâlikâla olarak değiştirilmiştir. Arapların elinde olan Erzurum Kalesi Bizanslılar tarafından saldırılara ve tahribata maruz kalarak surlar birçok kez harap edilmiştir. Abbasi Halifesi

Ebu Cafer el Mansur, 755 yılında kaleyi geniş çaplı tamir ettirerek, güçlendirmiştir⁴³. İlk İslam devletlerinin, kalenin inşa ve tahkiminde büyük payları vardır.

771 yılında bölgedeki Ermeniler, Abbasi yönetimine karşı isyan çıkarmışlar, şehrin etrafına burçlar ve kuşatma için mancınık bataryaları dizerek, mancınıklarla kalenin içine fırlattıkları büyük taş kütleleri, birçok insanın ölümüne sebep olmuş, ancak şehri ele geçirememişlerdir. 838 yılında İmparator Teophilos Kâlikâlayı kuşatarak, mancınıklarla kalenin surlarını yıktırmıştır. Bunun üzerine Halife el Mu'tasım kalenin surlarını onartarak tahkim ettirmiştir⁴⁴.

Erzurum Kalesi (M.Akok)

Erzurum Kalesi sadece savaşlarla değil, bölgedeki büyük depremlerde de zarar görmüş, 840 yılında vuku bulan büyük depremde kale hayli tahrip

⁴³ Belâzuri, Futuhül-Buldan, 1987, 278. ; İbnü'l Esir, El Kamil Fi't Tarih, İstanbul, 1987.

⁴⁴ Küçükuşurlu- Çelik, 2013, 93.

olmuş, kuleleri yıkılmıştır⁴⁵. X. yüzyılda Arapların bölge üzerindeki hâkimiyeti zayıflamıştır. Bizans İmparatoru VII. Konstantinus'un Doğu komutanlarından İoannes Kurkuas 920'lerde Erzurum Kalesi'ni ele geçirmeyi başarmıştır. Surlara bir gedik açtırılmış ve şehri koruyan kuleler yıktırılıp şehir zapt edilmiştir. Bu saldırılarda Erzurum Kalesi tarihinin en büyük tahribatlarından birine maruz kalmış, surlar mancınıklarla tahrip edilmiş ve kazılan lağımın yüzünden surların kuleleri yıkılmıştır⁴⁶. X. yüzyılın sonlarında kesin olarak Müslümanların elinden çıkan Kâlikâla, Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki Themasının merkezi olmuş ve kale yeniden tahkim edilmiştir. Erzurum Kalesi, İran ve Kafkasya tarafından gelecek akınlara karşı yüksek kule ve burçlarla mühim bir üs olmuştur⁴⁷.

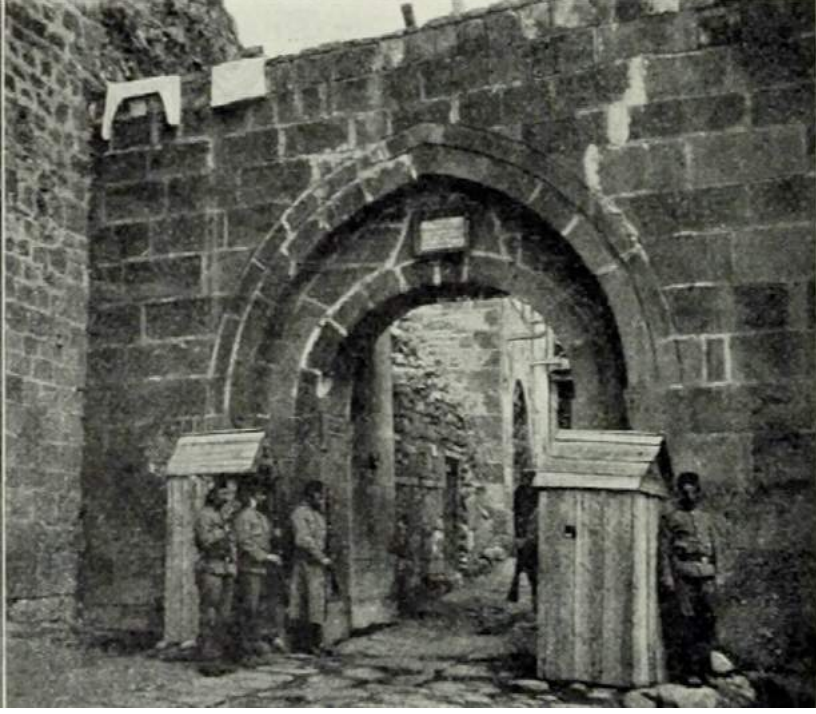
Erzurum Kalesi (Erzurum arşivi.com)

1048'de Erzurum'a kadar gelen Türk birliklerinin başında Kutalmış ve İbrahim Yinal bulunmaktaydı. Bunlar, şehrin kuzeybatısında yer alan ve ilk yerleşim yeri olan Karaz'ı kuşatma altına alıp ele geçirmişler, bu kuşatmadan kurtulanlar Theodosiopolis'e sığınmışlardır.

⁴⁵ Ebu'l Ferec Tarihi, 1987, I, 229.

⁴⁶ Küçükkuşurlu- Çelik, 2013, 93.

⁴⁷ Konukçu, 1992, 10.

Erzurum Kalesi Giriş

Erzurum Kalesi

Erzurum Kalesi

Erzurum Kalesi

Bu tarihten itibaren bölge Türk egemenliğine geçmiştir. Erzurum Kalesi Türklerin eline geçmeden önce, Bizans İmparatorluğu tarihindeki son görevini Malazgirt Savaşı sırasında yerine getirmiştir.

Erzurum Kalesi Kuzeyden Görünüşü

Malazgirt Zaferinden bir süre sonra Erzurum'da Saltuklu hâkimiyeti başlar. Erzurum şehri ve kalesi Saltuklular döneminde adeta altın çağını yaşamıştır. Şehir siyasi, idari ve ekonomik olarak gelişmiş, buna paralel olarak nüfus artışı da yaşanmıştır.

Bu tarihten sonra Erzurum Kalesi; 1201 Anadolu Selçuklu, 1242 Moğol, 1310 İlhanlı, 1403 Timurlu, 1454 Akkoyunlu, 1467 Karakoyunlu, 1502 Safevi ve 1514 Osmanlı hakimiyetini yaşamıştır. Bu dönemlerdeki

Erzurum Kalesi Güneyden Görünüşü

mücadeleler ve tahribatlar Erzurum Kalesi ve şehrini derinden etkilemiştir⁴⁸. Erzurum’da en fazla hüküm süren Türk Devleti Osmanlılar olmuştur. Osmanlı’nın verdiği önem sayesinde Erzurum Kalesi doğudaki en güçlü kalelerden biri olmuştur. Osmanlı döneminde Erzurum’a gelmiş olan çok sayıda yerli ve yabancı seyyah kale hakkında tanımlayıcı bilgiler vermektedir. Osmanlı döneminde kale dizdarlarının ve komutanların oturdukları iç kalede erzak ve cephane depoları, kasırlar ve kulelerin varlığından bahsedilir. Resmi kayıtların, vergi olarak toplanan paranın, kıymetli tüccar mallarının saklandığı, içkale, Yeniçerilerin ikamet ettiği ve şehir halkının herhangi bir tehlike karşısında sığındıkları mekanlardı⁴⁹.

Erzurum Kalesi’nin esaslı bir surette tamir edilmesi Kanuni Sultan Süleyman döneminde gerçekleşmiştir. 1534 tarihli fermanıyla kale ve surlar tahkim edilmiş ve topraklarla donatılmıştır.

Erzurum Kale Mescidi Tepsi Minare

⁴⁸ Küçükuşurlu- Çelik, 2013, 101.

⁴⁹ Pamuk, 2006, 67.

Kale en kapsamlı onarımlardan birini de 1803-1806 yıllarında görmüştür⁵⁰.

Erzurum Kalesi'nin Tepsî Minare'den Görünüşü

Erzurum Kalesi ve çevresi ile ilgili bize seyyahlar da bilgi sunmaktadır.⁵¹ Bunların en erken tarihlilerinden biri İbn-i Battuta'dır.1336 – 1337 yıllarında Erzurum'a gelmiş, Ahi Toma Zaviyesinde konuk olmuştur. Battuta, şehrin çok geniş bir yerleşim alanına sahip olduğunu, fakat iki Türkmen boyu arasındaki mücadele yüzünden büyük bir kısmının viraneye döndüğünü belirtmektedir. Battuta'nın belirttiği bu iki Türkmen boyu, Akkoyunlu ve Karakoyunlulardır. İspanyol elçisi Clavio, Timur'un huzuruna çıkmak için deniz yolu ile önce Trabzon'a sonra da Gümüşhane – Erzincan

⁵⁰ Küçükuşurlu- Çelik, 2013, 126.

⁵¹ Konyalı, 1960, 122.

yoluyla Erzurum'a varmıştır. Erzurum ile ilgili gözlemlerini yazan Clavio, Erzurum Kalesi, kale surları ve iç kalede oturanlarla ilgili önemli bilgiler vermiştir. Erzurum ile ilgili bilgi aktaranlardan birisi de Evliya Çelebi'dir. Birçok defa Erzurum'a gelen Evliya Çelebi 1646'daki gelişinde bir yıl boyunca şehirde kalmıştır. Bu süre içinde çevredeki tarihi yapıları ve hayat tarzını incelemiş, iklim ve bitki örtüsü hakkında bilgiler vermiştir.

XIX. yüzyılda Erzurum'da bulunan K. Ritter, V.Fontanier, R.Curzon, J.Ladimir gibi yabancı gözlemcilerin Erzurum Kalesi

Erzurum Kalesi Doğudan Görünüş

hakkındaki tanımlamaları ve hazırladıkları gravürler ve haritalar kalenin geçmişte durumu hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bu tarihte bölgeye çok sayıda araştırmacı,

seyyah, tüccar, asker gelmiş ve eserlerinde Erzurum ve çevresi hakkında bilgi vermişlerdir. Konyalı Erzurum Kalesi'nde bulunan kitabeleri değerlendirirken; Avrupalı ve Amerikalı bazı seyyahlar ve tarihçilerin Hamilton, Pusser, Texier kale kapılarının üzerinde Bizans döneminden kalma kitabeler bulunduğunu, Texier 1839 yılında Erzurum Kalesi'ni gezeriken kapıların üzerinde Yunan harfleriyle kitabeler ve duvarlarda haçlar gördüğünden bahseder. Pusser ise kapılardan birisinin üzerinde sekiz köşeli bir taşa bir Bizans kitabesi olduğunu bunun suretinin

alınarak British Müzesi'ne konulduğunu belirtmiştir⁵². Linc Erzurum kale ve burçlarının Bizans eseri olduğunu yazarken, kapıların üstlerinde Türk kitabelerinin de olduğunu yazmıştır. Konyalı da bir grup kitabenin Rus işgali esnasında General Paskoviç tarafından sökülüp götürüldüğünü bir kısım kitabenin ise sökülerek tahrip edildiğini ifade etmektedir⁵³.

Bugünkü şehrin orta kesiminde hafif yükseltili bir tepe üzerinde bulunan iç kale, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir konuma sahiptir. Duvarları yer yer burçlar ve dayanak kuleleri ile desteklenen kalenin, hemen doğusundan geçen dere nedeni ile bu kesim oldukça eğimlidir. Kale üç kat surla tahkim edilmiş, iç kale, dış ve orta surların ortasında bir tepe üzerine kurulmuştur.

Kale dış sur, orta sur ve iç kale olmak üzere üç kademeli olarak yapılmıştır. Dış surların büyük bir bölümü 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşları esnasında Erzurum çevresindeki tabyaların inşasında sökülmüş ve surların malzemesi tabyaların yapımında kullanılmıştır. Şehir çevresinde kısmen sur kalıntıları ile karşılaşmaktadır. Surlar üzerinde açılan “Tebriz Kapı”, “Gürcü Kapı”, “Erzincan Kapı” günümüze ulaşmamışlardır⁵⁴. Osmanlı Döneminde Toprak Surlar üzerinde açılan “İstanbul Kapı”, “Kavak Kapı”, “Kars Kapı” halen sağlam olup, “Harput Kapı” ise yıkılmış, günümüze gelememiştir. Orta surlar tamamen yok olmuş, İçkale ise sağlam olarak günümüze ulaşmıştır.

---

⁵² Konyalı, 1960, 123.

⁵³ Konyalı, 1960, 123.

⁵⁴ Karpuz., 1993, 158-159.

İstanbul Kapı

Ardahan Kapı

Erzurum Kalesi 50 x 130 m ölçülerinde dikdörtgen bir alana kuruludur. Günümüzde Kale içerisinde, Kale Mescidinden başka hiçbir yapı bulunmamaktadır. Kalenin girişi güney taraftan batıya doğru açılmaktadır. Bu kapıdan iç avluya ulaşılmaktadır ki bu bölümde muhafız odaları ve bir hamam bulunmaktadır. İç avlunun kuzeyinden tonozlu bir giriş ile iç kale alanına ulaşılır. İç kale surları 2.00m kalınlığında olup bu güçlü sur duvarları payandalarla da desteklenmiştir. Belirli aralıklarla yuvarlak, kare ve sekizgen kulelere sahiptir. İç Kalenin, Tepsi Minarenin altından güneye, kuzeybatı kulesinin altından da batıya açılan tali kapıları bulunmaktadır⁵⁵.

Zemini büyük ölçüde toprak dolguya sahip olan Kale içinde, 1940 yıllarda eski yapılar bulunmaktaydı. Bunların askeri amaçla yapılan koğuş, cephanelik ve depo yapıları ile yönetim binaları oldukları tahmin edilmektedir. Bu binalar, askeri birliklerin kaleden çekilmesi sonucunda sivil halk tarafından da

Erzurum Kale Mescidi

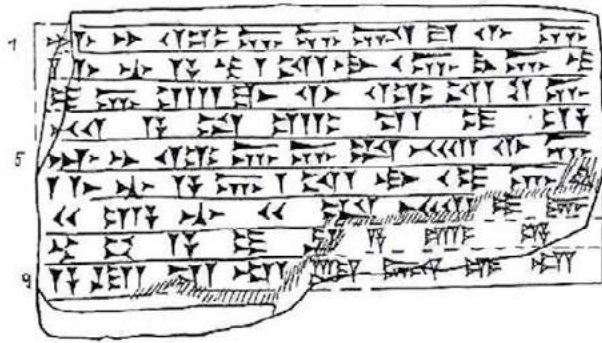
kullanılmıştır. 2000 yılında Erzurum Müzesi tarafından Kalede kazı çalışması yapılmış ve kalenin batısında, bahsedilen yapılara ait duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Daha sonraki yıllarda devam ettirilen

⁵⁵ Mehmed Nusred, 30-31.

kazılarda mimarî buluntular, sırlı ve sırsız seramikler, lüleler, gülleler ve küçük buluntulara da rastlanmıştır. Seramik buluntuları özellikle Ortaçağ özelliği gösteren iyi pişirilmemiş, boyasız ve sırsız günlük kullanım kapları ile geniş ağızlı çanak, çeşitli boylarda çömlek ve pithos parçaları, yeşil renkli ve sırlı parçalardan oluşan şamdanlar, kandiller ve çeşitli renk ve formlardaki pipolar oluşturmaktadır⁵⁶.

Pasinler (Hasankale) Kalesi: Kale, Erzurum il merkezine 38 km uzaklıktaki, Tarihi İpek Yolu'nun üzerinde bulunan Pasinler İlçesinde, Hasan Dede Dağı'nın üzerinde kuzey-güney istikametinde, sarp ve sağlam bir kayalık zemin üzerine yerleştirilmiş, yüksekliğiyle ovayı kontrol eden bir tepe noktasında bulunmaktadır. Kuruluşu Urartu dönemine kadar indirilmektedir. Kalenin güney sur duvarlarında bulunmuş ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde ki Urartu Kralı Menua (M.Ö.810-786) dönemine ait yazıt kalenin Urartu dönemine ışık tutmaktadır⁵⁷.

Pasinler Kalesi Urartu Dönemi Kitabesi-Ceylan'dan

⁵⁶ Erkmen, Ceylan, Öztürk, Topaloğlu, 2008, 225.

⁵⁷ Konukçu, 1998, 13-15.; Ceylan, 2008, 104.

Pasinler Kalesi Urartu Dönemi Kitabesi-Payne'den

*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İspuini oğlu Minua bu Kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. İspuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır*⁵⁸.

Hasankale, sağlamlığı ve müstahkem mevkisi ile Saltukluların Gürcülere karşı önemli direnç noktalarından birini oluşturmuştur Yol güzergahı üzerinde olması nedeniyle kalenin yapım tarihi, tarih öncesi dönemlere kadar götürülebilmektedir. Saltuklulardan önce de var olan Hasankale'nin⁵⁹ sadece İç Kalesi günümüze ulaşmış, şehrin asıl yerleşim yerini çevreleyen dış kale surları ise günümüzde büyük ölçüde yıkılmıştır.

⁵⁸ Payne, 2006, 90.

⁵⁹ Adından dolayı kalenin kuruluşu XV. yüzyılda bölgede hüküm sürmüş olan Akkoyunlu hükümdarlarından Uzun Hasan'la ilişkilendirilir. Ancak bu dönemde, önceden mevcut olan kale yenilenmiştir.

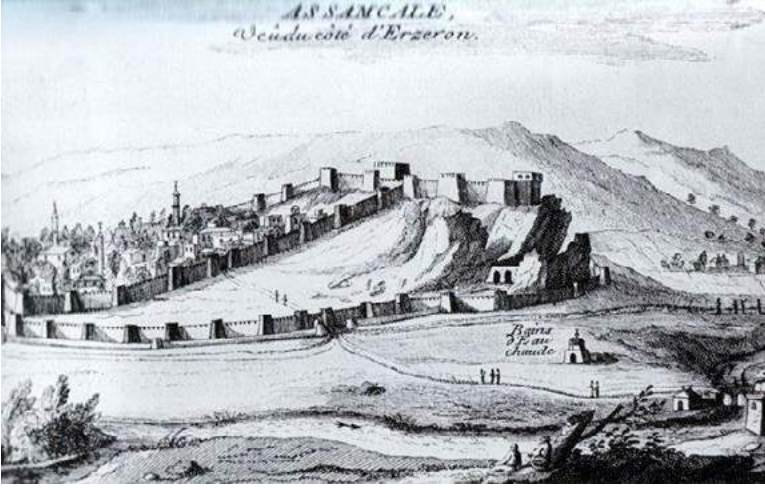

Pasinler Kalesi Planı-Kültür Bakanlığı EKVTKK'dan

Hasankale, 1048 yılında Selçuklu ordusunun Bizans ordusunu mağlup ettiği Hasankale Savaşı'ndan sonra Türklerin eline geçmiştir.

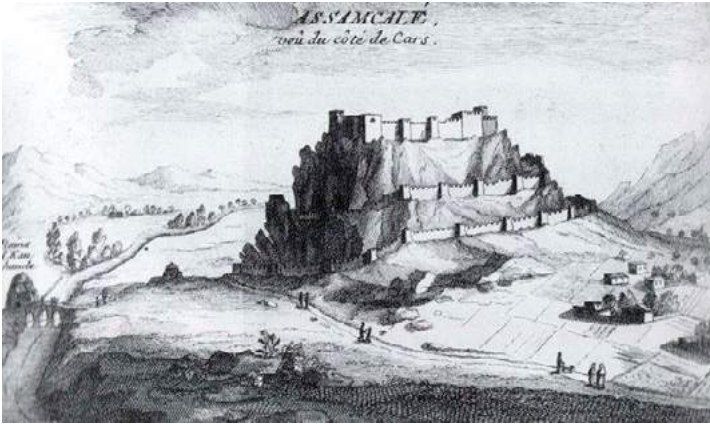

Pasinler Kalesi Kuşbakışı Görünüşü

Pasinler Kalesi Gravyürü

Anadolu üzerine yapılan akınlar ve Malazgirt Zaferinin kazanılması ile Hasankale ve çevresi tamamen Türk denetimine girmiş, Erzurum ve çevresinde olduğu gibi Hasankale, Saltuklu Devleti'nin hakimiyetine girmiştir. 1202 de Anadolu Selçuklu Devletine bağlanan Hasankale, Anadolu Selçuklu Devletinin, Köseadağ Savaşını kaybetmesi ile, İlhanlı hakimiyetine, daha sonra sırasıyla Karakoyunulu, Timur, Akkoyunlu, Safevi, son olarak ta Osmanlıların hakimiyetine girmiştir.

Pasinler Kalesi - T. Deyrolle

Pasinler Kalesi

Osmanlı Türk egemenliğine geçtikten sonra Hasankale’de birinci defa 1828-1829 ikinci defa 1877-1878 Rus istilası görülmüştür. İstila sonrasında Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında 1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşmasına göre Ruslar Hasankale'den çekilmiştir. I. Dünya Savaşına Osmanlı Devletinin Almanya’nın yanında girmesiyle Kafkas Cephesi açılmış, Hasankale Kafkas Cephesinin komuta edildiği

merkezlerden biri olmuştur. Sarıkamış Hareketi başarısız olunca Hasan kale tekrar Rusların işgaline uğramış ve iki yıl Rus esaretinde kalmıştır. Çarlık Rusya'nın yıkılması ile Rusya Brest Litovsk Antlaşmasını imzalayarak bölgeyi terk etmiştir. Ermeniler Rusların

Pasinler Kale Surları

çekilmesiyle Hasankale merkez ve civar köylerinde katliamlarına başlamışlardır. Hasankalenin imdadına ordusunu terhis etmemiş olan Kazım Karabekir Paşa yetişmiş ve 13 Mart 1918 de Hasankaleyi Düşman işgalinden kurtarmıştır.

Evliya Çelebi Hasankaleyi şöyle tanımlamaktadır; *“Azerbaycan hakimi Uzun Hasan, bunu Fatih’in korkusundan yeniden yaptırmıştır. Onun için Hasankale adı ile meşhurdur. Pasin safrasının kuzey tarafında*

Pasinler Kalesi Surları

bir dağın eteğinde göklere yükselmiş yalçın kaya üzerine bina edilmiş bir iç kalesi vardır ki, doğu tarafındaki Ilıca'dan aşağı bakmaya insanın yüreği dayanmaz. Sahraya göğüs vermiş, heybetli, samanyoluna benzer kayalık bir kaledir. İçinde

dizdar, imâm ve müezzinden başka kimse bulunmaz. Buraya at eşek çıkmaz.... Bu iç kalenin çevresi bin adımdır. Hendeği yoktur. Batıya bakan bir demir kapısı var. İç kalenin kuzey tarafında avlusu var. Ondan aşağı varoş ile kale arasındaki bağı alçaktır. Fakat iki katlı büyük bir kaledir. Çevresi altıbin adımdır. Dörtköşeden uzunca, taştan yapılmış güzel bir kaledir ki, beyaz kuğu gibi görünür. Duvarları onsekiz arşın boyundadır.....Erzurum Kapısı batıya bakan ,demir kanatlı, büyük bir kapıdır. Doğuda Ilıca Kapısı ile Uğrun kapısı kapalı durur. Yediyüz askeri, dizdarı, mükellef cephanesi, altmış parça büyük-küçük topları vardır. Kale içinde beşyüz doksan kadar toprak örtülü, kâgir kış evleri vardır. Kale dokuz mahalle ve dokuz mihraptır....”⁶⁰

Pasinler Kalesi İçten Görünüşü

Pasinler Kalesinden günümüze kalabilen kısım, sadece İç Kaledir. Topografyaya uygun olarak yerleştirilmiş kısa kenarı 80 m. uzun kenarı

⁶⁰ Evliya Çelebi, 1993, 555.

280 m. olan düzgün olmayan dörtgen planlı bir kuruluşa sahiptir. Kuzeyde oldukça sert ve yüksek kayalıklar, kalenin doğal savunma hattını oluştururken, güneydoğu ve güneybatı köşelerde ise en yüksek iki burcu bulunmaktadır. Düzgün kesme taştan inşa edilen kale surları, burçlarla takviye edilmiş, surlar üzerinde, mazgallar ve seyirdim yerleri halen mevcuttur. Kalenin ana girişi, batıya açılırken bu cephede ayrıca üç kapısı daha bulunmaktadır.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden, kalenin batıya bakan Uğrun Kapısı ile kuzeybatıda Erzurum Kapısı ve doğuda Ilıca Kapısı adlarıyla bahsettiği üç kapıdan Uğrun Kapı'nın ehmedik duvarları üzerinde yer aldığı, diğer ikisinin de dış surların geçit verdiği kapılar olduğu anlaşılır. Ana giriş, iki sağlam burçla takviye edilerek, iç tarafında mazgal pencereli iki küçük muhafız odasına yer verilmiştir. Kalede son olarak 2001 yılında restorasyon ve onarım çalışmaları yapılmıştır.

Tortum Kalesi: Erzurum'un Tortum İlçesi'nde bulunmaktadır. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen kale, Gürcüler tarafından önemli bir savunma noktası olarak kullanılmıştır. Yüksek bir kayalık tepe üzerine kurulmuş olan Tortum Kale, Saltuklular tarafından da kullanılmış kalelerden biridir. Tortum Kalesi hakkında en detaylı bilgi 1647 yılında Bayburt üzerinden Tortum'a gelerek bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde verilmektedir⁶¹. Seyahatnamede Gürcistan Meliklerinden Mamrol Melik'e ait olduğu belirtilen Tortum'un daha sonra Uzun Hasan tarafından ele geçirildiği, sonradan Gürcülerin eline geçtiği ve Sultan Selim'in şehzadeliği sırasında yeniden fethedildiği anlatılmaktadır. Sultan Süleyman zamanında seksen bin kişilik kuvvet

---

⁶¹ İnbaşı, 2008, 25.

sevk edilip yedi günde feth edildiği, içerisinde yeteri kadar asker ve muhafız konulduğu, arkasından diğer Gürcü kalelerinin feth edildiği kaydedilmiştir.

Tortum Kalesi

Evliya Çelebi Tortum Kalesi hakkında; “*Kal’ası bir seng-i âlî püšte üzre şekl-i murabba bir Şeddadî bina kal’a-i zîbâdır. Amma dâiren-mâdâr cirmi ma’lûmum değildir. Bir demir kapusu var ve derûn-ı kal’ada cümle on sekiz mikdârı hâne ve bircâmi’i muhtasar-ı Süleyman Hân ve bir anbâr-ı zehâyir-i insan var. Gayrı hân ve Hammâm ve sûk-ı sultaniden bir âsar yokdur. Ancak dizdar ve neferâtlar bunda sakinlerdir, amma aşağı varoşu ma’mur ve şîrîn binalardır kim cümle*

yedi yüz hâk-i amber-i pâk ile mestur hâne-i kâdimlerdir.”⁶² Büyük bir kayanın üzerinde kare şeklinde inşa edilmişti. Kalenin demir bir kapısı, kale içerisinde on sekiz hane, fetihten sonra yapılmış Sultan Süleyman Camii ve bir zahire ambarı vardı. Bunlardan başka han, hamam veya başka bir çarşı ve pazarı yoktu. Dizdar ve kale muhafızları burada ikamet etmekteydi şeklinde bilgi vermektedir. Günümüzde dış kale surları kısmen sağlam olan kalenin iç kalesi burçlarla takviye edilmiş olup, içerisinde dizdar odaları, erzak ambarları ve sarnıç bulunmaktadır⁶³. Kale içerisinde günümüzde kapanmış olan gizli bir yolla suya ulaşıldığı kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Kalenin güneyinde yarısı yıkılmış durumda, olan tek nefli bir kilise kalıntısı bulunmaktadır. Kilisenin güney ve batı duvarı tamamen yıkılmış sadece kuzey duvarı ve apsisin bir kısmı ile günümüze ulaşabilmiştir.

İspir Kalesi: İspir Doğu Anadolu’yu Doğu Karadeniz kıyılarına ve Kafkaslara bağlayan, tarihin çeşitli dönemlerinde askeri ve ticari amaç ile kullanılan doğal ve tarihi yollar üzerinde kurulmuştur. Özellikle Serçeme Boğazı-İspir güzergâhında bulunan

İspir Kalesi Genel Görünüşü

⁶² Evliya Çelebi, 1999, 104.

⁶³ Konyalı, 1960, 512.

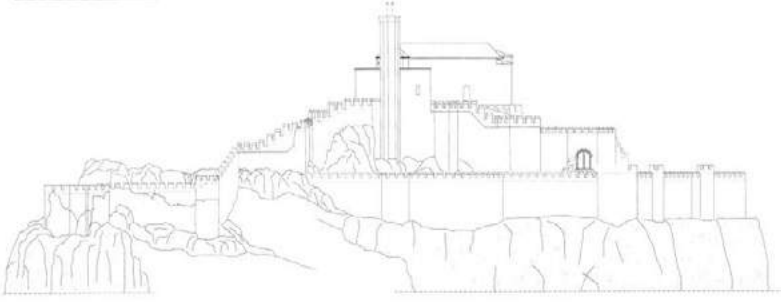
çok sayıdaki kale ve garnizon, burasının eskiden beri kullanılan bir anayol olduğunu göstermektedir. Kale, Çoruh Nehri'nin sınırladığı yüksek bir kayalık alan üzerinde ve çevreye hakim bir noktaya kurulmuştur. Kaleye doğu yöndeki basamaklı yoldan çıkılarak ulaşılmaktadır. Dış kalenin şehir etrafındaki duvarları yıkılmıştır.

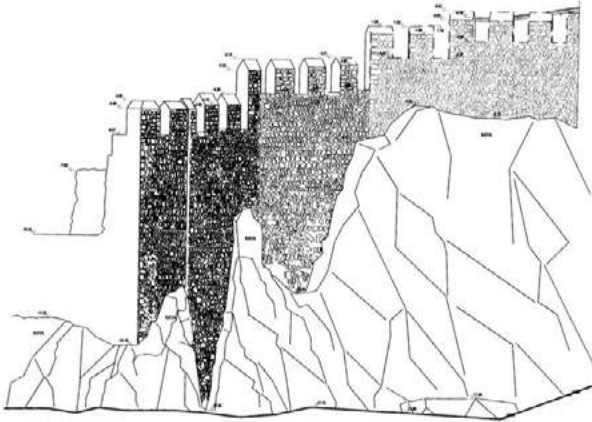
İspir Kalesi Kuzeyden Görünüşü

İspir Kalesi'nin ilk kurucuları hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bizans döneminde Theodosiopolis Theması içerisinde yer alan İspir'in Bizanslılardan ve Gürcülerden sonra Saltukoğullarının eline geçtiği bilinmektedir. Selçuklu ordusunun 1048 yılındaki Pasinler zaferi ile bölge Selçukluların eline geçmiş, Malazgirt Zaferi sonucu Türk yurdu

olmuştur.⁶⁴ Selçuklu Sultanı Alparslan'ın komutanlarından Ebû'l- Kasım Saltuk Bey'in Erzurum'da kurduğu Saltuklular Beyliği, kısa sürede sınırlarını genişletip Erzurum'dan sonra Bayburt, Tercan, Oltu ve Micingerd kazalarını sınırlarına kattığı sırada İspir de buna dahil edilmiştir⁶⁵. Böylece bir süre Saltuklu egemenliği altında kalmış, devletin yıkılışı sonrasında bu defa Erzurum Selçukluları hâkimiyetine girmiştir⁶⁶.

İspir Kalesi-EKVTKK'dan

İspir Kalesi-EKVTKK'dan

⁶⁴ Konukçu,1992,6

⁶⁵ Turan, 1971, 391.

⁶⁶ Konukçu,1992,6

İspir 1549 yılında Tortum’la beraber tekrar Gürcülerin eline geçmiş, ikinci vezir Ahmed Paşa’nın serdarlığında gönderilen Osmanlı askeri yedi günde Tortum Kalesi’ni feth ettiği sırada, İspir Kalesi aman dileyerek Ahmet Paşa’ya teslim olmuştur. Kanuni zamanında İspir Kalesi tamir edilmiş ve yeni binalar yapılmıştır⁶⁷, zira Kanuni Erzurum ve havalisinde feth edilmiş bütün kalelere cami ve mescit, kışla yaptırmıştır. İspir Kalesi’ne yaptırılan bir Osmanlı eserinin kitabesi de Konyalı tarafından neşredilmiştir⁶⁸.

İspir Kalesi Güneyden Görünüşü

İspir yöresi, seyyahlar tarafından da ziyaret edilmiş ve eserlerine konu olmuştur. 1836 yılında Erzurum’u gezen W.Hamilton⁶⁹, eserinde İspir Kalesi’ni Çoruh’un sağ kıyısında büyük bir volkanik kaya üzerine inşa edilmiş yapı olarak tasvir etmiştir. Kâtip Çelebi, İspir’i eserinde

⁶⁷ Konyalı, 1960,504.

⁶⁸ Konyalı, 1960,504.

⁶⁹ Hamilton, 1842, 222.

etrafında yüksek dağları ve kalesi olan bir şehir olarak tanıtmakta ve şehrin içinden akan Çoruh nehrinin her iki tarafında bağ ve bahçelerin bolca bulunduğunu söylemektedir. Meyve yönünden buranın zenginliğini de “... *İsbir miyvekânidir..*” şeklinde özetlemektedir⁷⁰. 1647’de Erzurum’u ziyaret eden Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde İspir, Erzurum Eyaleti’nin sancakları arasında gösterilmiştir⁷¹.

Gürcü-Bizans mücadelesinde rol oynayan İspir Kalesi, Erzurum Selçuklularından Mugisüddin Tuğrulşah tarafından tamir ettirilmiş ve varoşuna bir cami yaptırılmıştır⁷². Kale içerisinde Bizans dönemine ait sadece apsis kısmı günümüze gelebilen üç nefli bir bazilika⁷³ ve Saltuklu döneminde yapılan bir mescid bulunmaktadır. Mescidin sekizgen minaresi aynı zamanda gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır.

Kalenin batısında Çoruh nehrine inen gizli bir yol tespit edilmiş ancak yol inşası sırasında bu gizli suyolunun önemli bir kısmı tahrip olmuştur. Kalenin batı duvarları ve burçları en sağlam kalan kısımlarındandır. Kalenin doğu tarafındaki duvarlar ise sökülerek tahrip edilmiştir. İspir Kalesi, 125m.x 150m.lik bir alan üzerine kurulmuş, ana kayanın şekline göre planlanmıştır. Yarım daire ve kare planlı burçlarla takviye edildiği anlaşılan iç kale duvarları düzgün kesme taş ve moloz taşları, horasan harcı ile örülerek yapılmıştır.

Oltu Kalesi: Erzurum’un kuzey ilçelerinden olan Oltu, Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer almaktadır. Bölgeye hayat veren en önemli su kaynağını ise Oltu Çayı ve kolları oluşturmaktadır.

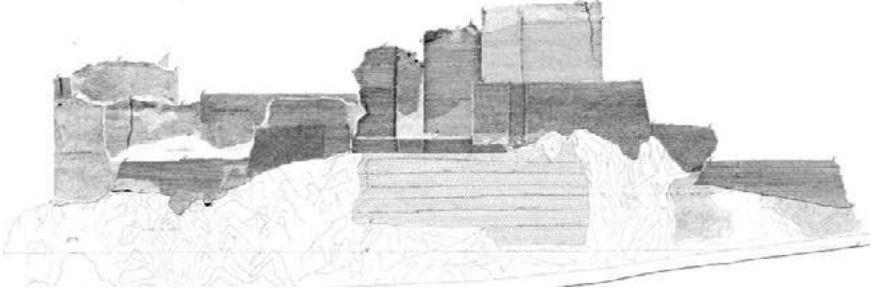
---

⁷⁰ Kâtip Çelebi, 1145, 325.

⁷¹ Evliya Çelebi, 1999, 104.

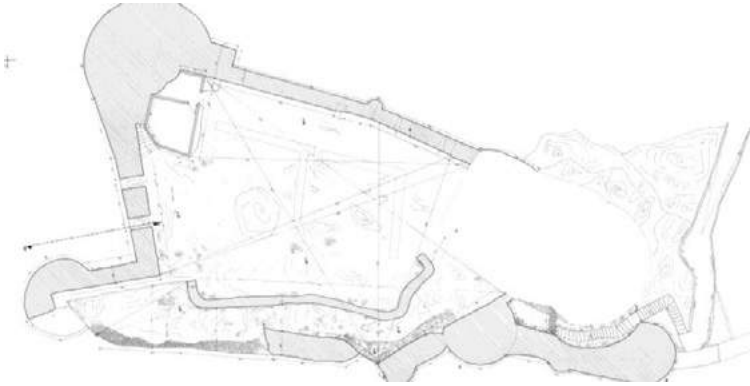
⁷² Konyalı, 1960, 504.

⁷³ Bryer-Winfield, 1985, 353.

Oltu Kalesi-EKVTKK'dan

Oltu'yu önemli kılan özelliklerin başında, Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan iki ana yoldan birinin üzerinde bulunması gelir. Bu yollardan birincisi Erzurum-Aşkale-Bayburt-Gümüşhane yoludur ki, bu yol Trabzon üzerinden Kafkaslara açılan yoldur. İkinci yol Erzurum-Tortum-Narman'dan Oltu'ya ulaşan yol güzergahıdır. Bu yol Artvin üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşmaktadır. Karadeniz kıyılarından gelip Çoruh Havzasını takip eden yol Oltu'dan geçerek Gaziler (Bardız) üzerinden Sarıkamış ve Kars bölgesine ulaşmaktadır.

Oltu Kalesi-EKVTKK'dan

Oltu Kalesi

Oltu Kalesi

Bu stratejik mevkide bulunan Oltu, Saltuklular tarafından 1080 tarihinde Türklerin eline geçmiştir. Bölgedeki diğer kaleler gibi Oltu Kalesi de Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı dönemlerinde onarımlar geçirmiş, ancak bu onarımları belirten bir kitabe günümüze gelememiştir.

Oltu Kalesi Güneyden Görünüşü

Oltu Çayı'nın kenarında yüksek bir kayalık alan üzerine inşa edilmiş olan Oltu Kalesi kuruluş itibariyle kaynaklarda her ne kadar Urartu dönemine kadar indirilmiş olsa da, yaptığımız Yüzeysel Araştırmalarında bunu destekleyecek herhangi bir arkeolojik veri bulunamamıştır. Mevcut haliyle bir Ortaçağ kalesi olup, Ortaçağda konumu bakımından bölgedeki önemli kaleler arasında yerini almıştır. Günümüzde dış kale ile surları yıkılmış olan sadece iç kale kısmı görülebilmektedir. Dış kalenin surları eskiden şehir içinde Çarşıbaşı semtine kadar uzanıyordu. Bugün de söz konusu kesimde yer yer dış kalenin kalıntılarına rastlanmaktadır.

Oltu Kalesi

Oltu Kalesi

Oltu kalesinin güneye bakan ve merdivenle çıkılan bir kapısı bulunmaktadır. Kaleden Oltu Çayına inen kaya basamaklı su tüneli günümüzde kapatılmış, tünelin sadece suya inen kısmı tespit edilebilmiştir. Kalenin kuzeyinde iki burç bulunmaktadır. Bunlardan soldakinin içerisi sonradan türbeye dönüştürülmüştür. Doğuda harap bir hamam ve güney tarafta da dikdörtgen

planlı bir mescid alanı, bir burç üzerinde, yonca planlı bir kilise temeli, bazı yerleşmelere ait yıkık duvarları hala mevcuttur.

Avnik Kalesi: Erzurum'un KöprükÖy İlçesi'nde eski adı Avnik olan köy, günümüzde Güzelhisar adını taşımaktadır. Aras Nehri'nin başlangıcında kurulan Çobandede Köprüsü'nü geçtikten sonra güneydoğuya devam eden Yağan Köyü yolu ile bu kaleye ulaşılmaktadır. Urartu dönemi ile başlayan kalenin⁷⁴ sonraki dönemleri Roma ve Bizans süreci de karanlık kalmış tam olarak aydınlatılamamıştır. Avnik, X. yüzyılda kaynaklarda Castrum Abnicum veya Kastrom Abnicom diye geçmektedir⁷⁵. Bizans kaynaklarında "Abnikon", Farsca "Âb-ı Nik- Abinik" İlhanlılar döneminde "Abinük"⁷⁶ 1580 yılında III.Sultan Murad adına düzenlenen defterde de "Abvik"⁷⁷ olup, zamanla Avnik'e dönüştüğü kabul edilir. Avnik Kalesi yakınındaki köye adını vermiş, günümüzdeki adı da kalesinden dolayı Güzelhisar'a çevrilmiştir.

Avnik Kalesi Kuşbakışı Görünüşü

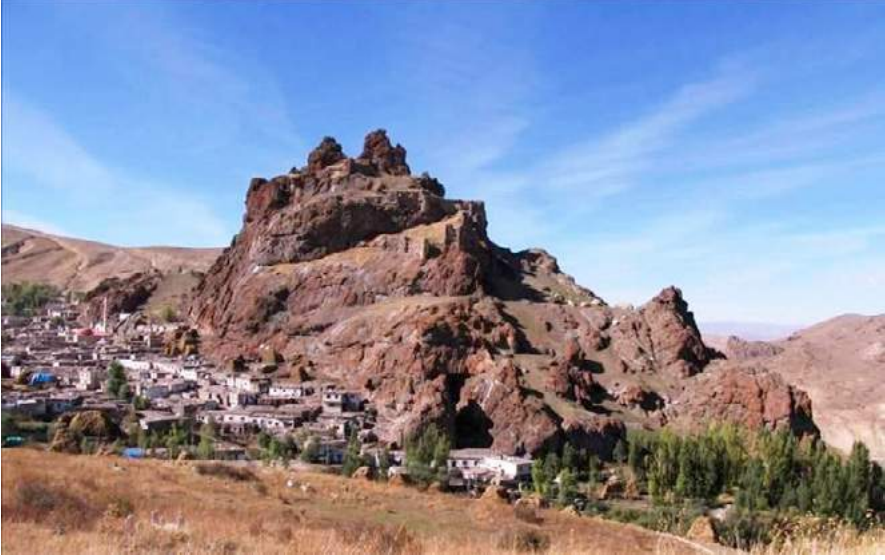
⁷⁴ Payne, 2006, 69.; Konukçu,1998,13.

⁷⁵ Eğilmez, 2012, 154.

⁷⁶ Kürkçüoğlu, 2007,182.

⁷⁷ Konyalı, 1960, 586.

Avnik Kafkasya ve Azerbaycan'a giden İslam ordularının üs olarak kullandığı bir kaledir⁷⁸.Kale yüksek bir kayalık üzerine kurulmuş ve Doğu Anadolu'da Saltuklular tarafından kullanılmış önemli kalelerinden biridir.

Avnik Kalesi Genel Görünüşü

İlk kuruluşu Urartu'ya kadar inen kalede; Roma, Bizans, İran, Gürcü, Ermeni, Saltukulu, Selçuklu, Harzemşah, İlhanlı, Akkoyunu, Karakoyunlu, Timur ve Osmanlı dönemi yaşanmışlığı vardır⁷⁹. Kale iç içe üç duvarla tahkim edilmiştir. Birinci ve ikinci surların kapıları güneye açılmaktadır. Kale muhafızların evleri burada idi. Kale içindeki kayalardan birinin içerisi oyularak erzak deposu haline getirilmiştir. İkinci surun kapısı ise daha geniş bir sahaya açılır. Burada varoş bir köy haline getirilmiş ve bir takım yapı kalıntıları, yıkılmış bir cami kalıntısı,

⁷⁸ Eğilmez,2012, 154.

⁷⁹ Konyalı,1960, 589.

günümüze kadar ulaşmıştır⁸⁰. En yüksek noktaya da iç kale yerleştirilmiştir. Burada kale komutanı ve beyi otururdu. Savaşlar esnasında birinci ve ikinci kaleler düşse bile muhafızlar buraya çekilerek müdafaalarını yaparlardı. Kalenin demir kapıları, ahşap hatılları, künkleri yok olmuş, duvarların örülmesinde kullanılan kesme taşlar da köylüler tarafından sökülerek civardaki evlerde kullanılmıştır.

Avnik Kalesi İlhanlılar döneminde bir süre Pasinlerin merkezi olmuş ve İlhanlı hükümdarı Olcayto bu kaleyi tamir ettirmiş⁸¹, daha sonra ise Akkoyunlular zamanında geniş çaplı bir onarım görmüştür⁸².

Micingirt Kalesi: Micingirt Kalesi, Sarıkamış'a uzaklığı 22km olan İnkaya (Micingirt) Köyü'nde bulunmaktadır. Becen Kalesi olarak da isimlendirilmektedir. Bölgeye Becen (Becan) adlı Saka Türklerinin bir oymağının ilk yerleşmeleri ile Becen-gerd ismi verilmiştir⁸³. Bu yer 949'da Bizans yönetiminde kalmış ve 1048'de Selçuklulara geçerek, 1071'de Saltuklulara verilmiştir.

Evliya Çelebi 1647 yılında Revan'a giderken Hasankalesi, Ba-Dilcivanlı ve Meyancık'tan sonra Micingirt Kalesine geldiğini belirtir ve kaleyi şöyle anlatır:

“Micingirt Kalesi Erzurum Eyaletinde Horasan Beyi hükmündedir. Kalesi yalçın kaya üzere dört köşe bir kaledir. Dizdar'ı yüz elli neferi, iki yüz kadar evi vardır. Pasin kazası niyabetidir. Kanuni Süleyman Han'ın bir camii vardır. Hammam-ı muhtasarı bir hanı vardır. Mezrealarının mahsulatı çok. Andan yine şark canibine giderek Erzurum hududunda

⁸⁰ Konyalı, 1960, 588.

⁸¹ Kürkçüoğlu, 2007, 182.

⁸² Karpuz, 1981, 201-203.

⁸³ Konyalı, 1960, 495

Han deresini aşır Kars eyaleti hududuna ayak bastık. Yedikilise nam harabe deyr-i benamı geçip bir boğaz aşırık. Çeimenzar kazada altı saat garbe meyledip Barduz Kalesi 'ne geldik.”⁸⁴

Kalenin tamamının ya da bazı burçlarının Saltukoğulları tarafından yaptırılmış olduğu kitabelerden anlaşılmaktadır.

- 1 - الخواريج والتمردین قا [تل الكفرة والمشرکین]
- 2 - علی المظلومین [فخرالغزاة ظهیر الدین ....]
- 3 - المالك ملك الروم والارمن [و] دیاربکر و ربیعة [شهر]
- 4 - الحاج والحرمین أبو منصور ارغین بساة [yahut شاه] بن محمد
- 5 - ابن سالدق بن علی بن ابی القسیم عز نصره [فی شهر] ربیع الاول [سنة ثلاثین و] ستائه هجرية

1.Kitabe:

1-El-havarici ve'l-mütemerridin kâ(tilü'l-kefereti ve'l-müşrikin)

2-Ale'l-mazlumin (Fahrü'l-guzât zahidü'd-din..)

3-El-mâlikü mülki er-Rum ve'l Ermen ve Diyarbekr veRebi'atü Şehsüvâri (İran).

4-El-Hac ve'l-Haremeyn Ebu Mansur Argin Basat (yahut Şah) bin Muhammed

5-İbn-i Salduk b.Ali b.Ebi El Kasım azze nasruhu (fi-şehr) rebü'l Evvel (sene selâsin ve) sittemie hicriye(630)⁸⁵.

“Harici ve inadcı ve asillerin kökünü kesen kâfirler ve müşrikler ile savaşıyan... mazlumlari koruyan, gazilerin övüncü, dinin himayecisi Rum, Ermen, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebi'a ülkelerinin sahibi... Ebul Kasım Oğlu Salduk Oğlu, Muhammed oğlu Ebu Mansur Argın Basat

⁸⁴ Konyalı, 1960, 495.

⁸⁵ Konyalı, 1960, 495-496.; Sümer, 1990, 39.; Konukçu, 1992, 35.

(Şah)(yardımı aziz olsun), tarafından hicretin 630 yılı (1233) Rebi'ül ahir'inde yaptırılmıştır.”

Bu metinden Saltukluların kaledeki imar faaliyetlerinden bahsedilmektedir.

Micingirt Kalesi Kitabesi

1181-1182 tarihli Saltuklulara ait en eski kitabe ise Kalenin Köye bakan cephesinde üst kesimde yerleştirilmiştir ki İslami döneme ait olduğu anlaşılan kitabe şöyledir:

II. Kitabe:

- 1-feteha kal' el-Mübarek
  - 2-el-Muazzam Sâhibü
  - 3-ed-dünya ve'd-din
  - 4-(bi-ticaretin) teceddede hü
- Sene 577

“Mübarek ve Muazzam Kaleyi dinin ve dünyanın sahibi fethetti ve ticareti için onu yeniledi” H.577 / M.1181-82.

Kalenin köy tarafındaki duvarında bir İslami kitabe daha vardır. Çok yüksekte olduğu için okunamamıştır. Kalenin doğu duvarlarında da gayri Müslimlerin kitabeleri oldukları Konyalı tarafından belirtilmektedir⁸⁶.

Micingirt Kalesi Genel Görünüşü

Kale sarp bir kayalık alan üzerine, 205m x 30m ölçülerinde dikdörtgene yakın planda kurulmuştur. Girişi doğuda olup, büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Kale içerisinde, kayaya oyulmuş bir sarnıç bulunmaktadır. Düzgün kesme taş malzemedен inşa edilen kale duvarlarında horasan harcı kullanılmıştır. Güney doğu köşesindeki burcun batıya bakan yüzünde üç yarım küre şeklinde oyuntu

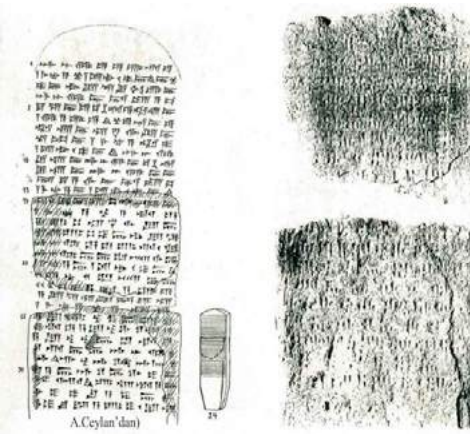
---

⁸⁶ Konyalı, 1960, 495.

bulunmaktadır. Bunlar muhtemelen Bayburt Kalesi'nde olduğu gibi bacini yuvalarıdır.

Zivin Kalesi: Kale, Kars'ın Sarıkamış İlçesi'nin 35 km. batısında, Süngütaşı Köyü'nün doğusunda yer almaktadır. Bu köyün eski adı, kaleye de ismini vermiş olan Zivin dir. Kalenin ilk yapılışı Urartu dönemine kadar inerken, bölgedeki en önemli Urartu kalelerinden biri olduğu kabul edilmektedir⁸⁷. Urartu döneminde kral Menua'nın Kuzey Seferi yazıtı bu kalede bulunmuştur. Yazıt bölge Rus işgalindeyken yerinden sökülerek Tiflis Müzesi'ne götürülmüştür⁸⁸. Kaynaklar Tiflis Müzesi'ne götürülmüş olan bu kitabeye dayanarak kalenin Urartu dönemini değerlendirmektedir.

Stelde: “*Menua bu steli, Haldi Beyi'ne adadı. O Diau Ülkesi'ni aradı ve onun şehri Şaşılı'yu Menua yeniden aldı.*

*Menua konuştu: Ben Şaşılı Şehrini aldım, Ben bu steli Haldi'ye, benim efendime adadım. Menua konuştu: Kim bu kitabeyi alırsa Hava Tanrısı Haldi'nin lanetine uğrasın*⁸⁹.

Saltuklular bölgedeki diğer feth ettikleri kaleler gibi, Zivin

Kral Menua'nın Kuzey Seferi Yazıtı (A.Ceylan)

⁸⁷ Konukçu, 1998, 15.; Ceylan, 2008,121.

⁸⁸ König, 1967. eserinde verdiği bilgilere göre Zivin'de bulunmuş ve Tiflis Müzesi'ne götürülmüş Urartulara ait bir stel üzerinde Kale ilgili bilgiler kayıtlıdır. Ayrıca bkz. M.Salvini; Geschichte und Kultur der Urartaer, Dramstadt, 1995, s.5.; G.A.Melikisvili; Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova, 1960, 27 de Zivin Kalesi'nden Bölgedeki en önemli Urartu Kalesi olarak bahseder. Ceylan, 2001, 63.

⁸⁹ Başgelen, 1985, 25-30.

Kalesi'ni de kapsamlı bir şekilde tamir ederek kullanılmışlardır⁹⁰. Eski Erzurum-Kars karayolunun geçtiği ve iki vadinin kesiştiği bir noktada yapılan kale, Doğu Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan bu yolu da kontrol altına alması bakımından stratejik olarak son derece önemli bir konumdadır. Bu yol askeri olduğu kadar ticari olarak da önemlidir. Kalenin önemini bu durum bir kat daha artırmıştır.

Kuzey-güney doğrultusunda inşa edilen kale, 100m.x165m. boyutlarında olup, ana kayanın yapısına uydurulmuştur. Büyük oranda tahrip olan kale duvarlarının ölçülebilen kalınlığı 1.20m dir. Duvarlar üzerindeki kalan izlerden surların burçlarla güçlendirildiği ancak burçların yıkıldığı için günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Kale içinde ana kayaya oyularak yapılan iki sarnıç, batısında basamaklarla suya inilen tünel bulunmaktadır. Surlar horasan harçlı düzgün kesme taş malzemesidir.

Kars Kalesi: Ortaçağ'da Saltuklular tarafından onarılıp kullanılan önemli kalelerden biridir. Birbirinden farklı iki kısımdan oluşan şehrin eski bölümü Kars çayının açtığı derin vadinin kenarında bulunmakta olup, buranın ana merkezini Kars Kalesi oluşturur.

---

⁹⁰ Beygu, 1936, 240.

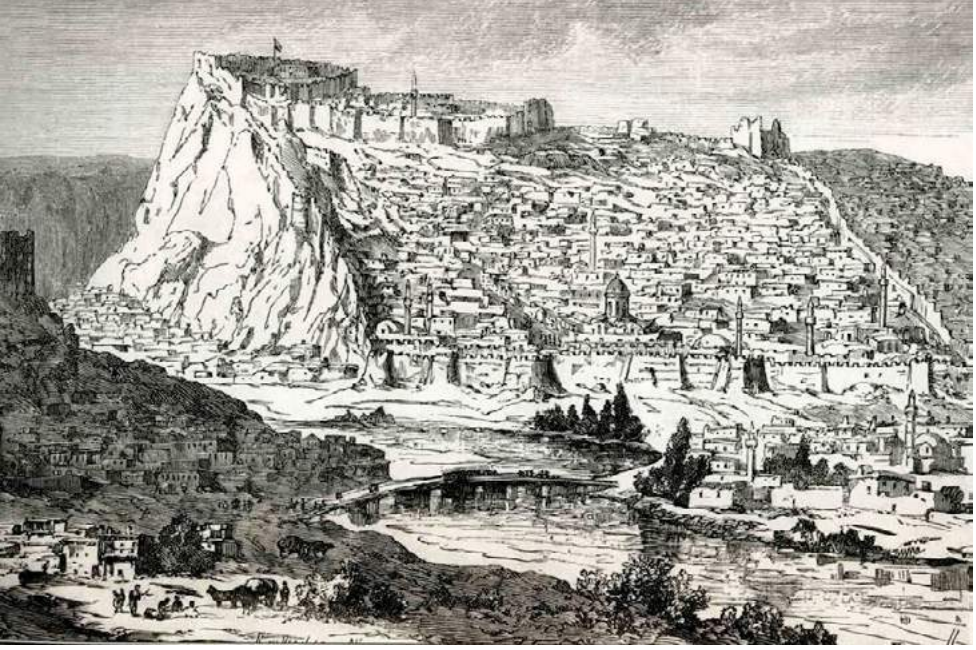

Kars Kalesi Kuşbakışı Görünüşü

Kars adının Gürcüce kari (kapı) kelimesinden geldiği, buranın Ermenistan ile Gürcistan arasında bulunması sebebiyle “kapıdaki şehir” anlamında Kariskalaki şeklinde anıldığı ileri sürülür. Ayrıca bu adın Türkçe Karsak kelimesine dayandığı ve Bulgar Türklerinin Karsak boyunun bölgedeki hâkimiyetinin bir hatırası olduğu da ifade edilmektedir. Kars adına Bizans literatüründe ilk defa Konstantinos Porphyrogennetos’un eserinde rastlanır. Bizans kaynaklarında kullanılan Kars adı Arap kaynaklarında da aynı şekilde yer alır. Osmanlı kaynaklarında da Kars imlasıyla geçer. Osmanlı coğrafyacılarının eserlerinin pek çoğunda burası Türkmen ülkesinde muhkem bir kaleye sahip şehir olarak gösterilmiştir⁹¹.

⁹¹ Gündüz, 2001, 516.

Kars Kalesi Gravürü - H.Deyrolle

1064 yılında Sultan Alparslan'ın Ani üzerine hareketi esnada Kars'ta hüküm süren Vanand Prensi Gagik, Alparslan'a ve Selçuklu ailesine itaatini bildirmiştir. Bu suretle Kars herhangi bir askeri hareket olmadan Selçuklu topraklarına katılmıştır. Sultan Alparslan, 1068'de Ardahan'ı feth etmiş, Alparslan'ın oğlu Sultan Melikşah, Kars'ı geri almak isteyen Bizanslıları 1080'de yenerek bu bölgeyi Erzurum'u merkez yapan Saltukoğullarına vermiştir⁹². 1124'te Gürcüler, Ani ve Kars'ı ele geçirince, Saltukoğulları 1153'te Kars'ı tekrar geri almışlardır.

⁹² Kırzioğlu,1953,389

Kars Kalesi Güneyden Görünüşü

Selçuklular'ın zayıflamasından sonra Kars ve çevresi Gürcüler ile Türk beylikleri arasında rekabet sahası durumuna gelmiştir. Bu dönemde şehrin bir müddet Saltukluların hakimiyetinde kaldığı ve İzzeddin Saltuk'un veziri Fîrûz tarafından kalesinin tamir ettirildiği Kars Kalesi'nde bulunan 1153 tarihli bir kitâbeden anlaşılmaktadır⁹³.

1239 yılındaki Moğol istilası ve 1386'da Timur'un işgali sırasında büyük ölçüde zarar gören Kars Kalesi, Kanuni Sultan Süleyman II. İrakeyn seferine çıkarken Pasin-Kars Sancak Beyine bir ferman göndererek kalenin ve şehrin imarını emretmiştir. 5000 amele ve ustayla 1548'de Kars'a gelen Dulkadirli Ali Bey kalenin tamirine başlamış, fakat bir Safavi baskını sonucu faaliyet yarım kalmıştır. Ancak 1579'da Lala

---

⁹³ Sümer,1990, 33.

Kars Kalesi

Mustafa Paşa, 28 günde Kars Kalesini imar ettirmiştir. Dış kaleden sadece bir iki burcun kaldığı, iç kalesi ise sağlam olan Kars Kalesi, Osmanlıların askerî bir üssü ve serhat şehri olmuştur. 1604'te Safevîler, ani

bir hücumla Kars'ı işgal ettilerse de tekrar çıkarıldılar. 1616'da Kars Kalesi yeniden geniş ölçüde tahkim edilmiştir. Sultan IV Murad Han, Revan Seferinde buradan geçmiş ve Kars'ı yeniden imar ettirmiştir.

Kars Kalesi Genel Görünüşü

XVII. yüzyılda Kars ve Çıldır, iki ayrı beylerbeyliğin merkezleri oldular. 29 Mayıs 1664'te başlayan ve bir hafta devam eden deprem

Kars'a büyük zarar vermiştir. 1807'de Ruslar, Kars'a kadar yaklaşmış, fakat Osmanlı ordusu, Rusları yenerek, Tiflis'e geri çekilmek mecburiyetinde bırakmıştır. 1821-1823 arasında İranlılar, Kars topraklarına akınlar yaparak Osmanlıları yıpratmışlar, sonra da Ruslar, Kars'a saldırarak 15 Temmuz 1828'de şehri işgal etmişlerdir. Ruslar 8 ay sonra Edirne Antlaşması ile Kars'ı terk etmişlerse de Kars'taki cami ve türbeleri tahrip etmişlerdir. 1853-1856 Kırım Harbinde bu bölgede büyük savaşlar olmuştur. Rusların 29 Eylül 1855 taarruzu Kars halkının desteği ile Müşir Mehmed Vâsıf Paşa emrindeki Türk ordusu tarafından geri püskürtmüştür. Ruslar, 1856'da Paris Antlaşması ile bu bölgede 5 ay kaldıktan sonra geri çekilmişlerdir. Kars çevresinin ikinci Rus işgali böylece sona ermiştir. Kale ise bu kadar savaş, istila ve yıkıma rağmen günümüze kadar sağlam olarak ulaşabilmiştir⁹⁴.

Dış kale ve iç kaleden oluşan Kars Kalesi'nden günümüze, iç kale sağlam olarak gelmiş, dış kaleden ise iki burçtan başka bir şey ulaşmamıştır. İç kale doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olup, 250 m uzunluğunda, 90m. genişliğindedir. Kale, surlarla çevrilmiş ve iki giriş kapısı mevcuttur. Kaynaklarda kalede 5 cami, 1 türbe, 1 beylerbeyi sarayı, 1 medrese, 1 hamam, çarşı, konaklar, vakıf dükkanları, yeniçeri kışlası, evler ve tavlaların varlığından bahsedilir⁹⁵. Batıya açılan asıl giriş kapısına rampalı döşeme bir merdivenle ulaşılmaktadır. Girişin sağında Celâl Baba Türbesi yer almaktadır. Bu türbe XII. yüzyılda Gürcü Kıpçak akınları sırasında şehit düşen kale komutanı Celâl Baba'ya aittir. Kalenin kuzey sur duvarlarına bitişik olarak bir kale mescidi yapılmış,

⁹⁴ Uluçam, 1991, 147-148.; Sevgen, 1959, 193.

⁹⁵ Uluçam, 1991, 148.

dikdörtgen planlı mescid 2 sütunun desteklediği düz ahşap tavanla kapatılmıştır. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

Bayburt Kalesi: Saltuklu topraklarında başkent olan Erzurum'dan sonra ikinci önemli şehir Bayburt olmuştur. XIII. yüzyılın başlarında Erzurum'a bağlı olan Bayburt, kaynaklarda güzel ve mamur bir şehir olarak tanımlanır. Bayburt birtakım yağmalara ve istilalara uğramasına rağmen Ortaçağda iktisadi ve kültürel bakımdan gelişmiş bir şehirdir. Diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Bayburt'ta da ticari ve sosyal hayata nizam veren Ahilik teşkilatı kuvvetlidir. Kalesi, Anadolu kaleleri içerisinde en sağlam ve anıtsal görünüme sahip kalelerden biridir.

Bayburt Kalesi Kuşbakışı Görünüşü

Bayburt Kalesi Gravürü - C. Texier

Çoruh Irmağı'nın yukarı havzasında ve bu ırmağın kenarında yer alan kalenin Rakımı 1652 olarak ölçülmüştür⁹⁶. Kale, Bayburt kent merkezinin kuzeyinde, Çoruh Nehrinin güneyden kuzeye doğru çizdiği kavis

içerisinde kalan büyük bir anakaya üzerinde kurulmuştur.

Bayburt Kalesi Genel Görünüşü

Kalenin ilk yapımı Urartular'a kadar inmektedir⁹⁷. Zira kalenin güneydoğusunda kayaya oyulan basamaklı iki su tünelinin varlığı bu

⁹⁶ Çiğdem- Özkan-Yurttaş- Öztürk, 2014,72-73.

⁹⁷ Erzen,1986,32.

döneme işaret etmektedir. Kale duvarlarının en alt kısmını Hellenistik-Roma Dönemine tarihlendirmek mümkündür. Yüzeyde Roma Dönemi seramiğiyle de karşılaşmıştır. Sonraki dönemlerde Bizans, Ermeni, Bagrat, Müslüman, Araplar ve Trabzon Komnenosları idaresinde el değiştiren Bayburt Kalesi'nde bir takım tamirat ve değişiklikler yapılmıştır.

Bayburt Kalesi Surları

Prokopios Bayburt Kalesi hakkında: “ ... Böylece bulunan istihkamlar Justinianus'un eseridir. Bayburt ve Areôn denilen kaleleri de inşa ettirmiştir...” demektedir⁹⁸. Bizans ve Sasani devletleri arasında cereyan eden savaşlar dolayısıyla, imparator Justinianus zamanında Baiberdon adını taşıyan Bayburt tahkim edilmiştir⁹⁹. Genel yapı karakteri

⁹⁸ Uslu,1980,40.;Miroğlu,1975,120.

⁹⁹ Öngül, 2014, 286.

olarak Selçuklu dönemi özelliklerini yansıtan Bayburt iç kalesinin, yapımına Saltuklular zamanında yeniden başlanmış, bu dönemde başlayan tamir ve onarım çalışmaları, Anadolu Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleyman'ın kardeşi Erzurum Meliki Muğisüddin Tuğrul Şah tarafından 1213 yılında tamamlanmış olduğu kale üzerindeki kitabelerden anlaşılmaktadır. Kalenin sur ve burçlarında sarfedilen para ve malzemenin kalitesi düşünülürse, Melik'in sahip olduğu kuvvet ve iktidarın büyüklüğü de anlaşılmaktadır.

Bayburt Kalesi Surları

Bilahare, İlhanlı, Eretna ve Akkoyunlu hâkimiyetinde kalan Bayburt Kalesi, 1514'de Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan II. Murad zamanında da 1574 tamir edilmiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında büyük ölçüde yıkılmış, 1967'de ve 2008 yılında tamir edilmiştir. Anadolu Türk dönemi kaleleri içinde

üzerinde en çok kitabe bulunduran nadir kalelerimizden biridir. Ancak kitabeler saltuklu dönemine değil, Erzurum Selçukluları ve sonrasına aittir. Kale üzerinde yirmi adet Arapça kitabe bulunmaktadır¹⁰⁰.

Tepenin konumuna göre iç kale düzgün olmayan dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur. Bulunduğu kayalığın konumuna uydurulduğu için simetrik olmayan surlarla çevrilmiş, üçgen, kare ve yarım yuvarlak burçlarla sur duvarları desteklenmiş, özellikle de kalenin en zayıf yönü olan güney kesimi üç kademeli surlarla takviye edilmiştir. Yaklaşık 3000 m uzunluğundaki kalenin en dar yeri 500, en geniş yeri 900 m.

genişliktedir. Çeşitli dönemlerde elden geçirilen kalenin kuzeydoğusunda özellikle sarp uçurum bölgelerde yapı ve devir farklılıkları görülür. Kaynaklarda kaleye doğu ve batıdan “Nöbethane” ve “Demirkapı” adlarını alan iki kapıyla girildiği belirtilir¹⁰¹.

Bayburt Kalesi'nin İçten Görünüşü

batıdan “Nöbethane” ve “Demirkapı” adlarını alan iki kapıyla girildiği belirtilir¹⁰¹.

¹⁰⁰ Uluçam, 1994, 415.

Bayburt Kalesi Planı-VGM'den

Kale içerisinde, 14m.x9.50 m. ölçülerindeki üç nefli bazilikal plana sahip kilise daha sonra Türk döneminde Ebul Feth Camii'ne dönüştürülmüştür. Kalede ayrıca depolar, sarnıç ve bir kısım ev olabilecek yapı kalıntıları mevcuttur ki Evliya Çelebi 300 civarında evin varlığından bahseder. Büyük bir kısmı toprak altında olan Türk dönemine ait çok sayıda eserin kazılarla ortaya çıkarılması mümkündür.

Bayburt Kalesi'nin İçten Görünüşü

¹⁰¹ Evliya Çelebi,1976,593.

Bayburt Kalesi Sarnıç

Bayburt Kalesi Genel Görünüüü

Bayburt Kalesi

Sur duvarlarının birkaç yerinde çanak biçiminde çiniler görülür. “Baçini” adı verilen bu çiniler firuze mor ve yeşil renklidir. Çok uzaklardan dikkat çeken bu baçiniler çoğu üçerli gruplar halinde yuvarlak ve kare eşkenar dörtgen biçimli çiniler, oyulmuş taşlara yerleştirilmiştir¹⁰².Günümüzde bu çinilerden sadece taşlardaki oyukları kalmıştır. Kale üzerinde bulunan çok sayıdaki kitabe hem Türk döneminin mührü olarak bu kaleye kazınmış iken hem de yazı ve süsleme motifleri ile kalede bezeme unsuru olmuştur. 2.50m.-3.00m. kalınlığındaki duvarların dış yüzlerinde sarı ve koyu kahve renkli düzgün kesme taş, içerisinde moloz dolgu kullanılmıştır.

¹⁰² Uluçam; 1994, 421.

Bayburt Kalesi Kitabeleri

Bayburt Kalesi Bacini Yuvaları

CAMİLER:

İspir Kale Mescidi: İspir Kalesi içinde, çevreye hakim bir noktada ve iç kalenin en yüksek noktasında inşa edilmiş bir ibadethanedir. Üzerinde kitabe bulunmayan mescid, üslup özelliklerinden dolayı XII. yüzyıla tarihlendirilmektedir¹⁰³.

İspir Kale Mescidi, dıştan dışı 10.80 m. x 9.50 m. boyutlarında, kareye yakın bir alan üzerinde inşa edilmiş, üzeri kubbe ile örtülü sade bir yapıdır. Mescidin kuzey cephesinde, eksenden kuzeydoğu köşeye doğru kaydırılmış sivri kemerli ve mukarnas kavsaralı bir giriş ile iç mekana ulaşılmaktadır. Yanları büyük ölçüde harap olan girişe, sonradan basit ahşap bir kapı takılmıştır. Giriş iki sıra mukarnasla düz bir silmeden meydana getirilmiş, sivri yüzeysel bir kemerle kuşatılmış, ve mukarnasların içi, yelpaze şeklinde işlenmiştir. Mescidin kuzey cephesindeki giriş dışında, açıklığı olmayıp, bu cephe dışı kapalı ve sade bir cephedir. Cephenin kuzeybatı üst köşesi ise tahrip olmuştur. Girişin üst kısmında bir mazgal pencere açılarak iç mekan aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Güney cephe, kale surlarının devamı üzerine inşa edilmiştir. Üst kısımda duvar örgüsü yer yer dökülmüş olmasına rağmen, diğer yüzlerden daha sağlam görünüştedir. Güney cephenin ortasında dikdörtgen bir mazgal pencere yer almaktadır. Sur duvarları ile mescidin duvarının başladığı yerdeki mihrap nişine denk gelen bölüm, moloz taşlarla doldurulmuştur. Cephenin güneybatı köşesinde kale burçlarından biri üzerinde minare yükselmektedir. Mescidin batı cephesinde dışı

---

¹⁰³ Konyalı, 1960, 502.

açıklık yoktur. Batı cephe üst seviyede harap olmuş ve diğer cephelerden farklı değildir.

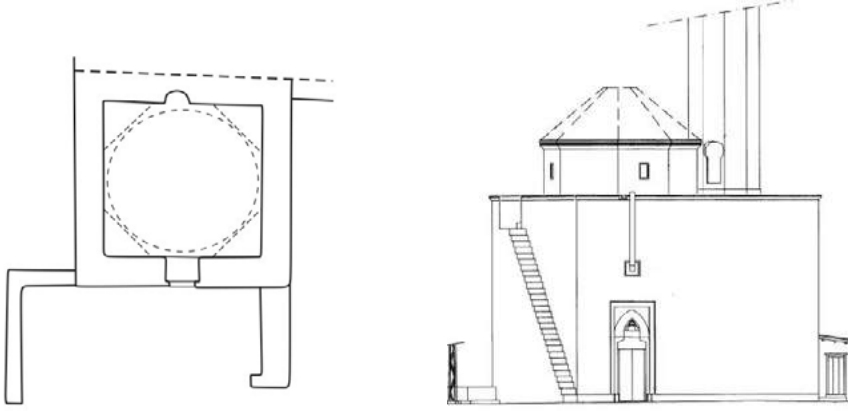
İspir Kale Mescidi

Mescidin ibadet alanı 7.20 m. x 8.50 m. boyutlarında ve kareye yakın ölçülerde düzenlenmiştir. İç mekan kubbe ile örtülmüş olup, kubbe kasnağında dört ana yönde açılan pencerelerden başka biri kuzey, biri de güney duvara açılmış iki mazgal pencere ile iç mekan aydınlatılmaktadır. Mescidin ahşap minberi orijinal değildir. Kubbe dışında eserin bütün duvarları içten düz beyaz sıva ile kaplanmıştır¹⁰⁴. Güney duvarında, yarım daire tabanlı mihrap nişi yer almaktadır. İki düz silme, mihrap üzerinde sivri kemer oluşturmaktadır. Üzerinde bezeme bulunmayan

---

¹⁰⁴ Ünal, 1973, 82.

bugünkü mihrabın sonradan yapıldığı dış duvarda görülen dolgudan anlaşılmaktadır.

İspir Kale Mescidi-VGM'den

Harim kısmının örtüsü üç bölümlüdür¹⁰⁵. Kuzeydoğu köşesine rastlayan kare alan kubbeli, bunun batısında kalan kısım doğu-batı doğrultusunda uzanan sivri tonozla, güneydoğu köşesinde kalan kısım ise kuzey güney yönünde uzanan yine sivri tonozla örtülüdür. Batı yöndeki tonoz, kuzey ve güneydeki tonozlardan daha alçak tutulmuştur. Batıdaki alçak tutulmuş tonoz, doğudaki düz duvarın üzerinde yer alan birer dizi iri mukarnas şeridi ile kuzey ve güneydeki tonoz kemerlerinin seviyesine ulaştırılmıştır. Caminin mihrap önü kubbesine içleri dört sıra mukarnaslı dolguya sahip pandantiflerle geçilmiştir. Kubbe küresel olarak düzenlenmiş ve sekizgen kasağa oturtulmuştur. Yüksek kasnakta açılmış dört pencere mevcuttur.

Cephenin güneybatı köşesinde, kale burçlarından biri üzerinde minare yükselmektedir. Mescidin minaresine, doğu cephedeki

¹⁰⁵ Ünal, 1973,82.

merdivenlerle ulaşılmaktadır. Merdiven farklı bir düzenlemeye sahip olup, kuzeydoğu alt köşeden başlayıp, güneydoğu üst kesimde sona ermektedir. Duvara dayalı taş merdivenlerin büyük bir kısmı yıkılmış olup kalan sağlam basamaklardan merdivenlerin 0.25m. eninde ve 35 basamaklı olduğu anlaşılmaktadır. Minare dışardan dört bölüm halinde farklı duvar örgü izleri ile dikkat çekmektedir. En altta temeli oluşturan moloz taşlarla örülmüş silindirik kale burcu, onun üzerinde mescid ile birlikte inşa edilmiş olan minarenin küp kısmı ve daha sonra minarenin ongen gövdesi yükselmektedir. Şerefeye kadar tamamen kesme taştan örülmüştür¹⁰⁶.

İspir Kale Mescidi Genel Görünüşü

¹⁰⁶ Ünal; 1973,82.

Minare gövdesinde mazgal pencereler açılarak, gövde içerisindeki merdivenler aydınlatılmıştır. Şerefe altı tuğladan yapılmış dört sıra kirpi saçak, ortasındaki yatay bir sıra tuğla dizimi ile iki kısma ayrılmıştır. Şerefe korkulukları ve külah kısmı yıkılmıştır. Minarenin kapısı ise kuzey yönüne, mescidin damına açılmaktadır, damda küçük ölçülerde bir de oda bulunmaktadır.

Mescidin üzerinde bezeme yok denecek kadar azdır. Tezyinat olarak kabul edilebilecek tek dekoratif eleman ise kasnakdaki mukarnas dizileri ve bunların içerisine işlenmiş olan yelpaze motifleridir. Ayrıca minarenin şerefe ve külah başlangıçlarında tuğla dizilerinin oluşturduğu kirpi saçak minareye dekoratif bir görünüm kazandırmıştır.

Mescidin inşasında kullanılan ana malzeme, kesme taştır. Duvar kalınlığı 1.00m. kadar olup, genişlik alttan yukarıya doğru azalmaktadır. Kale surlarının üzerinde yer alan mescidin alt kısmı moloz taşlarla, üst kısmı kesme taş duvar örgüsü ile petek kısmı tuğladan, şerefe ve külah geçişler de kirpi saçak tuğla ile yapılmıştır.

Erzurum Kale Mescidi: Erzurum İç Kale’de bulunan Kale Mescidi üzerinde kitabe yoktur. Yapının tarihi Kale Mescidi’nin de minaresi olarak kullanılan Tepsi Minareye dayanılarak 1125-1150 olarak kabul edilmektedir¹⁰⁷.

Kale Mescidi kareye yakın bir dikdörtgen alan üzerine oturtulmuş, 8.95m x 9.76m ölçülerinde mihrap önü bölümü kubbeli bir ibadethanedir¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Beygu; 1936.38-39.; Altun; 1988, 44, 45.

¹⁰⁸ Arık, 1969, 149.; Ünal, 1973, 19. ;Aslanapa,1990, 151.

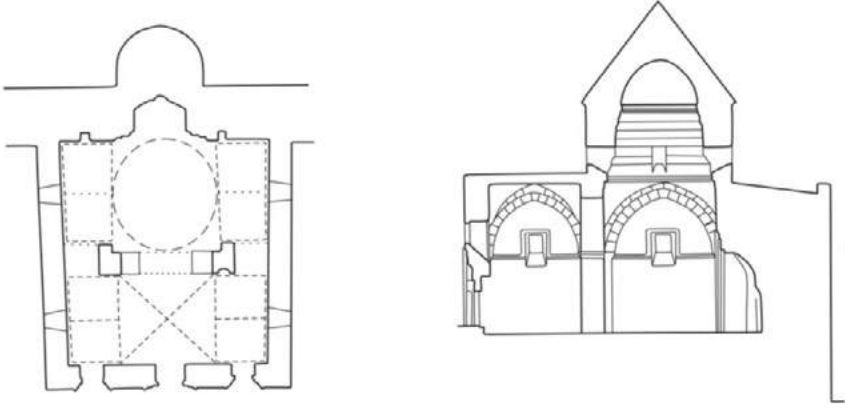

Erzurum Kale Mescidi (erzurumarşivi.com)

Mescidin harim kısmı oldukça küçük olmasına rağmen, ortadaki L şekilli payelerle iki kısma ayrılmıştır. Birinci bölüm giriş kısmıdır ki bu kısım, ortada çapraz tonoz, iki yanda beşik tonozla örtülmüştür. Ortadaki L şeklindeki payelerin batı tarafta bulunanında beş köşeli küçük bir mihrap nişi açılarak diğerinden ayrılmıştır. İbadet alanı içerisinde, giriş kısmı ile mihrap önü bölümü, sivri kemerle birbirinden ayrılmaktadır.

Mescidin ikinci kısmını oluşturan mihrap önü bölümü ortada kubbe, yanlarda ise tonozla örtülmüştür. Kubbe 12.17m yüksekliğinde, 4.91m çapındadır. Mihrap önü kubbesi alışılmışın dışında içte mukarnas dizileriyle oluşturulan kademeli yüksek bir kasnağa sahiptir. Kubbeye

pendantiflerle geçilmiştir. Kasnakta dört anayönde açılan dört pencere ile mihrap önü bölümü aydınlatılmıştır. Yüksek ve kademeli kasnaklı, içten küçük kubbe ile örtülü bu uygulama Anadolu'da tek örnek olması bakımından önemlidir.

Erzurum Kale Mescidi-VGM'den

Mescidin doğu cephesinde, üst düzeyde açılmış dikdörtgen iki pencere dışında, açıklık yoktur. Onarımlarla doğu cephe tamamen değişmiş ancak eski yapıya ait birkaç taş parçası, duvar içerisinde kullanılmıştır. Batı cephesi de dışa kapalı olarak yapılmış, Kale Mescidi'nin kuzeybatı köşesinde üst seviyede mazgal bir penceresi vardır.

Erzurum Kale Mescidi Kuzeyden Görünümü

*Erzurum Kale Mescidi
Batıdan Görünümü*

Mescidin kuzey cephesinin ortasında bir kapı, yanlarda ise birer pencere açılmıştır. Giriş dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış ve sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Kemer kavsarası boş ve köşelerdeki sütun başlıkları işlenmemiştir. Düz lentolu sivri kemerli giriş, oldukça sadedir. Giriş kapısı üzerinde küçük, dikdörtgen, basit bir pencereye yer verilmiştir. Kapının her iki yanında aynı ölçülere sahip iki pencere

daha bulunmaktadır. Dikdörtgen formlu ve düz lentolu bu pencereler, sivri kemerli olup, kemerler iki kademelidir. Her iki pencere de dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır.

Mescidin güney cephesi ise iç kalenin güney beden duvarını oluşturmaktadır. Mihrabın arkasında yer alan silindirik burç aynı zamanda mescidin mihrap nişinin de yer aldığı kısımdır. İç Kalenin sur

*Erzurum Kale Mescidi
İçten Görünüşü ve Mihrabı*

duvarına dayalı olduğu için mescidin, güney cephesinde hiçbir açıklığı yoktur. İç mekandaki büyük taş mihrap, iç içe sivri kemerli iki nişten oluşmaktadır. Mescidin mihrabı, 1.92 m derinliğe sahip ve iki kademeli olarak düzenlenmiş, 4.35m yüksekliğinde, 3.95 m genişliğindedir. Mihrap üç yönden altıgenlerden oluşan geometrik bir zincirek motifle çerçevelenmiştir. Büyük mihrap nişi içerisinde yer alan ikinci küçük

niş mukarnas kavsaralıdır. Mukarnas kavsaralı bu niş ise 1.76m yüksekliğindedir. Mihrap nişi, mescidin boyutlarına oranla derin ve yüksektir. Bu da burç içerisine yerleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Mihrabın ana çerçevesi dikdörtgen, düz bir bordür ile belirtilmiştir. Mescit tamamen kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Mihrabı dışında süslemesi yoktur. Mihrabın, her iki yanında duvarlara açılmış birer küçük

niş bulunmaktadır. Günümüzde mescid içerisine halı döşenerek ibadete açılmıştır.

Erzurum Kale Mescidi İçten Görünüşü

Erzurum Kale Mescidi Kubbesi

İç Kalenin güneybatı köşesinde, mescidin yakınında Tepsi Minare olarak da adlandırılan minare yer almaktadır . Minare, gövdesinin üst kesiminde ki kitabeye göre, Saltuklu hükümdarı Emir Muzaffer Gazi zamanında (1124-32) yaptırılmıştır. Yazıt şerefe üst kenarına yakın yerde, taş üzerine pişmiş tuğladan kûfi harflerle yazılmıştır.

اقبال لمولانا ضياء الدين قطب الاسلام نصير الدولة ظهر الملة شمس ال
[....] والأمراء اينانج بيغو الب طغرليك ابى المظفر غازي بن ابى القسم

Türkçe Karşılığı: “ İkbal (devlet ve saadet) dinin ışığı, İslam’ın kutbu, devletin yardımcısı, milletin zahiri arkası (Meliklerin) ve emirlerin güneşi Ebü’l Kasımoğlu Ebü’l Muzaffer Gazi İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey içindir”¹⁰⁹.

Kale Mescidi Minaresi (Tepsi Minare-Saat Kulesi)

¹⁰⁹ Konyalı,1960, 219-220.;Sümer,1990,23.

Kitabe kuşağının güney tarafından bir kısmı, saatin yerleştirilişi sırasında sökülmüştür. Maalesef bu söküntü, kitabenin tarih yerine rastlamıştır. Bundan dolayı bu kitabeğe göre tarihlendirilen minarenin ve buna bağlantılı olarak Kale Mescidi'nin inşası XI. yüzyılın ilk yarısı kabul edilmektedir. Tepsi Minarenin şerefe kısmı XVII. yüzyılda ortadan kalkmıştır¹¹⁰.

Tepsi Minare Üzerindeki Saltuklu Kitabesi

Kare kaideli ve silindirik gövdeli minare, temelden sur seviyesine kadar kesme taşlardan, surdan itibaren atlamalı olarak üç sıra kırmızı, iki sıra beyaz taştan örülmüştür¹¹¹. Kesme taştan örülen kısmın yüksekliği 7.00m dir. Tuğladan inşa edilen silindirik gövde, alttan yukarı doğru daralarak devam etmektedir. Minarenin iç kaleye açılan kapısı, düz

¹¹⁰ Sinclair,1989, 201.

¹¹¹ H.Yurttaş-H.Özkan-Z.Köşklü v.d, 2008, 93.

atkıtaşlı dikdörtgen çerçeveli, 2.76m yüksekliğinde, 1.70 m genişliğinde olup, sivri kemerli alınlığı bulunmaktadır. 1.14cm x 78 cm ölçülerinde alınlık kısmı ise kazayağı motifi ile bezenmiştir. Silindirik gövde, kırmızı tuğlalarla sepet örgü tarzında devam ettirilmiştir. Tuğla gövde sepet örgü şeklinde örülmüş şerefeye yakın kısımda ise kufi kitabe kuşağı dolanmaktadır. Kitabe kuşağının üzerinde tuğlalar tam ve yarım baklava şeklinde dizilerek gövdeye hareketlilik kazandırmıştır.

Minare Girişi Üzerindeki Sivri Kemer

Ahşap konstrüksiyona kadar olan minarenin yüksekliği 18.00m dir. Şerefe kısmı yıkılan minarenin bu bölümüne XIX. yüzyılda ahşap malzeme ile Barok üslupta şerefe tarzında 3.74m yüksekliğinde, 3.67m genişliğinde sütunlu bir bölüm ilave edilmiştir. Sütunlar üzerinde yükselen üst kısım ahşaptır. Yuvarlak kemerleri taşıyan sütun başlıkları

oldukça plastik ele alınmıştır. Başlıklar üzerinde kırık hatlı çatı kornişi dolanmaktadır. Bu bölümün üzerinde kurşun kaplı kubbe bulunmaktadır.

Kale Mescidi Minaresi İçten Görünümü

Uzun yıllar bir gözetleme kulesi ve Saat Kulesi olarak da görev yapan minarenin, şerefeden yukarısı yıkıldıktan sonra “Kesik Kule” ismiyle de anılmıştır. Kule olarak kullanıldığı zaman gözetleme köşkünün top

mermileri ile yıkılması sonucu, sonradan bu kısım ahşaptan yapılmıştır. Bu bölüm de harap olunca, kitabenin üzerindeki kısım, tepsi gibi açıkta kalmıştır. Ezan burada okunduğu için halk tarafından “Tepsi Minare” olarak adlandırılmıştır. Osmanlılar tarafından kulenin üstüne toplar yerleştirilmiştir. Bayram günlerinde ve şehre gelen devlet adamlarının karşılanışında bu toplar ateşlenmekteydi. Bu nedenle “Top Kulesi” olarak da isimlendirilmiştir¹¹². Ramazan Bayramı’nın başından sonuna kadar çeşitli gün ve saatlerde Erzurum Kalesi’nden top atılması gelenek haline gelmişti¹¹³. İç Kale ve Mescidi depo haline getirildikten sonra minare üzerine saat konulmuş ve “Saat Kulesi” olarak da isimlendirilmiştir. İç kaledeki bu kulenin Saat Kulesi haline gelmesi, yani üzerine ilk defa saatin konulması, XVIII. yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Ancak çok geçmeden bu saat bozulmuş ve Ruslar 1828-29 savaşından sonra

¹¹² Konyalı, 1960, 142-143.

¹¹³ Ramazan ayının ilanı için ayın başında 21, bayram günleri boyunca her beş vakitte, iftar saatlerinde 2, sahurda, 1, imsakta 2 ve bayram namazı için 3 top atılması adettendi. Küçükuşurlu- Çelik, 2013,162.

götürüne kadar da bozuk kalmıştır¹¹⁴. İngiliz diplomat ve seyyah olan Robert Curzon, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için Erzurum’da düzenlenen Erzurum Konferansı’na İngiltere’yi temsilen katılmak üzere geldiğinde Saat Kulesi hakkında şu bilgileri aktarır: “ *Türk Bayrağının dalgalandığı bir kulede yıllar öncesine kadar çalışan ve Ruslar tarafından götürülen bir saat vardı. Bu saat, sağda yaşayan Kürtler, Ermeniler için bir hayranlık kaynağı idi. Bunlar için zaman kavramı çok önemli bir şey olmamasına rağmen, akrep ve yelkovanıyla bu saati normal vatandaşların algılayamayacağı bir şekilde tılsımlı olarak algılıyorlardı. Erzurum, tek saat gördükleri yer olduğu için, çobanların ve hırsızların gözünde yüce bir şehir olarak algılanmaktaydı Bunların bir kısmı bu saatten çok fazla etkilenmekle kalmamış, aynı zamanda vakitlerinin birçoğunu, bu saatin hayranlık*

**Minare Üzerinde Yer Alan
Saat Mekanizması**

verici özelliklerini kahvehane köşelerinde konuşmaya ayırmışlardı...”¹¹⁵

1882 yılında Erzurum Belediyesince Avrupa’dan 250 altın kıymetinde büyük bir çanlı saat alınmasına karar verilmiştir. Vilayet idare meclisi tarafından alınan karar üzerine harekete geçirilmiş ve sipariş edilen büyük saat Erzurum’a getirilmişti. Erzurum

¹¹⁴ Curzon, 1854,100,; Küçükuşurlu- Çelik, 2013,162.

¹¹⁵ Curzon, 1854, 103.

Belediyesi saat bedeli olarak 250 altın, saatin Avrupa'dan Erzurum'a nakli için 60 altın ve saatin kuledeki yerine konulması için 11.000 kuruş harcamıştır¹¹⁶. Böylece 1829 yılında Ruslar tarafından sökülerek Tiflis'e götürülmüş olan ilk saatin yerine, 1882 yılında Sarıgümrükçüoğullarından Osman Bey'in Belediye başkanlığı zamanında yeniden saat konulmuş ve bu boşluk doldurulmuştur¹¹⁷.

Erzurum Ulu Camii: Erzurum şehir merkezinde Tebriz Kapı Semtinde bulunmaktadır. Atabey Camii olarak da bilinir. Bugün mevcut olmayan bir kitabeye dayanılarak Ulu Cami, H.575 / M.1179 yılında Saltuklulardan Emîr İzzeddin Saltuk'un oğlu Melik Nâsırüddin Muhammed tarafından Ebü'l-Feth Mehmed'e yaptırıldığı kabul edilir¹¹⁸. Tarihçe-i Erzurum'un müellifi Mehmed Nusret, Ulu Camiyi tanıtırken bu kısmın sonuna şu bölümü eklemiştir: “ Tarihi yazdığım esnada bu Camii Şerifi temaşa ve tedkikat ıcası için yeniden tetetbuatta bulunduğum zaman dıvarda muallâk bir fersude levha buldum. ¹¹⁹:

بنی المسجد الجامع العابد ابو الفتح محمد سنة خمس وسبعين و خمسمائة

“*Benna el-mescid el-câmi' el melik'ül-âlem el âbid ebü'l feth Muhammed sene hamse ve sebî'n ve hamse mie*” Faruk Sümer, bu yıpranmış levhanın, büyük bir ihtimalle tahta üzerine yazılmış olduğunu

¹¹⁶ Küçüküğürlü- Çelik, 2013, 164.

¹¹⁷ Küçüküğürlü- Çelik, 2013, 165.

¹¹⁸ Beygu, 1936,98-103.; Ünal, 28-31.; Ünal,1973,52-52.; Lynch,1967, 212. ; Ünsal, 1970, 16.; Yurttaş, 2001, 191.;Rice, 2015, 209.

¹¹⁹ Sümer,1990,43

belirtmektedir¹²⁰. Günümüzde mevcut olmayan bu kitabe, Lynch tarafından da görülmüş, eserinde buradaki ibare verilmiştir¹²¹.

Cami çeşitli dönemlerde birçok yıkımlar ve onarımlar geçirerek günümüze ulaşmıştır Caminin ilk yapıdan özgün olarak sadece kible duvarı kalmıştır. Diğer kısımlar 1039 (1629-30), 1049 (1639),1242 (1826-27), 1275-1277 (1858-1861) yıllarında ve 1957-1958, 1966-75 ve 2006 yıllarında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Yapıda tamirlerle ilgili altı adet kitâbe bulunduğu belirtilirse de bugün yalnız ikisi mevcuttur¹²².

Erzurum Ulu Camii Güney Duvarı Üzerinde Yer Alan Kitabe

Erzurum Ulu Camii Doğu Girişi Üzerindeki Kitabe

¹²⁰ Sümer,1990,43,Yurttaş, 2001, 191.

¹²¹ Lynch;1967, 212.

¹²² Karamağaralı,1981, 150., Mehmed Nusret, 1338, 31-32., Aslanapa,1990, 151.,Uluçam,2012,101.

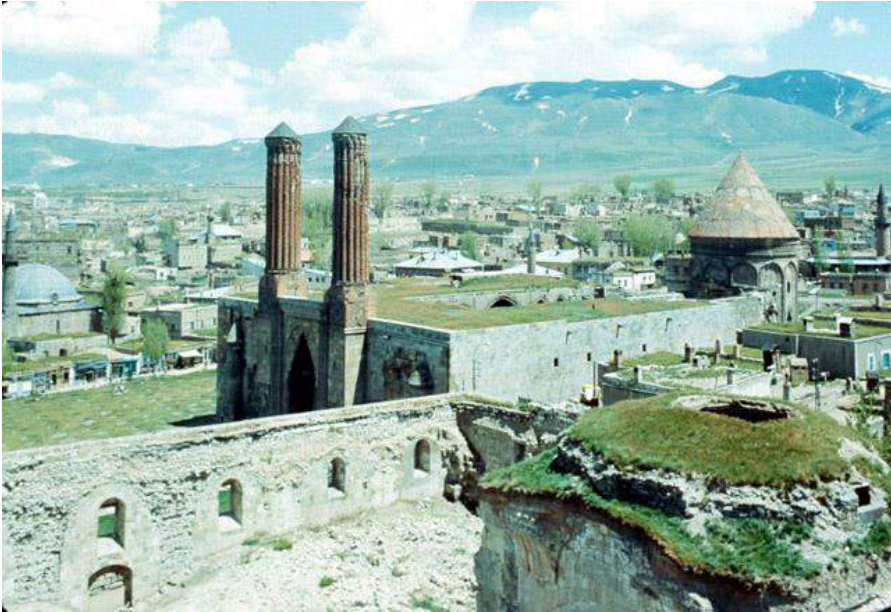
Erzurum Ulu Camii (erzurumarşivi.com)

Erzurum Ulu Camii (erzurumarşivi.com)

Erzurum Ulu Camii

Erzurum Ulu Camii

Evliya Çelebi uzun süre Erzurum görev yapmış ve Ulu Camii şu şekilde tanımlamıştır:

*"Evvla cümleden kadim Ulucami': Tebriz kapusunun iç yüzünde tar(z)-ı kadim, toprak örtülü bir minareli Akçakoyunlu padişahları binasıdır. Tülen ve arzen ikişer yüz adım cami'-i kesirdir. Minberi ve mihrabı tarz-ı kadimdir. İçinde ale't-tertib dizilmiş iki yüz aded çam direkler üzre yine çam kirişlerdir. Kargir kubbe değildir. Cami'in bir tarafında Revan zahiresiçün mah/uz beksemati var. Ve bu cami'in canib-i şarkisine muttasıl divar divara Cami'-i Eski Medrese (ve Çifte Minare derler) Ba'zıları Akçakoyunlu padişahları binasıdır, derler, ba'zılar Sultan Uzun Hasan Şah binasıdır, diler. .... "*¹²³.

Erzurum Ulu Camii Güney Cephe

¹²³ Evliya Çelebi,1999,106.;Aslanapa,1990, 152.

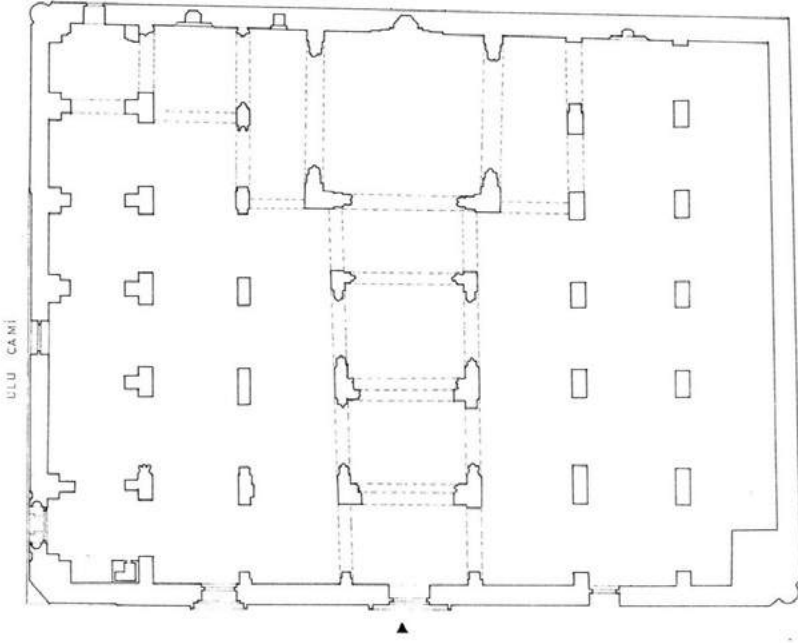

Erzurum Ulu Camii Anadolu'da gelişen karakteristik ulu cami tipolojisinin bir örneğidir. Cami, 54.00 x 41.70 m. boyutlarında dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş, mihraba dik yedi sahından oluşmaktadır. Çok ayakla taşınan camide orta sahin diğer sahinlara göre daha geniş tutulmuştur. Girişten itibaren ilk iki bölüm beşik tonozla, üçüncü bölüm mukarnaslı tonoz, dördüncü bölüm aynalı çapraz tonoz ve mihrap önü ise pandantiflere oturan ahşap kırlangıç bir kubbeyle örtülmüştür. Orta sahinin batısındaki üç sahin ile doğusundaki iki sahin kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilen sivri beşik tonozlarla örtülüdür. En doğudaki sahin ise her bir bölümü doğu-batı doğrultusunda yönelen sivri beşik tonozlarla kapatılmıştır. Orijinalinde tonozların üzeri düz toprak damdır. Caminin örtüsünü taşıyan ayaklar kare, dikdörtgen, T ve L şeklinde örülmüştür.¹²⁴

Erzurum Ulu Camii (erzurumarşivi.com)

¹²⁴ Karamağaralı,1981, 150.; Ünal,1973,52-52.; Arık, 1969,152-156.; Altun, 1988, 44-45.

Erzurum Ulu Camii Planı-VGM'den

Erzurum Ulu Camii Kesiti-VGM'den

Caminin üçü kuzeyde, ikisi doğuda olmak üzere günümüzde de kullanılan beş girişi bulunmaktadır. Kuzey cephesi; üç kapı ve altı pencere ile en hareketli cepheyi oluşturmaktadır. Cephenin ortasındaki giriş, mihrab eksenine rastlamaktadır.

Erzurum Ulu Camii Kuzey Cephe

Kuzey cephe üzerinde orta ve yan sahnılara açılan üç giriş kapısı açılmıştır. Kuzey cephede bulunan üç kapının da üzerinde kitabe yoktur. Ortadaki kapı eyvan tarzında olup, girişi basık kemerlidir. En dışta kademeli silmelerle çerçevelenen girişi yuvarlak kemerle vurgulanmıştır. Silmelerin birleştiği köşelerde basit bezemeli sütun başlıkları kullanılmıştır. Kapının üzerine dikdörtgen formlu bir pencere yan tarafa da bir niş konmuştur. Kuzey cephede batıda bulunan giriş kapısı farklı düzenlemesi ile dikkat çekmektedir. Zeminden yüksek tutulan kapıya dört basamakla çıkılmaktadır. Asıl giriş basık kemerli olup, kavsarası

yuvarlak kemerlidir. Diğer kapıda olduğu gibi yine üst kısımda bir pencereye yer verilmiştir. Bu kapı Ulu Caminin orijinal mimarisine ve dönemine en uygun formu yansıtmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi cepheler ve içerisi 1965 yılında restore edilerek bazı orijinal özelliklerini büyük ölçüde yitirmiştir¹²⁵.

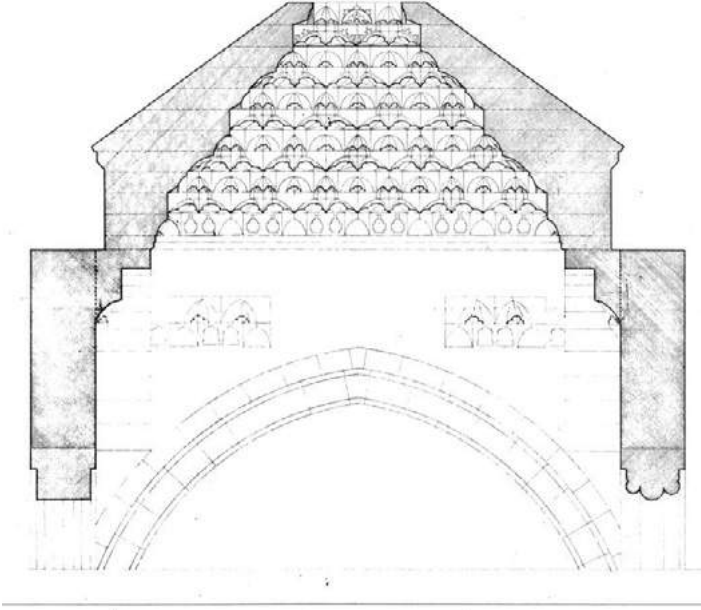

Erzurum Ulu Camii Kuzey Cephe

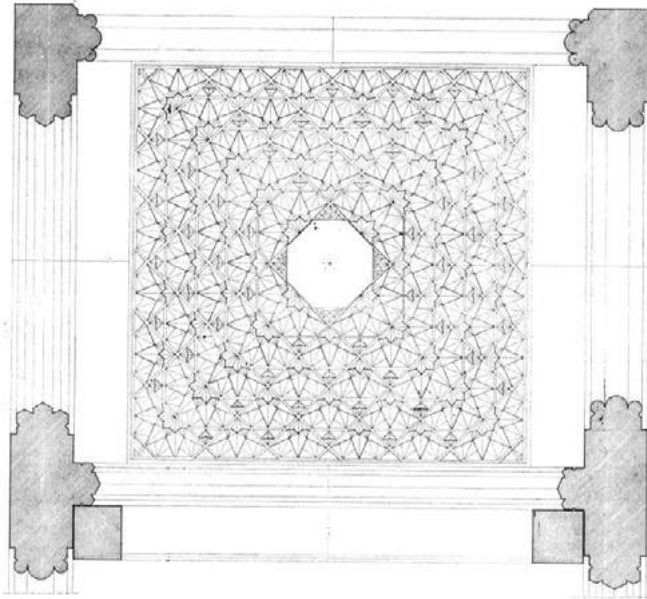

Erzurum Ulu Camii İçten Görünümü

¹²⁵ Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d,2008, 25.

Erzurum Ulu Camii Mukarnash Kubbesi-VGM'den

Erzurum Ulu Camii Mukarnash Kubbesi-VGM'den

Doğu cephede, iki kapı ve duvarın üst seviyesinde altı pencere bulunmaktadır. Bu cephenin kuzeyindeki ilk giriş eyvan tarzında olup, kapı açıklığı basık yuvarlak kemerlidir. Çift yönlü birkaç basamakla çıkılan kapının yan kısımlarında küçük ölçülerde mihrabiyelere yer verilmiştir. Giriş üzerinde H.1277 / M.1860 tarihli bir tamir kitabesi bulunmaktadır¹²⁶. Bu cephedeki ikinci kapı dış çerçevede profilsiz, eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Kapılardaki yuvarlak kemer formları sonraki onarımlarda şekillenmiş olmalıdır. Güneydoğu köşesine silindirik gövdeli dayanak kulesi yerleştirilmiştir.

Erzurum Ulu Camii 1965 Yılı Görünümü (erzurumarşivi.com)

Güney cephede ise mihrap önü bölümünde iki yuvarlak pencere, yanlarda da altı pencere açılmıştır¹²⁷. Bu cephede mihrabın dışa taşınması

¹²⁶ Konyalı, 1960, 264.; Karamağaralı, 1981,150.

¹²⁷ Ulu Camiinin güneyine 1965 restorasyonunda bir istinat duvarı yapılmıştır.

yoktur ve mihrap önu bölümü ahşap kırlangıç kubbe ile örtülmüştür. Batı cephe caminin en sade cephesidir. Dikdörtgen formlu pencereler kot farkından dolayı oldukça aşağıda kalmıştır. Kuzeybatı köşe pahlanmıştır. Bu cephede belediye tarafından yaptırılmış bir çeşme ile anonim bir mezar bulunmaktadır.

*Erzurum Ulu Camii
Kuzey Giriş Kapısı*

Erzurum Ulu Cami'nin kapıları, Selçuklu taç kapılarıyla kıyaslanamayacak kadar sade ve Osmanlının son dönem mimari özelliklerini yansıtan Batılılaşma tarzı özelliklere sahiptir

Erzurum Ulu Camii içten; 50.83 m. x 38.87 m. boyutlarında olup, mihraba dik yedi sahına ayrılmıştır. Ulu Camii'nin üst örtüsü iç mekanda 19'u duvarlara bitişik 28'i bağımsız 47 paye ile taşınmaktadır.

Caminin orta sahnı, genişliği, yüksekliği, profilli ayak ve kemerlerin düzenlenişi ile yan sahnılardan farklı bir görünüşe sahiptir. Taşıyıcı ayaklar, buldukları yere ve taşıyacakları ağırlığa göre muhtelif şekil ve ölçülerde yapılmıştır. İçerdeki ayaklar birbirine kademeli kemerlerle bağlanmıştır. Kaynaklarda yapının ahşap destekli ve düz örtülü olduğu belirtilirse de günümüzde buna işaret eden bir iz mevcut değildir.

Erzurum Ulu Camii

Orta sahnın mihrap önü kısmında 11.27m x 11.34m ölçülerinde ve 14.77m yüksekliğinde ahşaptan, “kırlangıç örtü” olarak isimlendirilen ve bölgede özellikle evlerde yaygın olarak kullanılan ahşap bir kubbe

Erzurum Ulu Camii Mihrap Önü Bölümü

bulunmaktadır. Ahşap kubbe, ikisi kible duvarına bağlı ve ikisi de L şeklindeki iki büyük ayak ile taşınmaktadır. Bu taşıyıcıların ahşap kubbe için olmayacağı açıktır. Mihrap önü kubbesinin orijinalinde taş veya tuğla malzemeden örülü olduğunu, ancak daha sonra yıkılan bu kubbenin yerine daha kolay ve bölgesel bir örtü biçimi olan kırlangıç örtünün tercih edildiğini kalan izlerden anlamak mümkündür. Kubbenin kirişleri üzerinde boya ile yazılmış biri güney tarafında açılmış olan, dikdörtgen küçük pencerenin alt kenarını teşkil eden üçüncü sıradaki kiriş üzerinde (sene H.1202 / M.1787-88) diğeri kuzey tarafında dördüncü sırada (Bünyad-ı sene H.1275/ M.1858-59) şeklinde iki tarih görülmektedir ¹²⁸.

Batıdan birinci sahnın kible duvarındaki pencerenin solunda H.1039 / M.1629-30 tarihini taşıyan dört satırlık bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Kubbenin kuzeyinde doğu batı yönündeki dikdörtgen

¹²⁸ Arık,1969,44-45.; Karamağaralı, 1981,150.; Konyalı,1960,264.

bölme, ortasında kubbeli bir fener bulunan çapraz tonozla örtülmüştür. İç mekanda orta sahnın geniş tutulması ve bu bölümde tonoz fenerine yer

Erzurum Ulu Camii Orta Sahn

verilmiş olması geçmişten gelen özetlenmiş avlu fikrini hatırlatmaktadır. Orta sahnın sağ ve solunda kalan üçer sahn düzenleme olarak benzer özellikler göstermektedir. Orta sahnın ortasındaki dikdörtgen alan, sonradan doğu ve batı yanlarına birer kemer atılmak suretiyle kareye çevrilmiş ve tepesi açık, 8.43m x6.86m ölçülerinde ve 14.00m yüksekliğinde mukarnaslı, bir tonoz ile örtülmüştür¹²⁹. Camilerdeki diğer tonozların yüksekliği 8.16m dir.

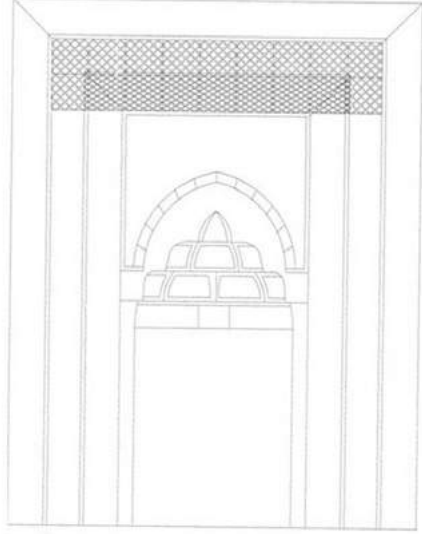
Caminin kuzey duvarının doğuya yakın iç yüzünde, sonradan örülen bir duvarın gizlediği ve merdivenle çıkılan küçük bir oda bulunmaktadır ki, “*kütüphane*” veya “*itikaf odası*” olarak nitelendirdiğimiz bu hücrenin¹³⁰ altında, sivri kemerli profilli bir niş yer almaktadır¹³¹.

Erzurum Ulu Camii Mukarnaslı Tonoz

¹²⁹ Bu mukarnaslı tonoz esas itibari ile Yakutiye Medresesi’ndeki ile aynıdır. Ancak Yakutiye Medresesi’nin tonozu daha dik ve mukarnasların işlenişinde küçük farklar görülmektedir.

¹³⁰ Konyalı;1960,266.

Erzurum Ulu Camii Mihrabı-VGM'den

Erzurum Ulu Camii Mihrabı

Caminin ilk yapısından kalan tek mimari eleman mihrabıdır. Sütun ve başlıkları bozulmuş derin mihrap nişi mukarnas kavsaralıdır. Kible duvarı üzerinde içe doğru kademeli olarak derinleşen 5.57m yüksekliğinde ve 4.23m genişliğinde enli ve yüzeysel dört silmeden oluşan sivri kemerli mihrap, üç sıra mukarnas kavsaralı olarak yapılmıştır. Nişin etrafını sekizgenlerin kesişmesinden oluşan dörtlü düğüm motifleriyle süslenmiş geniş

¹³¹ Çeşme olduğunu düşündüğümüz bu nişin sağ üst köşesinde, bir benzerini mihrapta gördüğümüz geometrik rozet yer almaktadır.

iki bordür çevirir. Mihrabı çerçeveleyen üç bordürden ilki yüksek kabartma şeklinde sekizgen geçmelerin meydana getirdiği sonsuzluk prensibinde ele alındığı geometrik bir bordürdür. Yan kısımlarda tahrip olan bu bordür üst tarafta daha sağlamdır. Mihrap nişi, zar başlıklı yuvarlak sütuncelerle sınırlanmıştır. Ana mihrapta görülen sonsuzluk

*Erzurum Ulu Camii Mihrabı
Süsleme Detayı*

prensibi içerisinde tasarlanmış geometrik süsleme şeridi, Selçuklu devrinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır¹³². En dışta kademeli silmeli sivri kemerler yer almaktadır. Mihrabın iki yanında doğudan ve batıdan ikinci sahninlerin sonunda da farklı düzenlenmiş sade birer mihrap daha bulunmaktadır. Sağdaki yüksek bir seki üzerinde beş kenarlı ve mukarnas kavsaralı dolap nişi şeklinde değerlendirilmiş, soldaki 1970’te elden geçirilirken içi sıvanarak basit bir niş haline getirilmiştir. Ahşap minber ve müezzin mahfili yenidir.

Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan 25,5 m. yükseklikteki minaresi taş kaide üzerinde tuğladan silindirik gövdeli, tek şerefeli bir minaredir. Minareye caminin içinden çıkılmaktadır. Alt kısmı moloz taş, üst kısmı kesme taş kaplı yüksek bir kaide üzerine oturtulmuştur. Yüksekte bulunan kapısına, kaide ile caminin kuzey duvarı arasına yerleştirilen bir merdivenle çıkılan minarenin papucu, dam hizasından başlamaktadır. Tuğla ile örülmüş silindirik gövde, basit sepet örgü

¹³² Karamağaralı,1981,150.

tekniginde biçimlenmiş, ancak şerefe hizasına kadar sağlam kalabilmiştir. Şerefeye mukarnas dolgulu bir kuşakla geçilmiştir. Şerefe altı ve şerefe kesme taş, petek kısmı tuğladandır. Kalın ve güdük minare 1971’de yapılan mukarnas altlıklı bir şerefeyle çapı daha dar tutulmuş sivri külahlı bir peteğe sahiptir. 2015 yılı itibari ile de yeniden restore edilmiştir.

TÜRBE VE KÜMBETLER:

Erzurum Emir Saltuk Kümbeti: Erzurum’da Çifte Minareli Medresenin güneyinde, bugün ortadan kalkmış olan eski bir mezarlığın ortasında yanındaki üç anonim kümbetle birlikte bulunmaktadır.

Üç Kümbetler ve Mezarlık (erzurumarşivi.com)

Üç Kümbetler ve Emir Saltuk Kümbeti

Kümbetin üzerinde yapım kitabesi bulunmadığından Emir Saltuk Kümbeti'nin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak tespit edilememiştir¹³³. Emir Saltuk, Nisan 1168 yılında ölmüş ve aynı yıl yerine oğlu Muhammed geçmiştir. Bu kümbetin de en geç 1189-1190 yılında İzzeddin Saltuk için yapılmış olduğu kabul edilmektedir¹³⁴. 1591 tarihinde düzenlenen tahrir defterinde ise Sultan Melik Saltuk Gazi Türbesi şeklinde kaydedilmiştir¹³⁵.

¹³³ Sümer, 1990, 44. Emir Saltuk kümbeti ile şu bilgiyi verir: “XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerine göre, türbenin yakınında Saltuk'un yaptırdığı bir de zaviye bulunmakta” idi. Ancak günümüze bu yapıdan hiç kalıntı ulaşmamıştır.

¹³⁴ Beygu, 1936, 86.; Konyalı, 1960, 421.; Ünal, 1973, 96-98.; Tuncer, 1986, 126.; Arık, 1969, 62.; Yetkin, 1959, 75; Önkal, 1996, 19.; Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d., 2008, 137.

¹³⁵ Beygu, 1936, 87.

Emir Saltuk Kumbeti

Emir Saltuk Kumbeti bağımsız ve iki katlı olarak inşa edilmiş, sekizgen gövdeli, iki katlı olup, içten kubbe, dıştan da hafif şişkince bir kubbeye örtülüdür. Dikdörtgen planlı cenazelik bölümü üzerinde sekizgen gövde yükselmektedir. Gövde üçgen alınlıklarla tamamlandıktan sonra, silindirik olarak sonuçlanmaktadır. Beden duvarlarına kadar olan yüksekliği 9.00m., üçgen alınlıklara kadar olan yüksekliği ise 7.97m dir.

Emir Saltuk Kumbeti Güney Cephe

Emir Saltuk Kümbeti Kuzey Cephe

Kümbet, girişi kuzey yönde açılmış, düz atkitaşlı olup, kemer kavsarası altı köşeli yıldızların oluşturduğu dairesel bezemeler ile süslüdür. Kemer alnını dolanan profiller, kapıyı dışarıdan çevrelemektedir. Gövdenin dört ana yönlerinde ikiz mazgal pencerelere yer verilmiştir. Ara yönlerde ise simetrik görünüm amacıyla yalancı pencereler açılmıştır. Boşluk olarak görülen pencerelerin içi, taşla örülmüştür. Pencereler, kalın, kısa tutulmuş ve bir sütunla ikiz kemerli şekle dönüştürülmüşler, pencerelerin paye başlıkları, çam kozalakları şeklinde işlenmiştir. Üstleri yarım daire şeklinde kemerle sınırlı olup, söve ve kemerleri dıştan dolanan kalın bir profilli silme, pencere tabanında yataya dönüşerek gövdeyi çepeçevre sarmaktadır. Üçgen alınlıklar ile son bulan cephede, hem gövdenin tamamlayıcısı hem de kasnak görevini üstlenen silindirik alanda, sekizgen gövdenin köşelerine gelen yerlerde, üçgen kesitli sekiz niş bulunmaktadır. Nişlerin her birinin tepeliğinde farklı figürler ve bitkisel unsurlar tasvir edilmiştir.

Emir Saltuk Kümbeti

Kalın bir kaytan silme külahın altında bütün gövdeyi dolanmaktadır. Külah alışılmış konik

görüntünün dışında, kubbe ölçülerine daha yakın bir formda olup, üzeri taş kaplamadır. Kümbet üzerinde en çok önemsenen bezeme üçgen nişler içerisinde yer alan figürlerdir. Sekiz nişin içerisinde istiridye bezemeli ve stilize edilmiş “hayat ağacı” motiflerinin dışında; karşılıklı (antitetik) grifon ve ejder figürleri ¹³⁶, kanatları açık kartal, istiridye niş altında tavşan ve boğa figürleri görülmektedir.

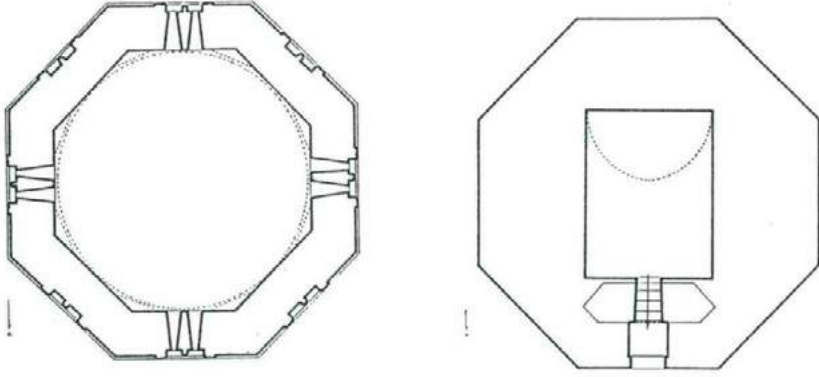

Emir Saltuk Kümbeti

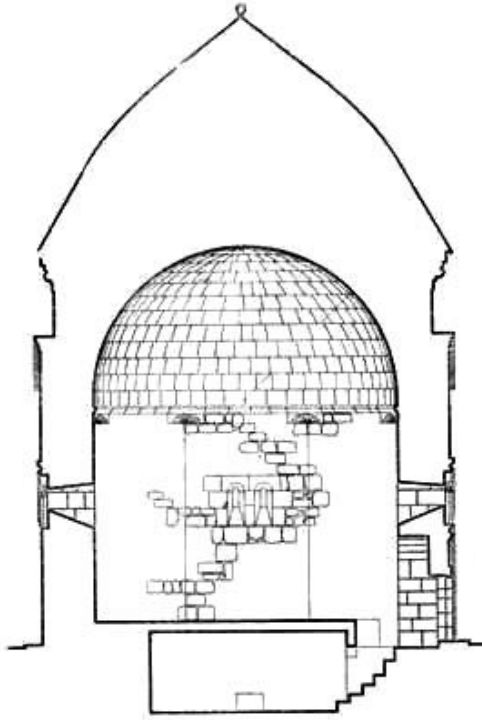

Emir Saltuk Kümbeti Figürleri

¹³⁶ Ögel,1947,5.;Öney, 1969, 181.; Tuncer, 1986, 1076.; Tuncer, 1980, 52.

Emir Saltuk Kümbeti Planı-H. Önkal'dan

Emir Saltuk Kümbeti Kesiti-H. Önkal'dan

Emir Saltuk Kumbeti Kemer Kavsarası

Kümbet, kuzey yönden, düz zemin seviyesinden girilmektedir. İç mekan sekizgen planlı olarak düzenlenmiştir. Kümbetin dış yüzünde sekiz pencere açıklığı görülürken, içerisi, dört pencere ile aydınlatılmıştır. Gövdeden, kubbeye geçişlerde örtüye geçileceği, sekizgenin köşelerinde, sekiz istiridye yivli trompuk kullanılmıştır. İç mekanda sıva kullanılmamış ve dışarıdaki düzgün kesme taş işçiliği içeride görülmemektedir.

Kuzey yönde, kümbetin içine girildikten sonra zeminden beş basamakla inildikten sonra küçük sivri kemerli bir girişle cenazelik

Emir Saltuk Kumbeti İçten Görünümü

bölümüne inilmektedir. Cenazelik bölümü dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü olup, tamamen toprak altındadır. Duvarları ve tonozu düzgün kesme taşlarla örülerek yapılmıştır. Bu tür cenazelik uygulaması ile Emir Saltuk Kümbeti, dönemi içerisinde tek örnektir. Cenazelik bölümünde pencere yoktur ve üzeri beşik tonozla örtülmüş olup, içerisinde mezar ya da sanduka da bulunmamakta, zemini ise taş döşelidir.

Emir Saltuk Kümbetinde süsleme eserin dışında toplanmıştır. Dıştaki sekizgen gövde üzerine yerleştirilmiş olan nişler içerisindeki figürlerin, Uzak Doğu’da, Türk ve Çin çevrelerinde yaygın olan 12 hayvanlı takvimi temsil ettiği söylene de, bu hayvanların sayısının beş olması bu takvimle olan ilişkisini zayıflatmaktadır. Ancak bu kompozisyonların Orta Asya Türk inancı ve yaşayışı ile ilgili mitolojik konuları da yansıttığı muhakkaktır.

Emir Saltuk Kümbeti Taş Süslemeleri

Emir Saltuk Kümbetinin inşasında kırmızı, beyaz ve gri olmak üzere üç renkli kesme taş kullanılmıştır. Alt katta, üst kat kubbesinde ve dışta tamamen kesme taş kullanılmışken, üst kat iç duvarlarının düzgün olmayan taşlarla örülmüş olması, içerisinde sıvalı olabileceğini

düşündürmektedir. Kümbeti örten bugünkü külah eğri profilli olup, üzerinin kaplaması ise plaka taşlarla yapılmıştır.

Micingirt Kümbeti: Bugünkü adı ile İnkaya Köyü, sarp bir kaya üzerinde yükselen Micingirt Kalesi'nin kuzey-doğu yamacına kurulmuştur. Kalenin doğu yönündeki yamaçta, küçük bir düzlük üzerinde yer alan kümbet, üst örtüsü dışında gayet sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır.

Micingirt Kümbeti

Üzerinde kitabe bulunmayan kümbetin yapım tarihi ile ilgili olarak farklı değerlendirmeler yapılmaktadır¹³⁷. Micingirt Kalesi'ndeki

---

¹³⁷ R.H. Ünal Micingirt Kümbetini XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başlarına tarihlenen uygun olacağını belirtirken, Ünal,1976,158.; O. C. Tuncer ise bu kümbet için XIV. yüzyılın ilk çeyreğini uygun görür. Tuncer, 1991, 195.

Saltuklu kitabeleri buradaki Saltuklu yerleşiminin belgeleridir. Bu kümbet de plan ve mimari olarak XII. yüzyıl Saltuklu eserleri ile bir üslup birliği göstermektedir. Gövde dıştan onikigen içten silindirik olarak düzenlenmiş, tek katlı bir mezar yapısıdır. Kümbetin girişi kuzeye açılmış olup, dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış ve sivri kemerli olarak düzenlenmiştir¹³⁸. Gövdede beş pencere ve altı üçgen profilli niş yer almaktadır. Bütün yüzler, kalın bir çift kaytanla meydana getirilmiş sivri kemerlerle süslüdür. Kaytanlar, kemer ayaklarının başlangıç noktalarında, kısa ve keskin bir girinti yapmaktadır. Böylece kaytan, silmeler, yüzeyleri ayıran köşelerde birer sütunce görüntüsü kazanmaktadır¹³⁹.

Micingirt Kümbeti

¹³⁸ Tuncer, 1991, s.195.

¹³⁹ Ünal,1976,158

Kümbet gövdesini süsleyen kemerler içine, pencereler ve üzerleri istiridye yivli ince uzun üçgen profilli nişler yerleştirilmiştir. Kapı söveleri bugün mevcut değildir. Üst örtüsü tamamen yıkılmış, ancak kalan izlerinden içten kubbe dıştan konik külahlı olduğu anlaşılmaktadır. Beygu'nun 1935 yılında çekmiş olduğu bir fotoğrafta türbenin kasnaksız, onikigen piramit külahlı olduğu eğiminden anlaşılmaktadır¹⁴⁰. Güney penceresinin sağında yer alan beş kenarlı mihrap nişi bir örgü şeridi ile çerçevelenmiştir. Mihrap nişi çerçevesinin alt kısmında görülen iki düzgün kesme taş sırası, zeminin daha aşağıda bulunması gerektiğine işaret etmektedir¹⁴¹.

Kümbetteki bütün süsleme unsurlarının geometrik vasıflı oluşu da Saltuklu eserlerinin genel özelliği ile uyumaktadır. Gövdeyi dolanan kemerler dizisi, üçgen profilli nişler, pencere kavsaralarında ki silme ve mukarnaslar, saçağı teşkil eden iki sıra mukarnas dizisi ve kümbetin dış yüzeyine dengeli bir şekilde dağılmış şeritler hep geometrik vasıflı süslemelerdir. Kümbette iki renkli düzgün kaliteli kesme taş işçiliği görülmektedir.

Tercan Mama Hatun Türbesi: Erzincan'ın Tercan İlçe merkezinde bulunmaktadır. Saltuklulardan II. İzeddin Saltuk'un kızı ve Muhammed'in kardeşi Mama Hatun tarafından, XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başlarında¹⁴² inşa ettirilmiş olduğu kabul

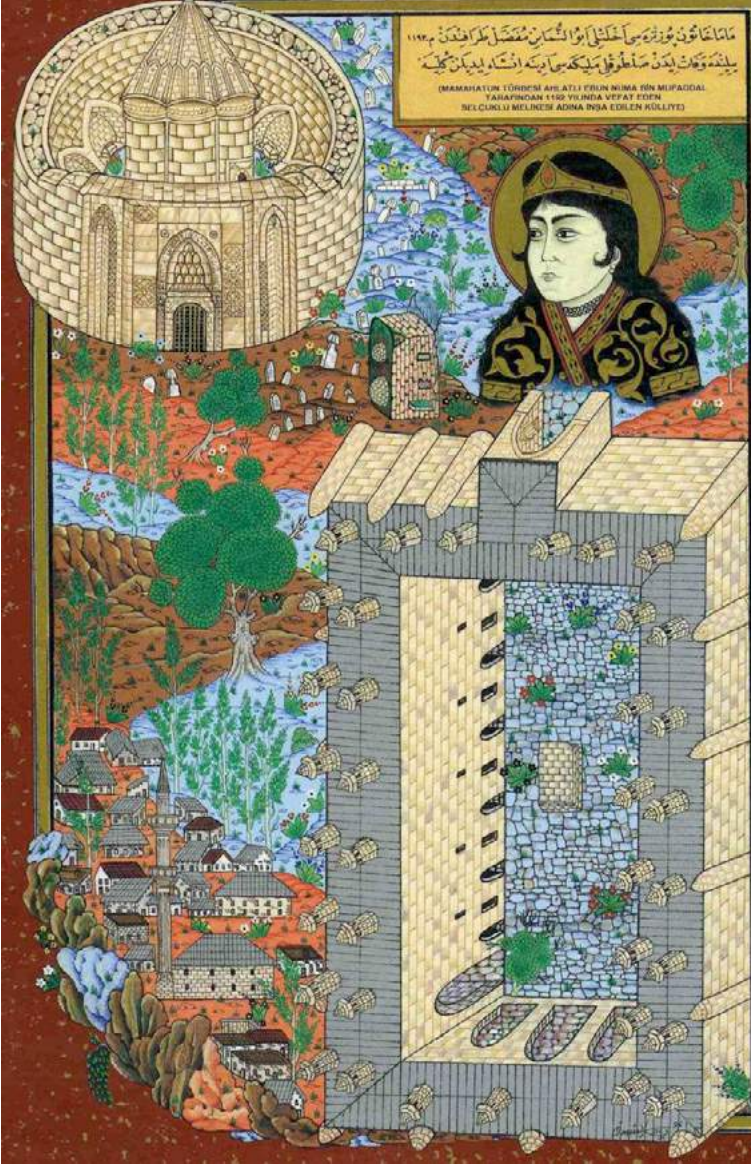
---

¹⁴⁰ Beygu,1936, 235-238.

¹⁴¹ Ünal,1976,158.

¹⁴²Aslanapa, 1990 , 132.; Yetkin, 1957, 75.; Yetkin, 1970, 69.; Tuncer, 1986 , 118.; Arık, 1969, 62.; Önkal, 1996, 442.

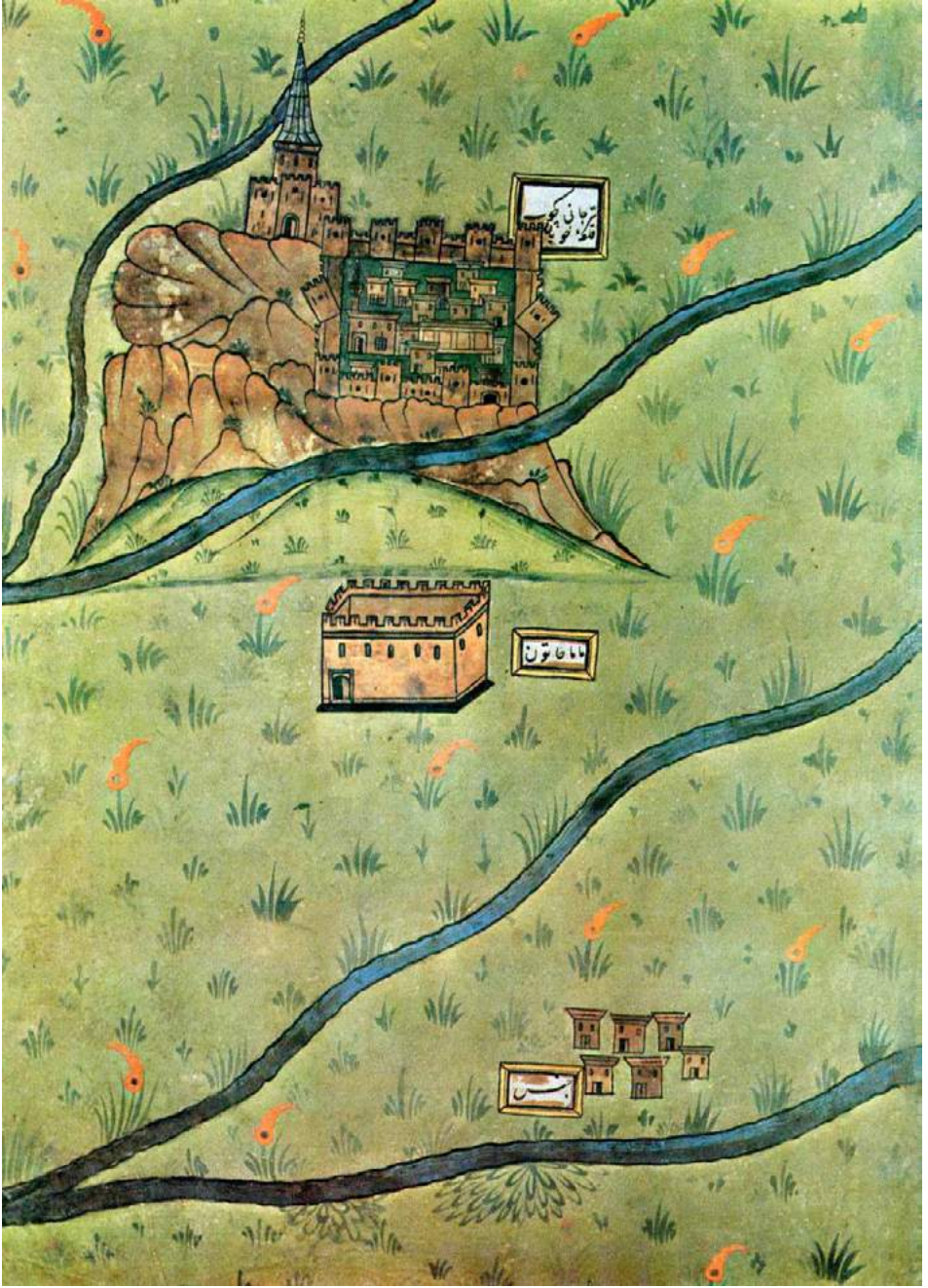
edilmektedir.1191-1201 yılları arasında Erzurum Melikesi olarak görülen Mama Hatun'un ölüm tarihi bilinmemektedir¹⁴³.

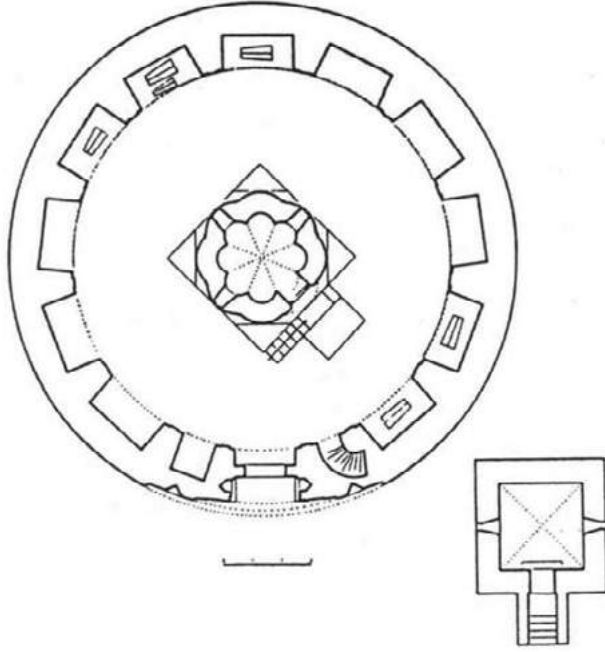
Mama Hatun Külliyesi Minyatürü-Ö.Koç

¹⁴³ Sümer,1971, 418.

Mama Hatun Külliyesi Minyatürü (Matrakçı Nasuh'tan)

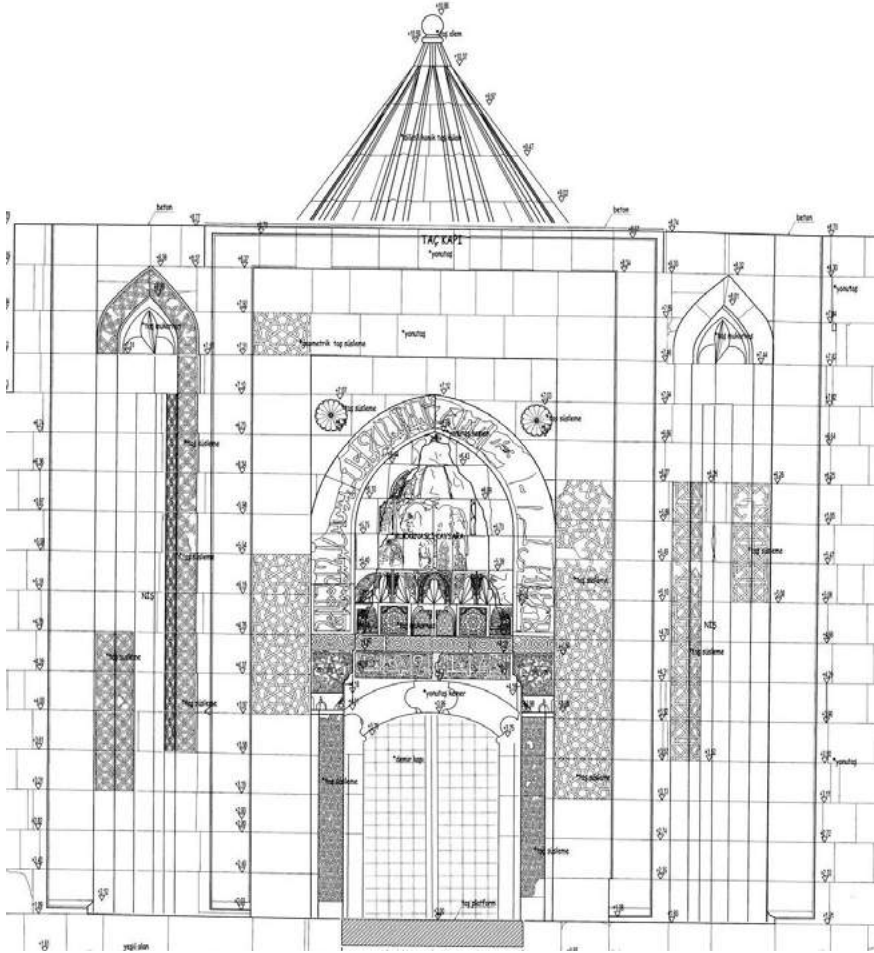
Mama Hatun Türbesi Planı-H. Önkal'dan

Mama Hatun Kervansarayı ve Türbesi

Mama Hatun mezar yapısı bağımsız olarak inşa edilmiş, birbirinden farklı iki kısımdan, kümbetten ve çevre duvarından meydana gelmiştir. Türbe iki katlı, dilimli gövdeli ve üzeri külahla örtülmüş bir mezar yapısıdır. Mama Hatun Kümbeti, onu kuşatan yuvarlak çevre duvarı ile birlikte Anadolu'da başka örneğine rastlanmayan bir plan şeması ve mimari özelliğe sahiptir. Kare planlı cenazelik bölümü üzerine yükselen dilimli gövde, dairesel planlı ikinci bir yapıyla kuşatılmıştır.

Mama Hatun Türbesi-VGM'den

Dışarıdan tamamen sağır ve silindirik olan 17.35m çapındaki kuşatma duvarı yapısı iç kesimde nişlerle bölünmüş, batı yönüne ise bir taç kapı inşa edilmiştir. Basık kemerli kapıdan içeriye girildiğinde 12.85m çapındaki daire planlı bir avluya girilir. 1.23m x 2.40m ölçülerinde sivri kemerli onbir niş bulunmaktadır. Nişler içerisindeki bu sandukaların da Mama Hatun'un yakınlarına ait olduğu düşünülmektedir. Bu nişlerden ayrı olarak kapının sağında ve solunda da birer niş daha olup, girişin solundaki 1.13m x 1.31m. ölçülerindeki niş diğerinden farklıdır çünkü içinde çeşme bulunan bu nişin içi yedi sıra mukarnaslı, üç dilimli sivri kemere sahiptir ve kemerin her iki yanında üzüm salkımlarından oluşan bir süsleme vardır¹⁴⁴.

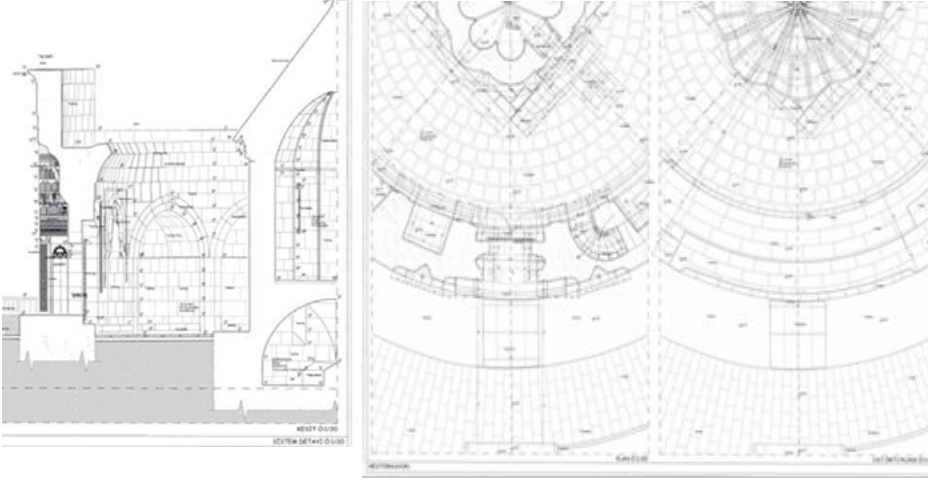
Mama Hatun Türbesi

¹⁴⁴ Bu borulardan gelen su, muhtemelen nişin içerisinde bulunan bir musluktan dışarı akıyordu. Ancak bugün musluktan iz kalmamıştır.

Mama Hatun Türbesi

İki katlı olan türbenin üst katı mescid olarak düzenlendiğinden, çeşmenin türbeyi ziyaret edenlerin abdest alması için gereken su ihtiyacını karşılamak için yapılmış olduğu düşünülmektedir. Çeşmeden akan su, avlu zemini ile kuşatma duvarının birleştiği yerde, bir olukla dışarı atılmaktadır. Aynı zamanda üzeri açık olan avluda biriken kar ve yağmur suları da bu yolla dışarı atılabilmiştir. Ancak bugün bu oluğun çıkış noktası da kapanmıştır. Girişin güneyindeki niş içerisinde kuşatma duvarının üstüne çıkışı sağlayan 17 basamaklı bir merdiven bulunmaktadır.

Mama Hatun Türbesi Kesiti ve Örtüsü-VGM'den

Mama Hatun Türbesi taçkapısı 8.50m yüksekliğinde, 4.60m genişliğe sahip olup, taçkapının ortasına 2.03m. x 1.35m. ölçülerinde basık kemerli esas kapı açıklığı yerleştirilmiştir. Taçkapı sivri kemerli ve mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir¹⁴⁵. Taçkapının mukarnas kavсарası bütünüyle rumi, palmet motifleri ve geometrik bezemelerle tezyin edilmiştir. Sütunce

Mama Hatun Türbesi Batı Cephesi

başlıkları mukarnaslı olup, başlıklar üzerinde bulunan ve birer daire içine alınarak beş köşeli yıldızlar şeklinde düzenlenen kompozisyonlar, kufi harfler ile yazılmış,

Allah, Muhammed ve ilk dört halifenin adlarını Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali isimleri ihtiva etmektedir. Kûfi hatla yazılmış, Besmele ve İhlâs

¹⁴⁵ Önkal, 1996, 437-443.

Suresini ihtiva eden taşkın bir sivri kemer ile kuşatılmıştır. Sivri kemerli kapının köşeliklerindeki boş alanlara birer gülbezek yerleştirilmiştir. Sütunlardan birer tanesi, altı köşeli yıldız motiflerine ve altıgen şekillerden oluşan geometrik süslemeye sahiptir. Mukarnaslı kavsaranın alt kısmında çiçekli kûfi karakterinde diğer bir kitabe yer almaktadır. Bu kitabe hizasında taçkapının iki yan nişi üzerinde ve yine bitkisel bir zemine yerleştirilmiş olan kitabelerde kümbetin mimarının ismi geçmektedir. Nesih hatla ve Arapça olarak yazılan kitabede usta adı “Ahlatlı Mimar Eb’u Nema Bin Mufaddal el-Ahval’in” eseri, Allah onun ve yakınlarının günahlarını affetsin” yazılıdır¹⁴⁶. Bu yazıya çiçekli bir dekor, zemin teşkil etmektedir¹⁴⁷. Yukarıdaki süslemenin büyük bölümü, kuşatma duvarının batı tarafında, taçkapının yer aldığı ön yüzde toplanmıştır.

Mama Hatun Türbesi Taç Kapısı

Burada yazı, geometrik ve bitkisel örgüler, figürlü bezeme, rozetler ve nişler bir arada kullanılarak yapının bu cephesi daha çekici bir hale getirilmiştir¹⁴⁸. Yapılan restorasyon sonucunda bozulan kısımlar işlenmiş taşlarla örülmüş ve süslemeli bölümlerden pek az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir.

¹⁴⁶ Bayburtluoğlu,1993,160.;Sönmez, 1995, 173-176.

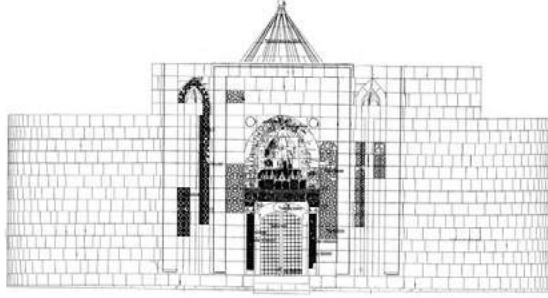
¹⁴⁷ Beygu,1936,258; Derek – Grabar, 1964,65.

¹⁴⁸ Ögel, 1987,45.

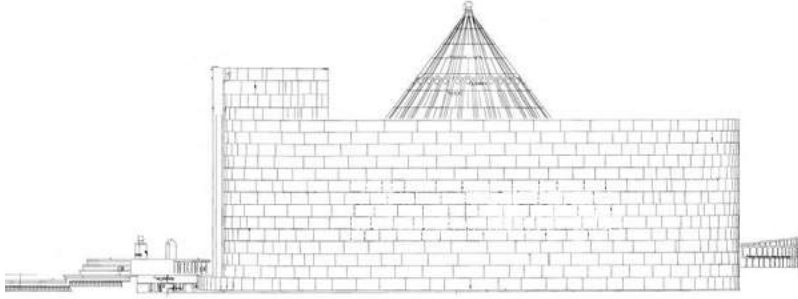

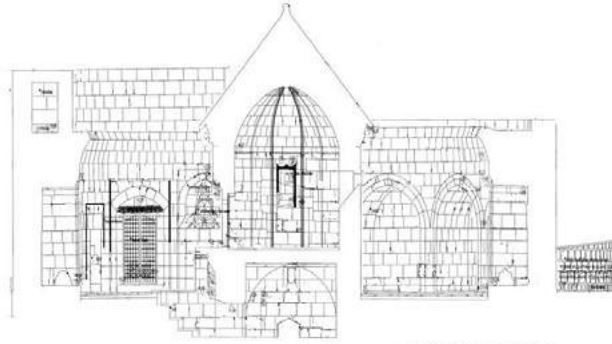
Mama Hatun Türbesi Taçkapı Süslemeleri ve Yazıları

ÖN CEPHESİ

KUZEYBATI CEPHESİ ÖLÇEK 1:50

3-3 KESİTİ ÖLÇEK 1:50

Mama Hatun Türbesi Kesiti ve Cephe Çizimi -VGM'den

Mama Hatun Türbesi Kuşatma Duvarı

Türbe, kare planlı bir cenazeliğin üzerine oturtulmuştur.

Cenazeliğin girişi güney yönde açılmış ve buraya merdiven sahanlığının altında ki beş basamakla

inilmekte, mukarnas kavsaralı kapı ile cenazeliğe girilmektedir. Mama Hatun'un sandukasının bulunduğu, çapraz tonoz örtülü bu cenazelik kısmı kare planlıdır. Cenazelik 2.85m.x 2.85m. boyutlarında olup, mukarnaslı girişe sahip tek cenazelik örneğidir. Doğu ve batı duvarlarında açılan iki mazgal pencere ile aydınlatılan cenazeliğin üzeri, çapraz tonozla örtülmüştür. İçerisinde sonradan konulmuş bir sanduka bulunmaktadır.

Alt kattaki kare kaide üzerine, sekiz kenarlı gövde tabanı ve onun üzerine de sekiz yarım silindirin oluşturduğu dilimli gövde kısmı oturtulmuştur.

Mama Hatun Türbesi Sekiz Dilimli Kubbe

Sekiz dilimli gövde ile uyum sağlayan külahta sekiz dilimli yüzeyleri

Mama Hatun Türbesi

kaval silmelerin böldüğü panolarla süslenmiştir. Mescid olarak kullanılan kümbetin üst katına tek yönlü ve yedi basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Kümbetin 1.42m x 0.59m ölçülerindeki basık kemerli kapısının dikdörtgen bordüründe, palmet motiflerinden oluşan ince bir friz yer alır. Bu kapının üstündeki kitabelik boş bırakılmıştır. Yapının iç kısmı da dış gövde gibi dilimli olarak düzenlenmiştir. Bu bölümlerin kaval silmeleri kubbe ortasında birleşerek nervürlü bir görüntü oluşturur. Yapıyı aydınlatan mazgal pencerelerin etrafında asma dalları ve üzüm salkımı motifleri işlenmiştir. Türbenin üst katında sanduka ve mihrap nişi bulunmamaktadır. Türbede “Tercan Taşı” olarak bilinen kesme taş malzeme kullanılmıştır. Tercan Mama Hatun Türbesinde 23 adet taşıcı işareti tespit edilmiştir¹⁴⁹. Türbenin özellikle çevre duvarının dış cephesinde taşıcı işaretleri yoğunlaşmıştır. Türbenin gövdesinden külaha geçişte de bu işaretlere rastlanmaktadır¹⁵⁰.

1	✂	13	✓
2	7	14	7
3	4	15	7
4	7	16	4
5	0	17	∴
6	↑	18	(
7	∩	19	7
8	✂	20	✂
9	∧	21	4
10	⊗	22	7
11	∟	23	17
12	7		

Mama Hatun Türbesi Taşıcı İşaretleri M.K. Şahin'den

¹⁴⁹ Şahin, 2001, 516.

¹⁵⁰ Şahin, 2001, 512.

Mama Hatun Türbesi Gövde ve Cenazelik Görüntüleri

Tercan Mama Hatun Kervansarayı:

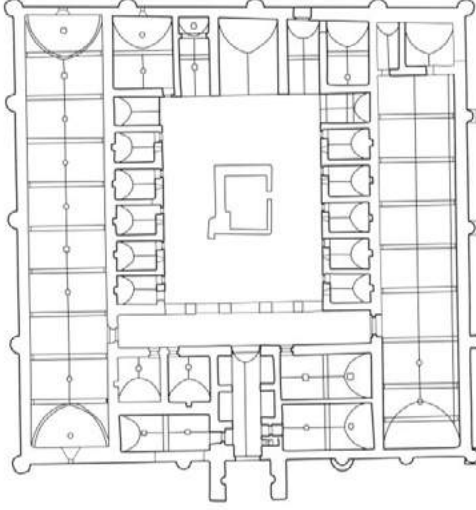
Erzincan'ın Tercan İlçe merkezinde Erzurum-Erzincan karayolunun kuzeyinde bulunmaktadır. Tercan'ın, Erzurum'la Erzincan arasında önemli bir ulaşım noktasında yer alması, ayrıca Tercan'dan geçen tüm seyyahların ve yolcuların konakladığı bir yapı olması bu Mama Hatun Kervansarayını önemli kılmıştır.

Mama Hatun Kervansarayı, türbesi ve hamamı ile bir Saltuklu dönemi eseridir. XIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği genel olarak kabul edilmektedir¹⁵¹. Türbenin mimarı olan Ahlatlı Mimar Ebü'n Nema Bin Mufaddal el-Ahval'in aynı zamanda kervansarayın da mimarı olabileceği düşünülmektedir.

Mama Hatun Kervansarayı

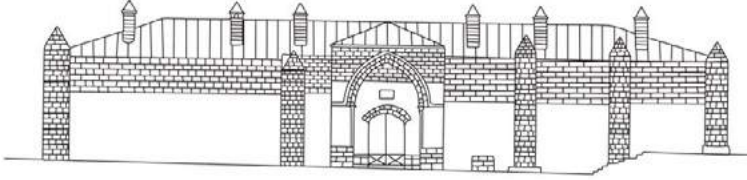
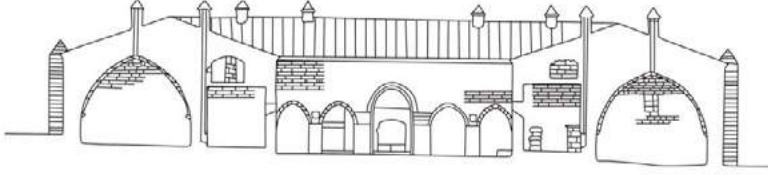
¹⁵¹ Tükel Yavuz, 1976, 197.

Mama Hatun Kervansarayı Planı-VGM'den

Mama Hatun Kervansarayı eş odaklı plan düzenine sahip, 51m.x 51m. boyutlarında kare bir alan üzerine kurulmuştur. Kervansaray iç mekanında, bir avlu etrafında dizilen odalar ile kuzey ve güneyinde, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen ahır bölümlerinden meydana gelmektedir. Mama Hatun Kervansarayı'nın mimarisinde kütesellik, dış kapalılık ve kalevari bir görünüm hakimdir. Dış cephe 16 dayanak kulesi ile güçlendirilmiştir¹⁵². Dış duvarların masif kütlesi yalnızca köşelerde üç çeyrek daire planlı silindir payandalar ve bunların arasında da yarım daire ve dikdörtgen payandalarla hareketlendirilmiştir. Bu silindir payandaların, konik külahlarla sonuçlandırılması yapıya bir kale görünümünü kazandırmıştır.

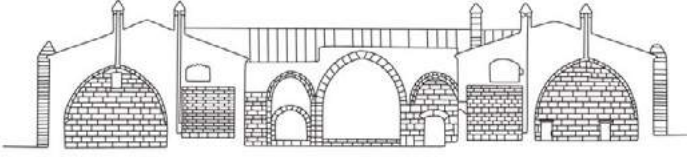
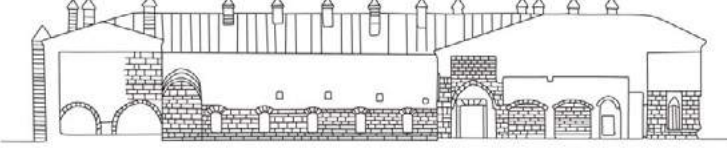
¹⁵² Ünal, 1976,149,;Tükel Yavuz,1976,197.

Mama Hatun Kervansarayı Elevasyonu-VGM'den

Mama Hatun Kervansarayı Doğu Cephesi

Mama Hatun Kervansarayı Kesiti-VGM'den

Kervansarayın eyvan derinliğindeki taçkapısı, doğuya açılmaktadır. Taçkapının güneyinde kalan duvar parçasında iki, kuzeyindeki parçada

Mama Hatun Kervansarayı Taç Kapısı

da üç silindir payanda bulunmaktadır ki bunlardan en dıştakiler köşe payandasıdır. Sivri beşik tonozlu taçkapı eyvanının dış yüzünde, eyvan açıklığının biraz gerisinden tonozun profilini izleyen,

bir kaval silme dolaşmaktadır¹⁵³. Taçkapı iç köşelerine birer sütunce, iki iç yanında ise birer mihrabiye nişi bulunmaktadır.

¹⁵³ Tükel Yavuz, 1976, 197.

Mama Hatun Kervansarayı orta avlu etrafında şekillenmiştir. Kervansarayın merkezinde yer alan 18.50m. x 25.00m ölçülerindeki avlunun boyutları büyümüş, kapalı ve açık kısmı olan bazı büyük boyutlu hanların avlularına yakın boyutlarda düzenlenmiştir. Avlunun kuzey ve güney kenarları boyunca dizilen beşer oda ve birer eyvan, kervanlarla gelen insanların barınması için yapılmıştır. Odalar 4.60m.x 3.30m. boyutlarında olup, hepsi sivri beşik tonozla örtülmüştür. Ayrıca bütün odaların girişleri basık sivri kemerli ve dikdörtgen formlu olarak düzenlenmişlerdir. Mama Hatun Kervansarayı da diğer hanlar gibi az aydınlıktır. Avlu etrafındaki bütün odaların avluya bakan duvarlarında, yüksekte birer şevli pencere vardır. Güneydeki odaların pencereleri sonradan dikkatle örülerek kapatılmıştır. Doğudaki odaların hiç aydınlanma imkanı yoktur.

Mama Hatun Kervansarayı Girişi

Mama Hatun Kervansarayı 1980'li yıllardaki Görüntüsü

Mama Hatun Kervansarayı 1980'li yıllardaki Görüntüsü

Mama Hatun Kervansarayı Restorasyon Görüntüsü

Avlunun batı kenarında ortada büyük bir ana eyvan, bunun iki yanında daha küçük birer eyvan ile köşelerde birer odaya yer verilmiştir. Koridorun girişe yakın kısmında, kuzeyde çatıya çıkan merdiven ve biri merdivenin yanında, diğeri karşısında olmak üzere iki oda kapısı bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir konuma sahip olan bu odaların birbirleriyle ve diğer odalarla bağlantıları yoktur.

Mama Hatun Kervansarayı 2015 Yılı Restorasyon Görüntüsü

Enlemesine yerleştirilmiş olan bu koridor, iki ucunda ahırlara geçit vermektedir. Ahırlara giriş, basit dikdörtgen çerçeveli kapılar ile sağlanmaktadır. Eş odaklı planın dış halkalarını tamamlayan ve hanın kuzey, güney kenarları boyunca uzanan ahırlardan kuzeydeki 43.40m. x

8.70m., güneydeki ise 48.80m.x 8.55m boyutlarında olup, her iki ahırda sivri beşik tonozlu geniş birer galeri görünümündedir. Bu kısımlar belirli aralıklarla destek kemerleriyle takviye edilmiştir. Güney ahırında, batı kalkan duvarında sonradan genişletilmiş bir pencere ve tonozun sırtında on ışıklık, kuzey ahırında dokuz ışıklık bulunmaktadır. Ahırlardan kuzeydekinin batı ucunda, birbiri ile bağlantılı iki oda daha bulunmaktadır. Odalardan güneyde olanı daha küçüktür ve dikdörtgen planlı olup, sivri beşik tonozla örtülüdür. Boyutları kareye yakın ve daha büyük olan kuzeydeki oda ise bir manastır tonozu ile örtülüdür. Girişten hemen sonra gelen ve kapıları giriş koridoruna açılan iki odanın, hanı korumakla görevli kişilere ait olduğunu söyleyebiliriz¹⁵⁴. Bu odalarla sırt sırta yapılan ve girişleri avlu yönündeki ikinci koridora açılan odaları ise, gelen kervanların mutfak ihtiyaçlarını karşılayan görevlilerle, hanı yöneten idarecilere ait mekanlar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu mekanların konumu, avlunun ve avlu etrafındaki mekanların yerleştiriliş düzenini büyük ölçüde etkilemiştir.

Mama Hatun Kervansarayı Koridor Üst Kat Depoları

¹⁵⁴ Tükel Yavuz, 1976, 197.

Mama Hatun Kervansarayı 2015 Yılı Restorasyon Görüntüsü

Kervansarayın üstüne, giriş koridoruna girildikten sonra hemen sağda, kuzeyde bulunan bir merdivenle hanın düz toprak damına çıkılmaktadır¹⁵⁵. Hanın en ilginç unsurlarından biri damda, kuzey ve güney kanatlarında doğu-batı doğrultusunda uzanan iki dar galerinin bulunmuş olmasıdır. Her iki galeriye de dar batı uçlarından merdivenle inilerek girilmektedir. Galeriler yaklaşık olarak 2.00 m. yüksekliğindedir ve dar yönde beşik tonozla örtülüdür. Kuzeydeki galerinin kuzey duvarında basık kemerli 12 niş vardır. Güneydeki galerinin bu özelliği, avlunun güney kanadındaki odalara sonradan eklenen ocakların bacaları tam nişlerin bulunduğu duvardan yukarı çıktığı için, kaybolmuştur. Bu galeriler herhalde savunma amacı ile kullanılmaktaydı. Mama Hatun Kervansarayının damdaki galerileri, girişlerinin dışında, dışarıya

¹⁵⁵ Düz toprak damla kapatılmış olan üst örtü Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlar sırasında, çift eğimli ve çinko kaplı modern bir örtüyle kapatılmıştır. Söz konusu dam üzerinde yükselen ve sayıları 36 yı bulan bacalar Osmanlı döneminde yapılmış olup, son yıllardaki onarımlar sırasında tekrar elden geçirilmiştir.

kapalıdır¹⁵⁶. Bu nedenle gözetlemeden çok saklama ya da depolama için kullanılması daha uygundur¹⁵⁷.

Mama Hatun Kervansarayı Genel Görünüm

Mama Hatun Kervansarayındaki aydınlatma diğer Selçuklu hanlarında olduğu gibi azdır. Bu durum yapının plan itibariyle iç içe geçmiş halkalardan oluşması nedeniyle daha da artmaktadır. Doğu kanadındaki odaların hiçbirinde pencere bulunmamaktadır. Güney ahırda, doğu taban duvarında sonradan genişletilmiş bir pencere ve tonozun sırtında on ışıklık, kuzey ahırında dokuz ışıklık bulunmaktadır.

Mama Hatun Hanı'nda malzeme olarak, çeşitli boyutlarda düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Sarı renkli bu kesme taş malzeme,

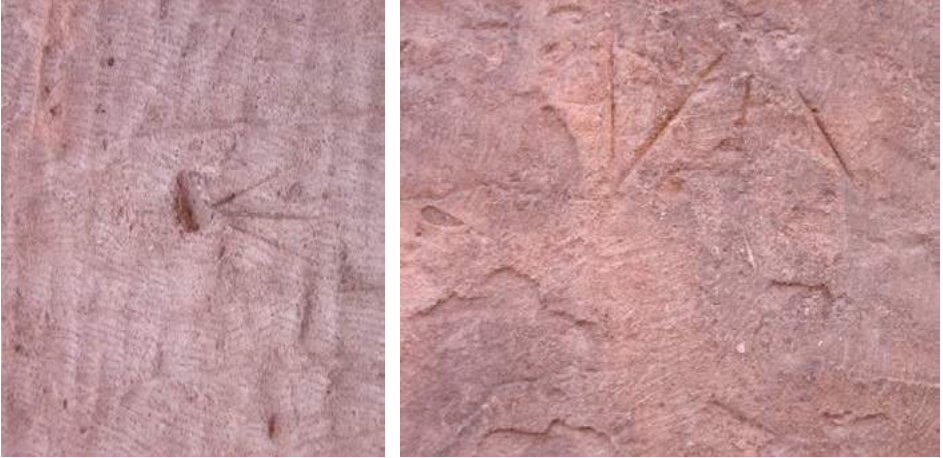
¹⁵⁶ Yöre halkı bu galerilerin dışarıyla bağlantısı olan gizli kaçış tünelleri olduğunu, buradan geçenlerin olduğunu ve günümüzde kapandığını anlatmaktadırlar.

¹⁵⁷ Tükel Yavuz, 1976, 199.

toprak dam dışında hanın bütün bölümlerinde görülmektedir. Tercan Mama Hatun hanında 106, türbede 23 ve hamamda 5 olmak üzere toplam 134 adet taşçı işareti tespit edilmiştir¹⁵⁸. Külliyyede kullanılan taşçı işaretlerinin büyük bir çoğunluğu yukarıda da belirttiğimiz gibi Anadolu Selçuklu dönemi içerisindeki yapıların taşçı işaretleriyle benzerlikler göstermektedir. Taşçı işaretleri kervansarayın dış cephelerinde özellikle kuzey cephesindeki zeminden itibaren ilk üç dört sırasında yoğun olarak işlenmiş, diğer cephelerde de taşların üzerinde dağınık şekilde görülmektedirler¹⁵⁹.

2001 yılında Mama Hatun Kervansarayı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onartılmış yeni bir fonksiyon yüklenerek, kullanılabilir hale getirilmiş iken¹⁶⁰ 2014 yılı itibari ile yeniden restorasyonuna başlanmış, çalışmalar devam etmektedir.

Mama Hatun Kervansarayındaki Taşçı İşaretleri (Usta Monogramı)

¹⁵⁸ Şahin, 2001, 516.

¹⁵⁹ Şahin, 2001, 512.

¹⁶⁰ Yurttaş, 2001, 637.

1	o	23	)	45	∩	67	↑	89	X
2	f	24	(	46	o	68	W	90	∇∇
3	└	25	∨	47		69	→	91	∪∪
4	└	26	∧	48	E	70	7	92	~
5	└	27	∨	49	T	71	Y	93	∧
6	└	28	∨	50	N	72	∇	94	Δ
7	└	29	λ	51	P	73	∨	95	U
8	Y	30	∇	52	/	74	//	96	∩
9	L	31	∧	53	H	75	U	97	∩
10	L	32	∩	54	Y	76	L	98	∧
11	λ	33	∨	55	X	77	∧	99	J
12	λ	34	∨	56	Z	78	J	100	M~
13	W	35	W	57	L	79	U	101	W
14	VA	36	V	58	Z	80	∩	102	↑
15	∧	37	∨	59	Δ	81	4	103	1↑
16	W	38	A.	60	Δ	82	∩	104	h
17	∧	39	c	61	7	83	J	105	o
18	λ	40	o	62	∨	84	∩	106	Y
19	∨	41	W	63	4	85	∩		
20	∧	42	W	64	Y	86	∩		
21	└	43	h	65	4	87	∩		
22	∩	44	X	66	∩	88	Z		

Mama Hatun Kervansarayındaki Taşçı İşaretleri-M.K.Şahin'den

Tercan Mama Hatun Hamamı: Hamam, kervansarayın kuzeydoğusunda kümbetle kervansaray arasındadır. Üzerinde kitabesi bulunmayan hamamın kervansaray ve türbe ile aynı tarihlerde XII. yüzyılın sonu, XIII. yüzyıl başlarında yaptırılmış olduğu kabul edilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana kurulan hamam, 8.12m x 14.90 m. boyutlarında olup, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık

ve külhan bölümlerinden teşekkül etmiştir. Batıda sivri kemerli tonoz örtülü dikdörtgen bir soyunmalık mekânı vardır. Soyunmalık bölümü üzeri, beşik tonoz örtülü olup ortasında altıgen bir havuza yer verilmiştir. Buradan ulaşılan ılıklik bölümü kare planlı ve kubbe ile örtülmüştür.

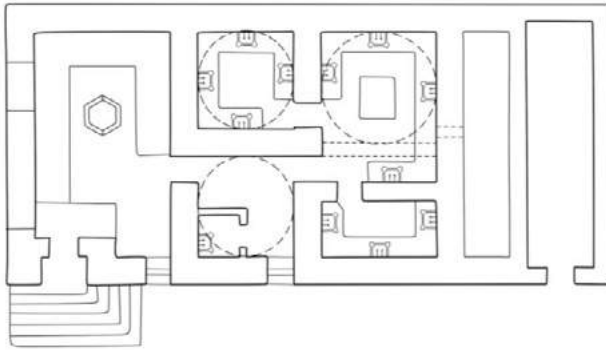
Mama Hatun Hamamı 1998 Yılı Görüntüsü

Sıcaklık bölümü ise asıl yıkanma bölümünü oluşturmakta, 4.30 m x 3.27 m ölçülerindeki bu alanın, üzeri basık bir kubbe ile örtülmüştür. Batıda kare planlı ve kubbeli, güneyde dikdörtgen planlı ve sivri kemerli tonoz örtülü iki halvet mekânı bu sıcaklığa bağlanmaktadır. Güney kısmına tuvaletler, hamamın doğu ucuna da külhan, yerleştirilmiş olup, üzeri beşik tonoz örtülüdür. Sıcaklıkla külhan arasındaki bağlantı küçük bir açıklıkla sağlanmıştır. Hamam duvarları üzerinde beş farklı taşçı

işaretlerinin şekilleri şöyledir¹⁶¹: .Küllüye 2000 li yılların başından itibaren mütemadiyen restore edilmiş. Restorasyondaki olumsuzluklar nedeni ile günümüzde de hala restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

Mama Hatun Hamamı

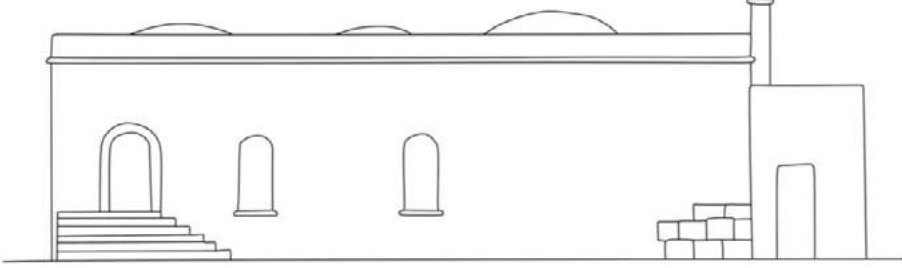
Mama Hatun Hamamı Planı-VGM'den

¹⁶¹ Şahin, 2001, 513.

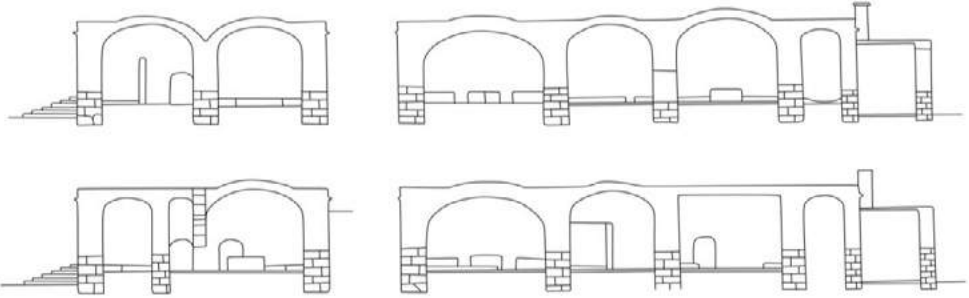

Mama Hatun Hamamı Kubbe Görüntüleri

Mama Hatun Cephe Görünüşü-VGM'den

Mama Hatun Hamamı Kesiti-VGM'den

Mama Hatun Köprüsü: Mercan Köprüsü yada Kötür Köprü olarak da adlandırılan ve Tercan'ın 12 km. güneybatısında yer alan köprü, kervansarayaya ulaşımı sağlayan bir konumda olduğu için XII. yüzyılın sonu, XIII. yüzyıl başlarına Mama Hatun'a mal edilmektedir¹⁶². Eski bir fotoğraftan, harap haldeki köprü'nün ayakları ve iki baştaki birer kemeri sağlam olmak üzere sekiz kemerli açıklıklı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde tabliyesi tamamen yıkık, ayakları da onarımlarla değişikliğe uğramış bir durumdadır. Düzgün kaliteli kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

Mama Hatun Köprüsü

---

¹⁶² Rice, 2015, 210.

Mama Hatun Köprü Gözü

Mama Hatun Köprü Ayakları

Mama Hatun Köprüsü

Değerlendirme:

XIII. yüzyıl başlarından itibaren Selçuklu Devletinin, Anadolu Türk Birliğini sağlaması, Anadolu için mimari alanda bir Rönesans kabul edilebilir. Camiler, medreseler, mezar anıtları ve özellikle kervansaraylar, plan ve formları yanında, anıtsal ölçüleri ve süslemeleri ile dikkati çeken yapı gruplarını oluştururlar.

Saltuklular, yaşamış oldukları coğrafyanın gereği olarak, stratejileri mimari yapılaşmadan önce, Anadolu'yu yurt tutma vatan yapma çabalarını gerekli kılmıştır. Bir yandan Anadolu'nun Türkleşmesi için çaba sarf edilirken, diğer yandan inşa edilen az, ama çok kıymetli nadide eserler ile de Türk Sanatı içerisinde kendinden söz ettirmeyi başaramış bir beylik olmuştur. Nasıl ki Büyük Selçuklular İran ve Horasan'da yepyeni bir mimari sentez ile parlak bir dönem yaratmışlarsa, Saltuklular da, Anadolu dışındaki Türk-İslam mimari unsurlarını Anadolu'ya taşıyarak, kendi bölgelerindeki mahalli unsurlarla yorumlamış, farklı ve kendine özgü yeni bir üslupla Anadolu Türk Sanatının ilk yapı taşlarını koymuşlardır.

Kaleler:

Barınma ve savunma ihtiyacı erken çağlarından itibaren insanlar için elzem olan ihtiyaçların başında gelir. İnsanlar, kendilerini, ailelerini ve yiyeceklerini korumak amacıyla evlerinin etrafını koruyucu bir malzemeyle çevirerek korunaklı bir alanda yaşamayı kaçınılmaz görmüşlerdir. Erken dönemlerde Mezopotamya'da Fırat ve Dicle kıyılarında rastlanan savunma örneklerinde köşelerinde çıkıntı halinde yarım yuvarlak kuleleri olan, 3-4 m. yüksekliğinde kerpiç duvarlardan ibaret basit kaleler yapılmıştır. Daha sonra tek tek evleri korumak yerine

kasaba veya şehri korumanın daha faydalı olacağı düşünülmüş ve şehir suru fikri ortaya çıkmıştır¹⁶³. İlerleyen zamanlarda stratejik noktaları, ana yol güzergahlarını kontrol edebilmek için kaleler inşa edilmiştir. Antik dönemdeki kalelerin inşasında, Anadolu'nun eski mimari geleneklerinden geniş ölçüde faydalanılmıştır. Roma döneminde sınır bölgelerinde kaleler daha çok iç kale şeklinde yapılmışlardır. Romalılar bu tür kaleleri Mezopotamya bölgesinde ve daha çok İran'dan gelebilecek akınlara karşı yapmışlardır. Ayrıca, Kuzey Afrika'da da yeniden hakimiyet kurmak için, iç kale şeklinde kaleler inşa etmişlerdir. Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgelerde kale-şehir şeması yaygın olarak görülmektedir. Neolitik devirden itibaren kentlerin etrafını kalelerin kuşattığı görülür. Kale mimarisi genel ilkelerini her dönemde korumakla birlikte savaş yöntemleri ve savunma teknikleri silahların değişmesiyle birlikte farklılaşmıştır.

VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Ege kıyılarına kadar ilerleyen Perslere, Araplara ve Karadenizden gelen akınlara Bizans İmparatorluğu karşı koyamamış ve VIII. yüzyılın başlarında bir zamanların zengin kentlerinin pek çoğu yok olmuştur. Bu nedenle Bizans İmparatorluğu Anadolu'nun çeşitli yerlerine kaleler yaptırmak zorunda kalmıştır. 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya Türklerin yerleşmeye başlamaları sonucu, batıya doğru gerileyen Bizans, sınırlarını korumak için hakim tepeler üzerine arazi biçimine göre iç kaleler inşa etmiştir¹⁶⁴. Anadolu'da yaşamış diğer beylik ve devletler gibi Saltuklular da Doğu Anadolu Bölgesi'nde fethetmiş oldukları bölgede önceden

---

¹⁶³ Eyice, 2001, 236.

¹⁶⁴ Boran, 2002, 878, Ödekan, 1997, 932-933.

mevcut olan stratejik noktalara inşa edilmiş kaleleri onararak kullanmışlardır. Anadolu'nun pek çok yerinde eskiden kalma bina yıkıntıları halk tarafından Ceneviz Kalesi olarak da adlandırılmaktadır ki, Erzurum ve çevresinde bu çok sık karşılaşılan bir durumdur. Halbuki Türkiye sınırları içinde Karadeniz kıyısında Samsun bilhassa Amasra, İstanbul karşısında Galata, Batı Anadolu'da Foça ve Trakya'nın batısında Enez'den başka Cenevizlilere ait bir yer yoktur¹⁶⁵. Anadolu'da Türk hâkimiyetine giren memleketlerde pek çok yeni kale inşa edilmiş, ayrıca stratejik bakımdan önemli olan yerlerdeki bazı eski kaleler onarılıp veya yeni parçalar eklenerek, hatta birçok durumda tamamıyla yeniden yapılarak birer Türk kalesi haline getirilmiştir. Anadolu'da hüküm süren Beylikler ve Selçuklular, sahip oldukları şehir ve kasabaların etrafını surla çevirerek veya bir kale ile koruyarak emniyete almışlardır¹⁶⁶. Bu arada önemli yolları kontrol etmek üzere çok sarp tepelerde genellikle tek bir burçtan ibaret gözetleme kuleleri de inşa edilmiştir.

Tarih boyunca kaleler, genellikle şehirlerin etrafı, yol kavşağı, ana yol güzergahı, geçit yerleri, dağlar arasındaki boğazlar gibi stratejik yerlerde, arazinin tabii özelliklerinden de yararlanılarak inşa edilmişlerdir¹⁶⁷. Kaleler az sayıda kuvvetle, güçlü savunma yapabilmek için tasarlanmışlardır. Gerektiğinde içeridekilerin dışarı çıkabilmesi için bir bölümün olması, uzun süre kuşatmalara dayanabilmesi, kalenin birkaç yönünün tabii şekilde korunması gibi unsurlar göz önünde tutularak inşa edilmişlerdir. Kaleler, genellikle iç kale, dış kale, şehristan ve ahmedek gibi bölümlerden oluşmaktadır. Ahmedek ve dış kale, bazı kalelerde

---

¹⁶⁵ Eyice, 2001, 235.

¹⁶⁶ Eyice, 2001, 240.

¹⁶⁷ Sevgen, 1959,5.; Ödekan, 1997, 932-933.; Boran, 2002, 878.

bulunmayabilir. Bunun yerine kale, sadece iç kale bölümünden ibaret olabilmektedir. İç kale, surlarla çevrili bir kentin en yüksek yerinde bulunur. Kalelerin içinde bir kumandan konutu ile bazen kulelerden birinin içinde veya ayrı bir yapı halinde bir ibadet yeri de bulunmaktadır. Osmanlı döneminde özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın feth ettiği kalelere mescid yaptırması sık karşılaşılan bir durum olmuştur. Muhafızlar kulelerin veya kalenin içinde ayrı binalarda yaşıyorlardı. Her kalenin yiyecek saklamak üzere kâgir ambarları, koğuşları, özellikle su ihtiyacını karşılamak üzere kuyusu veya sarnıçları da vardı. Kalelerde genellikle içlerinde yağmur sularının toplandığı taş ve tuğladan yapılmış veya doğrudan doğruya kayaya oyulmuş sarnıçlar bulunmaktadır. Bazı kalelerde uzun kuşatmalara dayanabilmek için su ihtiyacı dışarıdaki bir kaynağa inen tünel biçimindeki gizli bir yoldan sağlanıyordu¹⁶⁸.

Kentin asıl bölümünü oluşturan şehristan ticaret ve konut alanlarını, dini ve diğer kamu yapılarını içine alan bölüme denmektedir. Kentin asıl bölümünü oluşturan şehrin etrafını çeviren sura da dış kale adı verilmektedir. Bir surla çevrili Türk kentlerinin şehristan bölümünde genellikle; mahalleler, çıkmaz sokaklar, saray, kamu yapıları, meydan, ulu camî, vakıf kurumları ve pazar yerleri gibi bölümler yer almaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren uluslararası ticaretin büyük gelişme göstermesi, açık kent yerleşmelerini teşvik etmeye başlamıştır. Çünkü kervanlarla yapılan ticaret, büyük kabilelerin kent merkezine giriş ve çıkışlarını gerektirmektedir. Kapalı kentlere giriş çıkışlar belirli zamanlarda olduğu için ticaret açısından büyük kayıplara neden olmuştur. XIII. yüzyıldan sonra dış kalenin fazla yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra

---

¹⁶⁸ Eyice, 2001, 235.

yapılan kaleler, genellikle iç kaleden ibarettir¹⁶⁹. Saltuklu dönemi kaleleri, önceden var olan ve fetihlerle ele geçirilen kalelerdir. Hemen hepsinin ilkçağa kadar inen geçmişleri vardır. Ortak özellikleri yüksek kayalık alan üzerinde kurulmuş oldukları kayalık alanın şekline göre inşa edilmiş olmalarıdır. Kullanılan tüm kaleler stratejik noktalarda yerleşim yerlerini ve ana yolları kontrol eden kalelerdir. Erzurum, Bayburt, İspir, Hasankale, Avnik, Micingirt, Zivin ve Kars kalelerinin hepsi de stratejik kalelerdir.

Camiler:

Müminlerin topluca Allah'a ibadet ettikleri camiler en önemli dini müesseselerdir. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ederken ilk mescidi Kuba'da yaptırmıştı. Medine'de ise Medine Mescidini inşa etmişlerdi. Daha sonra binlerce mescid yapılmasına rağmen bu iki mescid Müslümanlar için hep özel olmuştur. İslamiyetin fetihlerle yayılması feth edilen ülkelerde hem yeni mescidler yapılmış hem de bazı eski mabetler camiye çevrilmiştir. Ortaçağda bir anlaşma ile teslim olan şehirlerde genellikle halkın can ve mal güvenliği korunmakta, mabetlerine dokunulmamaktadır. Ancak savaşarak ele geçirilen bölgelerde fetih alameti ve kılıç hakkı olarak oradaki en büyük kilise camiye çevrilmiştir. Sultan Alparslan'ın Ani şehrini feth ettiğinde Ani şehrinin en büyük katedrali olan kiliseyi camiye dönüştürmesi ve Fethiye camii ismini vermesi bundandır. Bir kısım kiliseler de bölge halkının Müslüman olması ile terk edilmesi sonucu camiye dönüştürülmüş yapılarıdır.

---

¹⁶⁹ Boran, 1999, 347-363.

XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gelmeye başlayan Türk boyları Malazgirt Zaferinden sonra bu ilk yüzyıllar yapılaşmadan çok yerleşmek ve hakim olmak mücadelesi ile geçmiştir. Camiler henüz dini ve içtimai kurumların tam manasıyla yayılmadığı XI. yüzyılda sadece cami değil, çoğu zaman medresenin yerine de geçmiştir. İlk fetih yıllarında şeyh ve dervişler ilk kurulan bu camileri ve çevresini kullanmışlar daha sonra tekke ve zaviyelere geçmişlerdir.

Saltuklu dönemi camileri ortaya koymuş oldukları farklı, kendine özgü ve bölgesel özellikleri ile Anadolu'ya özgü taşıyan cami plan türleri ile deneme dönemi eserlerini inşa etmişlerdir. Selçuklu Dönemi, arkasına uzun bir İslam dönemi deneyimini, önüne de yepyeni bir ülkenin örneklerini alarak, kısa süre içerisinde Orta Asya'dan İran'a oradan Anadolu'ya kadar uzanan büyük yayılımı gerçekleştirmiş hem başka ülkelerde görmediğimiz bir çeşitlilikle Anadolu'ya özgü cami tiplerini oluşturmuştur¹⁷⁰.

Anadolu'da dini yapılar tipolojik bakımdan kendilerine özgü ve orijinal bir gelişme çizgisi izlerler. XI- XIII. yüzyıllarda Doğu Anadolu cami mimarisinde üç farklı plan türü uygulanmıştır.

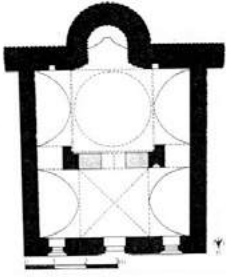
- 1- Mihraba Dik Sahınlardan Oluşan (Derinlemesine Planlı) Camiler
- 2- Mihraba Paralel Sahınlardan Oluşan (Enine Dikdörtgen Planlı) Camiler
- 3- Kare Planlı Camiler

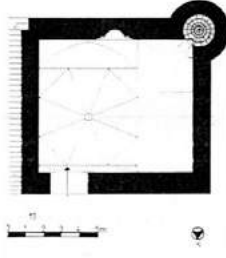
¹⁷⁰ Kuban, 2002, 89.

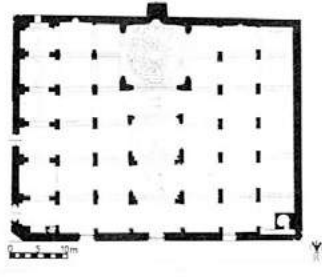
Doğu Anadolu da derinlemesine bir plan düzenine sahip camilerin ilk örneği, Türklerin Anadolu toprakları üzerinde ilk inşa ettikleri 1064 tarihli Ani'deki Manuçehr Camii dir. Mihraba dik üç sahından teşekkül etmiş olan Manuçehr Camii'nin, eğimli bir arazide kurulması, bir platform üzerine inşa edilmesi ve oran itibari ile bir takım farklı uygulamalar göstermesi, deneme döneminin sonucudur.

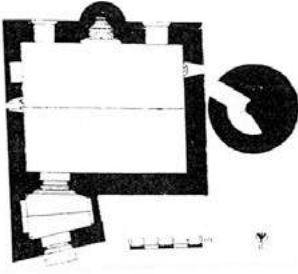
Erzurum Kale Mescidi

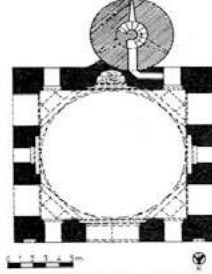
İspir Kale Mescidi

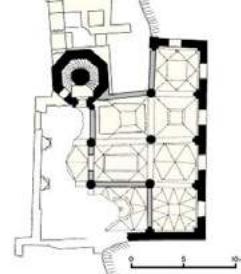
Erzurum Ulu Camii

Bakü Mescidi Muhammed Camii

Barsiyan Mescidi Cuması

Ani Manuçehr Camii

Doğu Anadolu'da derinlemesine planın farklı bir versiyonu Saltuklular'ın inşa ettiği Erzurum Kale Mescidi'nde uygulanmıştır¹⁷¹. Bu yapıda ana mekanda tek kubbe hakimiyeti görülse de kuzey yöne yerleştirilen tonozla iç mekan, kuzey-güney istikametinde düzenlenmiştir. Kale Mescidi'nin kubbe düzenlemesi, içten kubbe, dıştan

¹⁷¹ Arık, 1969, 149.; Ünal, 1973, 19.; Aslanapa, 1990, 151.

konik külahlı oluşu ve yüksek bir kasnağa sahip olmasını bölgesel özellikler olarak nitelendirmektedir¹⁷².

Saltuklu camilerinin önemli temsilcilerinden biri olan Erzurum Ulu Camii de plan itibari ile bölgesel özelliklerin görüldüğü bir yapıdır. Mihraba paralel altı, mihraba dik yedi sahnın düzenlemesine sahip olan Erzurum Ulu Camii'nde, mihrap önü bölümünde, iki sahnı kaplayacak büyüklükteki ahşap kırkangıç kubbe kullanılması bölgeye özgü geleneksel bir uygulamadır¹⁷³. Erzurum Ulu Camii sadece mihrap önü kubbesi ile değil aynı zamanda orta sahnının ortasında, mukarnas işlemeli aydınlatma feneri kullanılması ile de farklı bir uygulamanın temsilcisi olmuştur. Ulu Camii, plan tarzı geleneksel örtü şekilleri sahnın sayısı ve taşıyıcı sayısı ile Anadolu'da kullanılacak olan camilere de model olabilecek deneme dönemi eserlerinden biri olmuştur.

XI-XII. yüzyıllarda Azerbaycan, İran ve Doğu Anadolu'da inşa edilen camilerde, son cemaat yerine pek rastlanmamaktadır. İslamiyetin ilk yıllarında Kayrevan Seydi Ukba Camii'nde uygulanmaya başlayan soncemaat yeri, daha sonraki dönemlerde değişik bölgelerdeki camilerde görülmektedir. Ancak Saltuklu camilerinde son cemaat yeri uygulanmamıştır ki bu da farklı ve yerel bir özellik olarak ortaya çıkmıştır. Ulu camiler, tek bir yöne değil, en az iki veya üç yöne açılan girişleri bakımından tek yönlü soncemaat yeri uygulamasına elverişli değillerdir. Buna rağmen küçük ölçekte inşa edilmiş Erzurum ve İspir

---

¹⁷² Özkan, 2000, 56.

¹⁷³Karamağaralı,1981, 150.; Mehmed Nusret, 1338, 31-32.; Aslanapa,1990, 151.; Uluçam, 2012,101.

Kale Mescitlerinde de soncemaat yeri kullanılmaması Saltuklu camileri için ortak bir uygulama olarak görülmektedir.

Saltuklu camilerinin harim kısımlarının üzerinde genellikle tonoz örtü kullanılmıştır. Tonozun değişik tipleri uygulanmakla beraber dikdörtgen sahnınlar üzerinde beşik tonoz ve sivri tonoz, kare mekanlar üzerinde ise çapraz tonoz tercih edilmiştir.

Örtü düzenindeki görülen farklı bir uygulama da, mukarnas işlemeli aydınlatma feneridir. Bu düzenlemenin ilk örnekleri, Ani'deki Kervansaray'da kullanılmış olup, Erzurum Ulu Camii'nde kullanıldıktan sonra yine Erzurum Yakutiye Medresesi (1310) örtüsünde de uygulanmıştır. Mukarnaslı aydınlatma feneri düzenlemesi, Doğu Anadolu yapılarında bölgesel bir özellik olarak ortaya çıkmış, başarıyla uygulanmış ancak çok yaygınlık kazanamamıştır.

XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu dönemi ulu camileri, iç mekan kuruluşu bakımından kagir ve ahşap taşıyıcılı olmak üzere iki ana gruba ayrıldığı gibi, birinci grupta bulunan ulu camiler, tek ya da her iki yönde atılan kemerlere binen beşik tonoz, çapraz tonoz ya da kubbeyle örtülüdür. İç taşıyıcıları kagir olan ulu camilerin aksine ahşap sütunlu ulu camilerde kemer bulunmamaktadır. Saltuklu camilerinin mihrap önü kubbelerinde bu bölgede karşılaşılan iki türlü kubbe görülmektedir. Biri kagir kubbe, diğeri ise ahşap kırlangıç kubbedir.

Erzurum Kale Mescidi mihrap önü kubbesi bölgesel özellikler ile şekillenmiş bir mihrap önü kubbesidir. Mescidin kubbesi, dıştan, yüksek kasnaklı ve kasnağı dolanan sivri kemerlerle adeta bir kümbeti hatırlatmaktadır. İçten şişkin derince bir kubbe, dıştan konik külahla

örtülmüştür. Kûlahın üzeri levha kiremitlerle kapatılmış, silmelerle tezyin edilmiş ve kubbeye, içten pandantiflerle geçilmiştir. Pandantiflerin üzerinde üç sıra mukarnas dizisi dolaşmaktadır ki bu Erzurum Kale Mescidine özgü bir uygulamadır. Mukarnas dizimi iki kuşak halinde düzenlenmiş, arada boş bir kuşak bulunmaktadır. Alt sırada kalan mukarnas dizisi, mukarnasın açılımını, üst kısım ise tamamlanışını göstermektedir. İkinci mukarnas dizisinin üzeri, düz silmelerle sınırlandırılmıştır. Böyle bir uygulama tamamen yeni tasarımlar arayan bir ustanın gayretlerini göstermektedir. Bu nedenle Erzurum Kale Mescidi'nde, Doğu Anadolu'da ilk defa uygulama alanı bulmuş bir kasnakta mukarnas kullanımıyla karşılaşmaktayız. Bu uygulama tek örnek olarak dikkat çekmektedir

Kırlangıç kubbe geleneği, Türklerin Orta Asya ve göç yolu üzerinde geliştirdikleri binlerce yıllık bir geleneğin Anadolu'ya taşınışının bir işaretidir¹⁷⁴. Kırlangıç örtü, eldeki kiriş boyutlarını aşan, kare veya kareye yakın mekanların örtülmesi için geliştirilmiş bir konstrüksiyondur. Karşılıklı duvar arasındaki mesafeyi geçmekte yetersiz kalan kirişler, ilk aşamada köşelerin önüne çapraz olarak yerleştirilerek açıklıklar küçültülür¹⁷⁵. Bir sonraki aşamada köşe kirişlerinin üzerine bu kez duvarlara paralel kirişler oturtulur ve konstrüksiyon, çapraz ve paralel kirişlerin almaşık olarak birbirleri üzerine oturtulmasıyla, en yukarıda kenar suyu ortalama 0.50m. olan bir kareye ulaşınca kadar yükselerek sürmektedir. Bu örtü tipi, adını merkezdeki karenin muhtemel fonksiyonlarından almıştır. Bu tarz örtü sistemi kare, kareye yakın

---

¹⁷⁴ Akın, 1991, 323.

¹⁷⁵ Özkan, 2012, 19.

dikdörtgen ve sekizgen formlarda uygulanmıştır. Anadolu'da ilk kullanımı M.Ö.IV.yüzyıla kadar indirilen kırlangıç kubbenin, Anadolu dışında Azerbaycan, Türkistan, Hindistan'da da uygulandığı görülmektedir. Erken döneme ait tapınakların, ahşap malzemeye yapılmış olduklarından günümüze kalmadıkları varsayılmaktadır. Buna karşın Orta Asya'da, Afganistan'daki Bamyan'dan Doğu Türkistan/Kansu'daki Tun-Huang'a kadar birçok Budist ve Maniheizt kaya tapınağının tavanında daha erken tarihli kırlangıç örtülerle karşılaşmaktadır¹⁷⁶. Kırlangıç örtü sistemi daha çok, Doğu Anadolu mimarisi ile bütünleşmiştir. Bu türün camilerdeki en önemli örnekleri Erzurum Ulu Camii, Bayburt Ulu Camii ve İspir Tuğrul Şah Camii'nde görülmektedir. Bu örtü şekli sadece dini mimaride değil, sivil mimaride de uygulanmış bir kubbe modelidir. Saltuklu başkenti Erzurum'da Ulu Cami mihrap önü kubbesi bölgesel bir mimari özelliğin uygulamasıdır. Ancak camideki ilk kubbenin kagir olabileceği de tartışma konusudur. Zira mihrap önünde bulunan kalın kagir payelerin varlığı ahşap bir örtü için çok büyüktür. Önceden kagir olan örtünün yıkılması ile sonradan yapılmış bir kırlangıç örtünün varlığı da düşünülmelidir.

Cami mihrap düzenleri göz önünde bulundurulduğunda, Saltuklu Dönemi camilerinde, Erzurum Ulu Camii ve Erzurum Kale Mescidi'nde mihraplar taştan yapılmış, dekorasyon bu defa taş üzerinde geleneksel olarak devam etmiştir¹⁷⁷.

---

¹⁷⁶ Akın, 1991, 329.

¹⁷⁷ İspir Kale Mescidi'nin mihrabı orijinal olmadığı için değerlendirmeye alınmamıştır.

İslamiyetin ilk yıllarında kible yönü renkli bir çizgi, basit bir taş veya alçı levha ile işaret edilirken, VIII. yüzyıldan itibaren ve ilk önce Emevi dönemi yapılarında bunun yerini duvar içerisine yerleştirilen niş almış, böylece de cemaate bir saf daha ilave edilme imkanı doğmuştur¹⁷⁸. Mihraplar, IX. yüzyıldan itibaren dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlanarak çerçeve, köşelikler, kemer, kavsara, niş ve sütuncelerden oluşan bir kompozisyon düzeni meydana getirilmiştir. Çeşitli İslam ülkelerinde, değişik malzemedен ve farklı tekniklerle yapılan, süslemelerine de önem verilen mihraplar, zamanla dini yapıların iç mekanında ilk göze çarpan elemanlardan biri haline gelmiştir. Böylece, başlangıçta sadece cemaati namaz sırasında kibleye yöneltmek amacıyla kullanılan mihrap, giderek şekil ve süslemeleriyle yapının iç görünüşünü etkilemiştir. Cemaatin yöneldiği cephede ve sürekli göz önünde bulunan mihrap bölümü, geometrik ve bitkisel süslemelerle birlikte yazı kuşaklarıyla da ters (U) şeklinde kuşatılmıştır. Mihrap, zamanla Anadolu'da kendine özgü bir üslup içerisinde değerlendirilmiştir. İran'daki Türk dönemi camilerinde mihrapların dışa taşıntı yapmayan, kible duvarına açılmış kare planlı nişlerden ibaret oldukları görülmektedir. Bu düzenleme İran'da ortak bir özellik olarak karşımıza çıkar. Plan bakımından Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da mihraplar daha çok yarım daire planlı fakat az sayıda da köşeli olarak düzenlenmişlerdir. Mihrapların dışa taşıntı yapması, bölgesel özelliklerin etkisiyle olmuştur. İran'da Büyük Selçuklu dönemi cami mihraplarında yaygın olarak kullanılan malzeme, alçı ve tuğla, Anadolu camilerinde ise taştır.

---

¹⁷⁸ Bakırer, 1976, 1.

Türk minarelerin öncüsü olarak görülen çok köşeli ve yivli gövdeli Türkistan ve Horasan Minaresi, kare gövdeli Arap minaresinden ayrı bir gelişim seyrine sahiptir. Anadolu'ya model olan minare örneklerini mimarının diğer alanlarında olduğu gibi Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu dönemi minare geleneği ile Anadolu'da izlemek mümkündür. Saltuklu cami minarelerini de hem malzeme itibari ile hem de gövde şekillerine göre iki kısma ayırmaktadır. Bunlar tuğla silindirik minareler ve kesme taştan inşa edilen sekizgen gövdeli minarelerdir. Malzemenin türü minare düzenlenişinde de son derece önemli bir ayrım olmuş, kesme taş minarelerde İspir Kale Mescidi'nde olduğu gibi sekizgen gövde örnekleri görülürken, Erzurum Kale Mescidi ve Ulu Cami minareleri tuğladan silindirik şekilde yapılmıştır.

Erzurum Ulu Camii minaresi kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Kaide ve şerefesi kesme taş, silindirik gövde tuğladan inşa edilmiş ve şerife altı mukarnaslıdır¹⁷⁹. Erzurum Kale Mescidi minaresi (Tepsi Minare) camiden ayrı, kare kaideli ve tuğladan örülmüş silindirik gövdelidir¹⁸⁰. Tuğlalar yatay ve düşey yerleştirilmiş ve derz araları çukur tutulmak suretiyle plastik etkili bir dekoratif görünüm sağlanmıştır. Minareye giriş dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış, düz lentolu, üzeri sivri kemerli biçimde sınırlandırılmış, kavsarada kaz ayağı motifleri işlenmiştir¹⁸¹. Bu minaredeki tuğla örgüleri, İran'daki Büyük Selçuklu minare geleneğinin Anadolu'ya etkisi olarak görülmektedir. Zira Büyük Selçuklular da ilk dönemlerinde Karahanlı ve Gazneli minare geleneğine

¹⁷⁹ Karamağaralı,1981, 150.; Aslanapa,1990, 151.;Uluçam,2012,101.

¹⁸⁰ Karamağaralı,1981,139.

¹⁸¹ Ünal,1974,19.

bağlı kalmışlar, silindirik tuğla minareler, form itibari ile birbirlerine çok yakın özelliklerle tekrar edilmişlerdir. Silindirik minarelerin gövde kısımları, bezemenin yoğun kullanıldığı alanları teşkil etmiştir. Gövde bazen şeritlerle bölünerek bezenirken bazen de tamamı tezyinata dahil edilmiştir. Genelde tuğlaların yatay ve düşey dizilmelerinin görüldüğü örgü düzenlemesi dışında, kaydırmalı tuğla örgü, merkezden dağılan badem motifi, baklava dilimi, daire motifleri, ters, düz üçgenler, kaz ayağı, palmet ve rumi motifleri ve yıldız geçmelerle karşılaşmaktadır. Bu motifleri daha etkin hale getiren diğer unsur ise sırlı tuğla ve çini levhaların bezemeye dahil edilmesi ile olmuştur. Bu özellikleri Erzurum Kale Mescidi Minaresinde görmek mümkündür. Erzurum Kale Mescidi Minaresi (Tepsi Minare'de)nde kullanılan kitabe kuşakları Saltuklu döneminin en önemli yazı kuşağı olup, bu uygulama İran geleneğinin temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tuğla minarelerin tamamına yakınında gövdede açılan aydınlatma pencereleri ile gövdenin aydınlatılması sağlanmıştır. Bunlar hemen her yöne, açılan küçük mazgal şeklindedir. Minarelerin özde, İran'daki Büyük Selçuklu dönemi yapılarına bağlanan gelenekleri, Doğu Anadolu da Saltuklu camilerinde şekil ve motif özellikleri ile değişime uğramış, yeni yorumlarla kullanılmıştır.

İkinci grup minareleri kesme taştan yapılan sekizgen gövdeli minareler oluşturur. İspir Kale Camii minaresi, bu türün önemli bir örneğidir. Kesme taş minareler, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki camilerde sıkça uygulanmıştır. Benzerleri Bakü Mescid-i Muhammed, Ani Manuçehr Camii ve Ani Ebu'l Muameran Camilerinde uygulanmıştır. Bu tür minareler oldukça sade ve bezemesiz olarak inşa

edilmişlerdir. Bezeme olarak kabul edilebilecek tek unsur, iki renkli taş uygulamasıdır. Kesme taş minarelerin bezemeye müsait olmayışı, bölge minarelerinde kaide ve gövdelerde tuğla kullanımının yaygınlığına sebep olmuştur.

XI. yüzyılda camilerde yaygın olarak kullanılan bezeme türünü geometrik motifler oluşturmaktadır. Geometrik motiflerin kesimi ve motif oluşturulması daha kolay olduğu için, yaygın olarak kullanılmıştır. Bu düzenlemede ana kompozisyon, belirli bir çerçeve içerisine alınmadan geniş yüzeylere dağılan sonsuzluk prensibine göre yapılmıştır. Saltuklu eserlerindeki süsleme konusundaki değerlendirme süsleme özelliklerinde yapılmıştır.

Saltuklu Camilerinde bitkisel bezeme kullanılmamıştır. Kitabe özelliği dışında mimariye dekoratif anlamda yazının katılımı, Büyük Selçuklu eserlerinden itibaren görülmektedir¹⁸². Kûfi yazı; örgülü kufi ve çiçekli kufi, tarzında caminin iç mekanını tamamen dolanan kuşaklar şeklinde kullanılmıştır. Büyük Selçuklu camilerinde çok sevilerek

¹⁸² Aslanapa, 1996, 83.

uygulanan bu düzenleme, Saltuklu camilerinden Erzurum Kale Mescidi Minaresi üzerinde ve dekoratif özelliklerle uygulanmıştır. Aynı zamanda bu kitabe Saltuklu döneminden günümüze ulaşan iki kitabeden biridir.

Türbeler:

Türklerin hayatında ölüye duyulan saygıdan dolayı mezar geleneğinin özel bir yeri vardır. Geçmişten günümüze kadar uzanan bu gelenek, değişik dönemlerde farklılıklar göstermekle beraber, ana hatlarıyla aynı anlayışın devamlılığına işaret etmektedir. Mezar geleneği, Türklerin İslamiyeti kabulü ile önemli bir aşama göstermiş, İslamiyet öncesine ait inançlar, İslamiyetin kabulünü müteakip birdenbire ortadan kalkmamış, İslami inanış ve düşünce sistemi içinde yeni bir biçimlenmeyle varlığını sürdürmüştür. Bu bakımdan türbe yapılarının neden Orta Asya’da doğmuş olduğunu anlamak da zor olmamıştır.

Türk mezar mimarisinin bilinen en erken örneklerini, Hun dönemine ait kurganlar oluşturmaktadır. Türkistan’da Noin-Ula, Katanda, Pazırık, Şibe, Tuyahta, Yako-Nur, Berel gibi bölgelerde ele geçen kurganlar, en önemli kurgan örnekleri arasında yer almaktadırlar. Moğolistan’ın Altay Dağları çevresinde XX. yüzyılda yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış çok sayıda kurgan vardır¹⁸³. M.Ö.IV-II. yüzyıllarda “Kurgan” adı verilen bu Türk mezarları, dış koruma hatları 90-110m, çapları 5-50m, yükseklikleri, 3-10m arasında değişen soyluların kağanların, kumandanların ve dönemin ileri gelenlerinin mezarlarıdır¹⁸⁴.

---

¹⁸³ Diyarbakirli,1972, 99-108.

¹⁸⁴ Alyılmaz, 2015,45.

Türk mezar yapısı olan kurganlar, toprak üstünde gözle görülebilen yığma bir tepe ve toprak altındaki mezar odası olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır¹⁸⁵. Bazı kurganların içerisinde ahşap sandukanın bulunduğu ve ölünün mumyalanarak konulduğu da tespit edilmiştir¹⁸⁶.

M.S.VI-VIII. yüzyılda Şamanizm’i benimseyen Göktürkler, ölen bir kişinin kurgan şeklindeki mezarının üzerine büyük bir taş “Bengütaş” dikilip ve etrafına da bu kişinin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısı kadar “Balbal” adı verilen taşlar dikmişlerdir. Bu örneklerin bir kısmını günümüzde Moğolistan’da Altay, Tekes, İli, Hutubi, Cimsar Müzelerinde görmek mümkündür¹⁸⁷. Göktürklerden sonra Şamanizm’i terk ederek, Budizm’i devlet dini olarak benimseyen Uygurlar (745-840) ise Hoço ve çevresindeki kalıntılardan anlaşıldığına göre, “Stupa” adı verilen kubbe ile örtülü mezar anıtları yapmışlardır¹⁸⁸.

Karahanlılardan (992-1211) itibaren İslamiyetin Türkler arasında güçlenmesi ile mezar anlayışı ve geleneği de kısmen değişmiş, kişilerin İslam öncesi dönemdeki ölümsüzleştirilmesi ve mezarlarını anıtlştırma düşüncesi kaybolmamış, İslami anlayışa ters düşse bile başka biçimlere bürünerek yaşamaya devam etmiştir¹⁸⁹. Çünkü İslam hukukuna göre bir mezarın tapınma mahalline dönüşmesini engellemek amacıyla Peygamber efendimiz Hz. Muhammed, mezarların tesviye edilmesini emretmiştir. Hz. Muhammed ve ilk iki halifenin kabirlerinin üzerinde,

---

¹⁸⁵ Ögel, 1962, 57.; Aslanapa; 1972, 1-2.; Diyarbakirli, 1992, 23.

¹⁸⁶ Cezar, 1977, 67-75.

¹⁸⁷ Alyılmaz, 2015, 87.

¹⁸⁸ Cezar, 1977, 67-75.

¹⁸⁹ Karamağaralı, 1972, 1.

deve hörgücünü andıran yükseklikte bir tümsek bulunuyordu ¹⁹⁰. Bir mezar kazılırken, sadece kazılan kabir alanından çıkan toprağın kabrin üzerine konulmasıyla deve hörgücü gibi bir görüntü oluşuyor, daha fazla toprak kullanılmıyor. Bu mezar şekli daha sonra Müslümanların mezar örneği olarak kabul görmüş ve islam ülkelerinde uygulanmıştır.

İslamiyetin ilk yıllarında defin geleneklerine aykırı olmalarına karşın mezar odaları kaldırılmamış, hatta başlangıçta karşı çıkılmamıştır. Ancak bu uygulama, XIII. yüzyıla kadar şiddetli eleştirilere de uğramıştır¹⁹¹. Bu düzenleme, birçok bölgede, yavaş yavaş kurallara uygun defin biçiminin yerini almış ve yeni inançların, geleneklerin bölgelerin şartlarına bağlı kalarak değişik tipte mezarlar ortaya çıkmıştır. Halk tipi olarak nitelendirilebilecek basit mezarlar bir yana bırakılırsa, din ve devlet büyüklerinin, yöneticilerin mezarlarını simgeleştirme Türk-İslam devletleri olan Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklularda yaygın bir uygulamadır. İlk defa Karahanlı döneminde türbe (kümbet) adı verilen mezar anıtları yapılmıştır¹⁹². Şamanist Türklerin ölen yakınlarını gömmeden önce cesedi “yoğ-aş” töreni sırasında bir müddet çadırda muhafaza etmeleri bir gelenektir. Bu noktadan hareketle, ilk türbenin, çadır şeklinde olması da kuvvetle muhtemeldir¹⁹³. Merv çevresinde kerpiçten yapılmış Türkmen evlerinin kubbeleriyle, Türkmen çadırının yuvarlak formu arasında da çok büyük benzerliğin olması, bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Sultan Sancar Türbesi buna bir örnektir ve türbenin kubbesinin iç formu, çadıra çok benzemektedir. Bu kubbenin iç

---

¹⁹⁰ Ragheb, 1996, 21.

¹⁹¹ Ragheb, 1996, 21.

¹⁹² Arık; 1969, 57.; Öney, 1981, 4166.; Aslanapa; 1972, 10-11.

¹⁹³ Arseven, 27.

bakan yüzeyinin motifleri de Türkmen çadırının “Tüynügünün” deseninden alınarak yapılmıştır¹⁹⁴.

Çadır, Orta Asya’da ve Orta Asya’dan Anadolu’ya göç etmiş Türkmen Oğuz boylarının çok yaygın bir şekilde kullandığı, mükemmel bir mobil mimari sistemidir. Türk kültür tarihinin en çok üzerinde durulması gereken unsurlarının başında “bozkır”, “at” ve “çadır” kültürü gelmektedir. Bozkırda yaşayan en eski Türk topluluklarının barınak olarak süratle kurulup, ve yine süratle sökülebilen bir yerden bir yere çok kolay taşınabilen bu çadır tipinin yuvarlak planlı, silindirik gövdeli kubbeyi andıran bir örtüsü bulunmaktadır.

En erken dönemlerden itibaren ilk örneklerine kaya resimlerinde rastladığımız bu ev tipi, ilk olarak Tagar kültürü devresinde, Orta Yenisey havzasında bulunan Boyar Petrogrifleri arasında görülmektedir¹⁹⁵. Çin kıtasının ortasından Anadolu’ya kadar uzayan bozkır kuşağında Türkler’in oturduğu bütün bölgelerde aynı ev tipini kullanmış olmaları, geleneklere bağlılığın bir ifadesini taşımaktadır. Bugün Kazakistan’ın Isık Gölü çevresinden Alma-Ata yöresine kadar uzayan topraklar üzerinde, mezarların çoğu birer çadır şeklindedir¹⁹⁶.

Bu gelenek, Isık Göl çevresi, Firunze, Tokmak, Balasagun ve Alma-Ata’ya kadar uzayan bölgelerde Kırgız ve Kazak Türkleri arasında halen yaşamakta olup, bu bölgelerde günümüzde de Göktürlere ait defin

¹⁹⁴ Bayramob, 1995, 152.

¹⁹⁵ Diyarbekirli, 1992, 57.

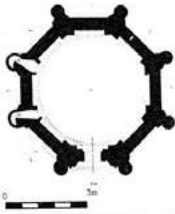
¹⁹⁶ Bunlar ahşap karkas yerine madeni çubuk karkaslardan meydana gelmiş, üzerinde bazen hilal, bazen yıldız, bazen de hem hilal, hem yıldız birlikte kullanılmıştır. Yeni yapılmış madeni karkaslı çadır mezarlarının üzerinde ince bir tabaka kaplayıcı harcın sürülmüş olduğu görülmüştür Diyarbekirli, 1992, 57.

merasimleri ve ayinleriyle ilgili ananeler devam etmektedir. Bütün bu örnekler, bize çadırın ilk mezar yapısına, ilk türbeye kaynak teşkil ettiği konusundaki görüşleri güçlendirmektedir. Türkler'in Orta Asya'daki mevcudiyetleri zamanında çadır ve otağ kültürü yerini mimari anlamda kümbete bırakmıştır. Kümbetler, değişik bir mezar anıtı tipi olarak türbelerden ayrı ele alınırlar. Farsça konuşulan bölgelerde kubbe anlamında olan Kümbet, genellikle ölü gömme odası ile ziyaret yeri üst üste iki kat halinde düzenlenen yapılar şeklinde anlaşılır. En belirleyici özellikleri de kubbe üstündeki külahlarıdır. Türklerin gök kubbe inancı, İslamiyet'i kabul ettikten sonrada devam etmiş, türbenin içinde yer alan ruhun, türbenin kubbesi ile birlikte semaya ulaşacağına inanılmıştır.

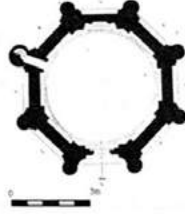
Mezar anıtları Türk mimarisinin bir özelliği olarak, İslam mimarisi içinde önemli yere sahiptir. Adeta Türk egemenliğinin birer damgası gibi, Türklerin varlık gösterdiği bütün bölgelerde, çok sayıda örneğe rastlanabilir. Bunda, İslamiyet'ten önce de kuvvetli bir mezar geleneğine sahip olunması etkindir. Çadır mezarların da göçer boylar arasında XIX. yüzyıl. içinde bile Hazar'ın doğusundaki bölgelerde bir gelenek olarak yaşadığı bilinmektedir. 978 tarihinden Özbekistan sınırları içindeki Tim Arap Ata Türbesi, yonca tromplu kubbesi, kare mekanı, kalkan duvarı gibi yükselen cephesiyle dikkati çekici bir uygulamadır. 1012-1186 tarihli Özkent'deki türbelerde bu geleneğin değişmeden devam etmiş olması bu formun ve tasarımın ne kadar benimsendiğine bir işarettir.

Büyük Selçuklu döneminin en erken örneği olarak genellikle Abarkuh'daki Kümbedi Ali ilk akla gelen yapılardandır. Sekizgen planlı,

moloz taşın da kullanıldığı bu örnekte külah altında geniş ve kabarık bir mukarnas dizisi dikkat çeker. 1966 yılından beri tanınan Harrekan bölgesindeki Harrekan Kümbetleri İran'da bulunan en muhteşem ve zengin dış tuğla süslemesine sahip olan bu kümbetlerin kitabelerinde inşa tarihleri, yaptırnanları ve usta adları yazılıdır¹⁹⁷. 1067 ve 1093 tarihli iki sekizgen kümbet, çift kubbeleri, yüzeylerindeki elliden fazla değişik tuğla süslemeleriyle Türk mezar mimarisi bakımından son derece önemli iki anıt eserdir¹⁹⁸. Bu kümbetler üzerindeki motiflerin benzerlerini Anadolu'daki Selçuklu mimarisinin süslemelerinde bulmamız, aradaki kuvvetli bağın en açık delilidir¹⁹⁹. Horasan ve Türkmenistan bölgelerinde devam eden kümbet geleneğinin yanı sıra, Azerbaycan Atabekleri döneminde de Meraga ve Nahcivan'da önemli eserler mevcuttur. Özellikle 1186 tarihli Mümine Hatun Kümbeti on kenarlı yüksek gövdesi, gövdesinin yüzeylerindeki süslemeleri ve sırlı tuğla kaplamaları ile dikkati çekici anıt bir eserdir. Bu eserler Anadolu'da inşa edilen türbe ve kümbetlere öncülük etmişlerdir.

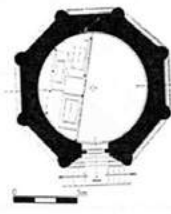
Harekan Kümbeti I

Harekan Kümbeti II

Yusufbin Kuseyr Kümbet i

Kemah Melik Gazi Kümbeti

¹⁹⁷ Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan döneminde Muhammed bin Makki el Zincanî tarafından inşa edilmiş, yaptırnanı da Abu Said Bijar bin Sad'dır. İkinci kümbetin ustasının adı Abul-Maalî el Zincanî, yaptırnanı Abu Mansur bek Elsi bin Tekin'dir.

¹⁹⁸ Aslanapa,1990,67.; Yetkin,1968,37.

¹⁹⁹ Yetkin,1968,40.

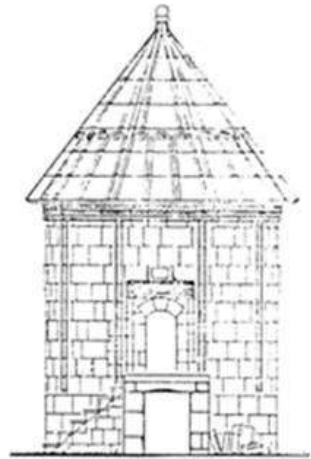
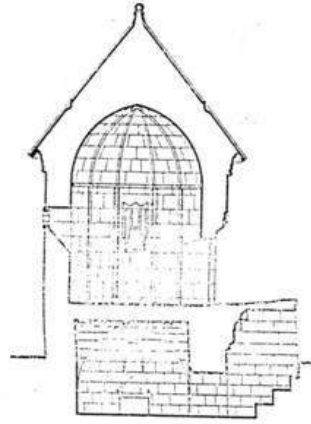
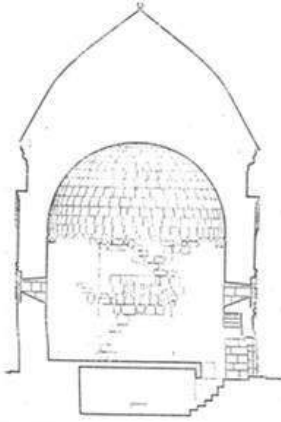
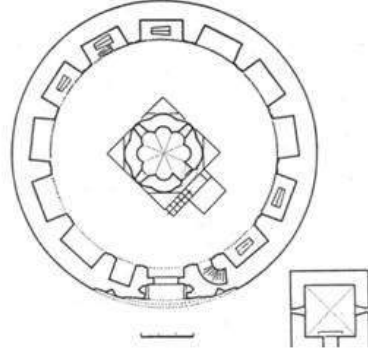
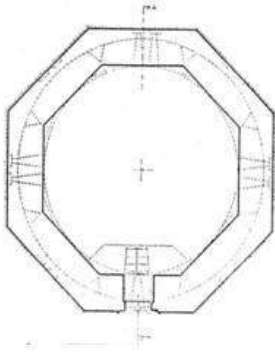

Mezar anıtlarının gelişimi bakımından Anadolu zengin bir çevre sunmuştur. Çoğunluğu kümbet biçiminde olan bağımsız yapılardan başka, özellikle medreselere bünyesinde çok sayıda türbe vardır.

Anadolu'nun en erken tarihli mezar anıtlarının başında Saltuklu Beyliğinin kurucusu Emir Saltuk'a ait mezar yapısı gelir. Emir Saltuk, Malazgirt Savaşında önemli emirlerden biridir. Kendisi için yapılan sekizgen gövdeli bu türbe, dış cephesi, üçgen alınlıkları, ikiz pencereleri, niş içlerindeki figür tasvirleri ile Anadolu kümbetleri içerisinde tek örnektir, Kubbesi de lotus kubbe diye tabir edilen kubbedir. Bu tarz kubbeler, Türkmenistan kaynaklı türbe yapılarının uzantısıdır. Türbenin en önemli özelliklerinden biri de cenazelik(mumyalık) katı ile üst kata olan bağlantının içeride oluşudur. Cenazelik katı dikdörtgen planlı olup, tamamen toprak altındadır. Diğer kümbetlerin cenazelik girişlerinin dışarıdan olmasına karşın Emir Saltuk Kümbeti'nin cenazeliğine içeriden girilmesi ile de dönemi içerisinde tek örnektir²⁰⁰. Selçuklu türbelerinin birçoğunda mumyalık (kripta) diye tabir edilen bölümler yer almaktadır. Üst katta göstermelik duran sanduka, altta gerçek cenazenin bulunduğu bölümle anlam kazanmıştır. Tercan Mama Hatun Türbesi'nin de kare planlı cenazeliği toprak altında olmasına rağmen buraya dışarıdan girilmektedir. Doğu ve batı duvarlarında açılan iki mazgal pencere ile aydınlatılan cenazeliğin üzeri, çapraz tonozla örtülmüştür²⁰¹. Saltuklu türbeleri mezar anıtlarıyla da Anadolu'nun ilk örneklerini, deneme dönemi eserlerini inşa etmişlerdir.

²⁰⁰ Beygu,1936, .86.; Konyalı, 1960, 421.; Ünal ; 1973,96-98.; Tuncer, 1986,126.; Arık, 1969, 62.; Yetkin, 1959, .75; Önkal, 1996, 19.;Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d,2008, .137.

²⁰¹ Aslanapa, 1990 , 132.;Yetkin, 1970, 69.; Tuncer, 1986 , 118.; Arık, 1969, 62.; Önkal, 1996, 442.

Emir Saltuk Kümbeti

Mama Hatun Türbesi

Saltuklu mimarlarının en dikkat çeken yanlarından biri inşa ettikleri hiçbir yapının bir diğzerinin benzeri yada tekrarı olmamasıdır. Her yapı tipinde yeni modeller, formlar, planlar denenmiştir. Erzurum Emir Saltuk Kümbeti sekizgen, Tercan Mama Hatun Kümbeti de dilimli gövdeye sahiptir. Her iki kümbet üzerinde de bölgesel etki o kadar fazladır ki bu durum, kümbetleri Anadolu Selçuklu dönemi kümbetleri tipolojisinin dışında kural dışı olarak değerlendirmemize sebep olmaktadır. Erzurum Emir Saltuk Kümbeti, bağımsız ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kümbet üzerinde, özellikle sekizgen gövdenin sonuçlandığı üçgen alınlıklar antik dönemde yaygın olup Türk Sanatında fazla tercih edilmeyen bir uygulamadır. Gövdenin üst kısmında açılan üçgen derin nişler, Doğu Anadolu yapılarında erken dönemde karşılaşılan ve daha çok Ani Şehri kiliseleri ile bölge kiliselerinden Öşkvan, İşhan ve Haho Manastırları'nda değişik ve zengin uygulamaları görülen bir Hıristiyan mimari uygulamasıdır²⁰². Nişlerin içerisinde, farklı figürlere yer verilmiş, karşılıklı grifon ve ejder figürleri, kanatları açık kartal, istiridye niş altında ise tavşan, boğa, fare figürleri işlenmiştir. Diğer nişlerin biri istiridye bezemeli diğer ikisi de stilize edilmiş hayat ağacı motifleri ile tezyin edilmiştir. Figürlerin kaynak bakımından Orta Asya Türk Sanatının eseri olduğu çok açıktır. Bazı çalışmalarda Türk-Çin Hayvan takvimi şeklinde değerlendirilmiş olsa da²⁰³, bu figürlerin Türk-Çin Hayvan Takvimi ile hem sayıları, hem de türleri uyumlu değildir. Bu nedenle bunları Orta Asya Türk Sanatı geleneğinin bir yansıması olarak

²⁰² Özkan, 2010, 90.; Özkan, 2013, 82.

²⁰³ Ögel, 1947, 16.

değerlendirmek mümkündür. Bu konudaki geniş değerlendirme çalışmamızın figürlü süsleme başlığı altında yapılmıştır.

Emir Saltuk Kümbeti'nin gövdesinden kubbeye geçişlerdeki kırık çubuklar, fisto bordür ve koçbaşı ya da çam kozalağı şeklinde tanımlanabilecek motifler, bölgede Bagratlı kiliselerinin saçaklarında, kubbelerinde, kullanılmış motiflerdir, Türk Sanatında fazla rastlanılmamaktadır. Saltuklu yapılaşması aynı zamanda Anadolu'nun erken tarihli Türk dönemi mimari unsurlarının inşa edildiği dönemdir. Bu nedenle inşa faaliyetlerinde yerli ustaların çalışmış olması sebebiyle bu yöresel mimari unsurlar eserlere bu yolla kazandırılmış olmalıdır. Ancak çok önemli olan husus ise ne Ermeni ne de Gürcü mimari geleneklerinde Emir Saltuk kümbeti benzerinde bir yapı yoktur. Bu Anadolu'nun tek ve tekrar edilmemiş mezar anıtı Anadolu Türk Sanat ortamının bir zenginliğinin ürünüdür.

Saltuklunun bir diğer anıt mezar örneği de Tercan Mama Hatun Kümbeti'dir. Dilimli gövdeye sahip, Mama Hatun Türbesi'nin benzerleri, Ani Kızlar Manastır Kilisesi'nde (XII. yüzyıl) ve XVIII. yüzyılda inşa edilen Anadolu'nun en muhteşem sarayı olan İshak Paşa Sarayı'nda ki Çolak Abdi Türbesi'nde uygulanmıştır²⁰⁴. Tercan Mama Hatun Kümbeti kitabesinde "Ahlatlı Şaşı Mufaddal"ın adı geçmektedir. Bu isim Anadolu'daki erken dönem Türk Sanatının inşasına ışık tutması bakımından son derece önemlidir. Zira yapıların çalışan işçileri arasında her ne kadar yerli ustalar olsa da mimarları ve yöneticileri Türklerdir. Bu kitabe de mevcut durumu özetleyen en önemli belgedir. Kuşatma duvarı

---

²⁰⁴ Özkan, 2004,315.

taçkapısında geometrik, bitkisel, figür ve yazının düzenle işlendiği bir kompozisyon sergilenmiştir. Arı peteği şeklinde işlenen mukarnaslar arasına yerleştirilen ancak günümüzde taşların erimesiyle yok olmak üzere olan kuş figürü, Türk kültürüne ait, yeni ve sembolik bir uygulamadır. Mama Hatun Kümbeti, etrafındaki nişli çevre duvarı ile XIII. yüzyıl da Mimar Ahlatlı Şaşı Mufaddal'ın Anadolu'da uyguladığı tekrar edilmemiş modeli ile bir şaheser olarak durmaktadır.

Anadolu öncesinde Türkistan-İran-Azerbaycan bölgesi mukarnas bezemenin benimsendiği önemli bölgeler olarak karşımıza çıkar. XI. yüzyıldan sonra yaygın olarak yapıların çeşitli yerlerinde değişik biçimlerde mukarnaslar kullanılmıştır. Önceleri biçimleri basit olan bu bölgedeki mukarnasların XIV ve XV. yüzyıldan sonra daha karmaşık şekilde etkileyici bir bezemeye dönüşmüşlerdir²⁰⁵. Saltuklu dönemi mukarnas kavsara örneklerini de Mama Hatun Türbesi üzerindeki mukarnas kavsara ve Mama Hatun Kervansarayı taçkapı mihrabiye nişi kavsarasındaki mukarnaslar temsil etmektedir. Türbede kullanılan mukarnas kavsara anlaşıldığı kadarıyla dönemi için oldukça ayrıntılı işlenmiş tek başına taçkapıyı temsil edecek durumda tasarlanmıştır. İslam kültürünün yayıldığı geniş coğrafi alanda yerel ve geleneksel biçim malzeme ve teknikler mukarnasın biçimlenmesinde etkili olmuşlardır.

Anadolu'da kümbetlerde yapı malzemesi genellikle taştır. Özellikle Saltuklu eserlerinde iki renkli taş Micingirt ve Emir Saltuk'ta kullanılırken Mama Hatun'da tek renk sarımtırak Tercan taşı kullanılmıştır. Buna karşılık Anadolu'nun iç bölgelerinde Mengüceklî,

---

²⁰⁵ Ödekan,1977, 19.

Danışmentli ve Anadolu Selçuklu türbelerinde tuğla geleneğini sürdüren Niksar Kırkkızlar, Kemah Melik Gazi, Tokat Ali Tûsî gibi ender örnekler de vardır. Anadolu'da kümbetler bakımından Kayseri ve Ahlat özel bir yere sahiptir. Hasankeyf de Zeynel Bey Kümbeti, Akşehir'de Seyyid Mahmud Hayrânî ve Konya'da Mevlânâ Türbeleri, Ertenalıların Kırşehir Aşık Paşa Türbesi, Sivas'da Güdük Minare, Mardin'de Sultan Hamza Türbesi gibi değişik uygulamalar da bu dönemin sıra dışı mezar yapılarıdır²⁰⁶.

Mezar yapılarındaki süslemenin ana karakterini geometrik ve bitkisel motifler ile bu motiflerin, kendi aralarında birleştirilip parçalanmasıyla stilizasyona uğrayan kompozisyonlar oluşturmaktadır. Bu motifler yapılar üzerinde rastgele değil belirli bir prensip ve düzen içerisinde uygulanmışlardır. Yapılar üzerindeki süslemenin yoğunluğu da malzemeye bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Süsleme tuğladan inşa edilen yapılarda daha yoğun kullanılırken, taştan inşa edilenlerde daha sınırlı kalmıştır.

Geometrik motifler Karahanlı döneminden itibaren yapılar üzerinde sıkça uygulanmaya başlamış ve bu süslemede sonsuzluk prensibi esas alınmıştır. Gazneli, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında da bu prensip geliştirilerek devam ettirilmiş, Saltuklu eserlerinde de aynı düzenleme görülmektedir. Geometrik motifler, kapalı ve açık kompozisyon şeklinde düzenlenmişlerdir. Kapalı örneklerde genellikle birbirine geçmiş motifler kesişerek yeni motifler oluşturmaktadır. Düzenlemede esas olan denge, geometri ve ince

---

²⁰⁶ Tuncer, 1986, 254.

hesaplardır. Kompozisyonlarda bir merkez ve merkezin etrafında belli bir düzen içinde bulunan motifler gruplaşma göstermektedir. Açık geometrik örnekler ise kapalı geometrik örneklerin zıttını oluşturmaktadırlar Selçuklu döneminde geometrik geçmeler bölgesel özellikler göstermekle birlikte taş malzemeye uygulanarak çeşitlilik göstermiştir. Emir Saltuk Kümbeti kemer kavsarasında kullanılan altı köşeli yıldızların oluşturduğu dairesel bezemede ve Mama Hatun Türbesinde altı köşeli yıldız motiflerinde ve altıgen şekillerden oluşan geometrik süslemelerinde bu düzenleme uygulanmıştır. Bu aynı geleneğin farklı malzemede sürdürülebilirliği bakımından önemlidir.

Saltuklu mezar anıtlarında sadece Mama Hatun türbesi üzerinde bitkisel bezeme kullanılmıştır ve buradaki bitkisel süslemenin ana karakterini de rumi ve palmetler oluşturur. Bu aynı zamanda Anadolu Selçuklu Sanatının da bitkisel süsleme öğeleridir. Büyük Selçuklu dönemi eserlerinde de kullanılan bu bitkisel motifler, Anadolu Selçuklu döneminde mimari tezyinatın ana unsurunu oluşturmaktadır.

Kervansaraylar:

Doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının düğüm noktasında bulunan Anadolu, eski çağlarda olduğu gibi, Ortaçağın ticaret hayatında da önemli bir bölge durumundadır. Çin’de, Hindistan’da, Orta Asya’da ve İran’da üretilen ve büyük miktarlar halinde batıya sevk edilen doğunun çekici ticari ürünleri, Anadolu üzerinden geçirilerek batıdaki tüketim merkezlerine ulaştırılmaktaydı²⁰⁷.

---

²⁰⁷ Turan, 1949, 471.; Cezar,1981, 932-933.

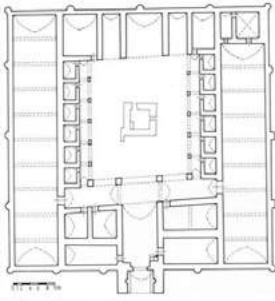
Güneydoğu Asya'nın baharatı, Çin ipeği, Hint kumaşları, Avrupa'ya Anadolu üzerinden taşınmıştır. Haçlı seferlerinden yurtlarına dönen Avrupalılar, Anadolu'da ve Suriye'de nelerin yetiştiğini, nelerin dokunduğunu ve üretildiğini görmüşler ve daha çok ticari mal istemine bulunmaya başlamışlardır. Bu durum Doğu ile Batı arasındaki ticari ilişkilerin en üst seviyeye ulaşmasına vesile olmuştur.

Kervansaraylar, Anadolu'nun Ortaçağdaki ekonomik hayatını aksettirmekle beraber, Anadolu Selçuklu kültürünün uygarlık tarihinde ulaşmış olduğu düzeyi de açıkça göstermektedir. Kervansarayların, hem sosyal, hem de sanatsal açıdan ayrı bir önemi bulunmaktadır. Kervansaraylar, Türk mimarisinin erken döneminde, kervan yolları üzerinde ticari amaçlı yapılar olarak değerlendirilmekle birlikte, çıkış noktaları "ribat"a dayanır. XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu kervansaraylarının çoğunun kitabelerinde bu terim kullanılmıştır. Ribatlar, İslam dünyasının sınırlarında, askeri gayeler için yapılmış müstahkem yapılardır. İslam memleketlerinin her tarafındaki askerler sınırlardaki bu müstahkem yapılarda barınırlardı. Ribatların içinde yatacak yerler, erzak ambarları mescid ve hamamlar ile hayvan ahırları bulunurdu. İslam sınırları, fetihlerle genişlemesi sonucu ribatların bulunduğu bölgeler askeri önemlerini kaybetmiş, yolculara mahsus bir kervansaray haline gelmişlerdir²⁰⁸. Kervansaray dönüştürülen en önemli ribatlar arasında Karahanlıların,Manakeldi, Dehistan ve Daya Hatun

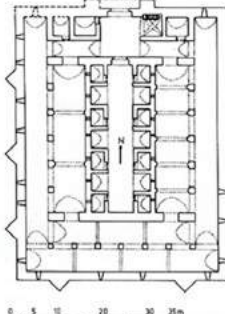
---

²⁰⁸ Çetin,2008,220. Nizamü'l-Mülk,"Siyasetnâmesi'nde", sultanlara verilen görevleri sayarken şu hizmetlerden söz eder: "Kervansaray yapmak, kâriz yapmak, kanal açmak, köprü kurmak, köyleri imar ettirmek, şehir ve kaleler inşa ettirmek" bu görevler bize Türkistan'da gelişen kervansaray geleneğinin Horasan ve Anadolu'ya bizzat Selçuklu sultanları tarafından taşındığını göstermektedir.

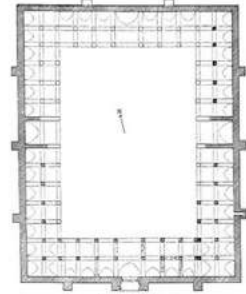
Kervansarayları ile Tûs-Serahs yolu üzerinde 1019-1020 tarihli Ribat-ı Çâhe, Serahs yolu üzerinde 1114 tarihli Ribat-ı Mâhi, Meşhed-Serahs arasında 114-115 tarihli Ribat-ı Şerif örnek gösterilebilir²⁰⁹.

Mama Hatun Kervansarayı

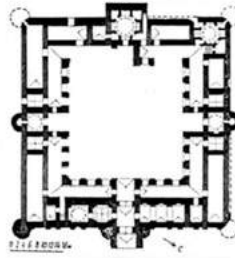
Alara Han

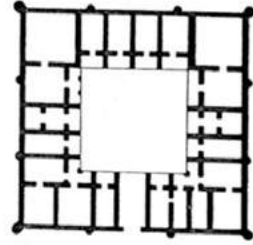
Evdir Han

Manakeldi Kervansarayı

Daya Hatun Kervansarayı

Dehistan Kervansarayı

Selçuklular, doğu ve batı arasındaki ticari mal akışını kolaylaştıran, düzene sokan ve güvence altına alan bir takım önlemlerle, Anadolu'daki ticari faaliyeti canlı tutmayı başarmışlar ve böylece devletin zenginliğini artırmışlardır. Zira, Ortaçağ Anadolu'sunda ticaret, devletin zenginliğini birinci derecede etkileyen faaliyetler arasında yer almıştır. Kervansaraylar, bu faaliyette önemli görevler yüklenen kuruluşlar olmuşlardır ki aynı zamanda Selçuklu hükümdarları ile devlet adamlarının ticarete verdikleri önemi de açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu yapılar sayesinde ki Anadolu, yakın doğu ülkeleri

²⁰⁹ Aslanapa,1990,92.; Çetin, 2008, 312.

yanında, uzak doğu ülkelerinin Avrupa ile ticari ilişkilerini sürdürmelerinde önemli bir rol oynamıştır.

Uygarlıkların yayılmasında, kökleşmesinde, etki alanının genişlemesinde yolların etkisi, bütün diğer unsurları bastırarak kadar büyük olmuştur.

Kervanların zor iklim şartları altında uzun mesafeleri kat etme zorunda oluşları, geceleri güvenilir bir yerde konaklamalarını zorunlu kılmıştır. O dönemde Anadolu'nun özellikle kırsal alanlarında kervanların gecelemlerine imkan verecek kentsel yerleşim merkezlerinin yeterli sıklıkta bulunmayışı, birer barınma noktası olan hanların kalın ve sağlam duvarlarla dışı kapalı yapılar olarak inşa edilmelerini zorunlu kılmıştır. Yolcuların yatmasına mahsus odalar, atların dinlenmesi ve eşyanın muhafazasına ait bölümleri bulunan bu yapılarda mescid ve hamam ile hekim, baytar, nalbant ve araba onarım hizmetleri de yer almıştır .En çok üç gün kalınabilen ve günde iki öğün yemek verilen, hayvanlarına bakılan yolculardan da herhangi bir ücret alınmamıştır. Mescit, hamam ve ambar gibi tesislerde çalışanlar çevre köylerin halkından seçilenler ve derbentçilerdi. Kervansaraylar da gerektiğinde kervan yüklerinin bir kısmı depo edilebilirdi. Uzun ve yorucu yolların yıprattığı ve hasta ettiği insanlar ve taşıma hayvanları burada tedavi edilmiş, hekim denetiminde eczacının yaptığı ilaçlarla iyileştirilmişlerdi. Yoksul yolcular da ücretsiz olarak yemek yiyebilmiş ve ilaç alabilmişlerdir. Bozulan taşıma araç ve gereçleri de kervansaraylarda onarılmış, yenilenmiştir²¹⁰.Bu nedenle kervansaraylarda deri, sahtiyen işleyen ve at koşumu, palan, semer yapan zanaatçılara da

---

²¹⁰ Yavuz, 1992, 253-284.

yer verilmiştir. Terziler, berberler de kervansarayın diğer üyeleridir. Yollar üzerindeki ya da çevredeki köylerin, kasabaların ürettiği zirai mallar, kervansarayların yanına kurulan pazarlarda yolculara sunuluyordu. Böylece kervansarayın bulunduğu alanlar birer ticaret odağı gibi değer kazanmıştır. Bunun sonucu olarak bazı köy ve kasabalar, kervansarayların çevresinde gelişmeye başlamıştır. Doğu ile batının bütün kültür değerleri bu yapılarda buluşmuş, birbirinden etkilenmiştir. Bugün Anadolu'nun ıssız köşelerinde kalmış o muazzam kervansaraylar bize, yalnız medeni ve sosyal hayatın yüksek seviyesini değil, aynı zamanda bu milletlerarası yolların ticari manasını da açık bir şekilde göstermiştir. Bunlar, kurulan vakıflarla bütün yolcuların milliyet, din ve mevki farkı gözetmeksizin, hayvanlarıyla birlikte bedava yeme ve yatmalarına hizmet ediyor, hastalarını tedavi ve fakirlerine de yardımlar temin ediyorlardı.

Uluslararası transit taşımacılığın can damarı olan bu yollar üzerinde kervanların konaklayacağı yapıların kurulması ise bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu kervanların özellikle kar yağdığı zaman bile yollarına devam ettikleri ve kış aylarında da büyük hizmet verdikleri bilinmektedir²¹¹.

Dağlık bölgelerde birbirlerinden çok uzaklarda bulunan köyler, kervanların konaklamaları için gereken imkanı sağlayamamışlardı. Kalabalık kervan kabilelerinin, aralıksız ticari eşya taşımakta olduklarından, soygunculuğa karşı yolcuların güvenini ve geceleri konaklayacakları yerlerdeki istirahatlarını sağlamak büyük bir sorun

---

²¹¹ Cahen; 1979, 171.

teşkil etmiştir. Menzil olmaya elverişli yerlerde kervansaray yapma geleneği bu ihtiyaçtan doğmuştur²¹².

Günümüze ulaşabilen ilk kervansaraylar Karahanlılar ve Gazneliler dönemine aittir. 1019-1020 yıllarında Gaznelilerin Ribât-ı Mahi'si günümüze ulaşabilen ilk kervansaraylardandır. Dört eyvanlı ve avlulu bu yapının tasarımının bölgede Karahanlı ve Büyük Selçuklu kervansaraylarında da etkili olduğu anlaşılıyor. Nitekim pek çoğunun plan şemaları ve cephe düzenleri bunu andırır. Köşe kuleleri, tek girişler, avlunun köşelerinde bazen konut mimarisini andıran özel daireler, alışıldık öğelerdir. Karahanlıların Başane Kervansarayı ile Büyük Selçukluların Ribât-ı Şerîfi ise, ikişer bölümlü olmalarıyla Anadolu'daki gelişmelere yakınlık göstermektedirler. Büyük Selçuklular da, Karahanlı ve Gaznelilerin kervansaraylarında kullanmış oldukları dört eyvan şeması yanında, kubbe, eyvan, duvar nişleri, sivri kemerli taçkapı uygulaması, Büyük Selçuklu kervansaraylarında da benimsenerek kullanılmıştır. Büyük Selçuklu döneminin en tanınmış kervansarayı Ribât-ı Şerîf ise 1114-1115 yılına tarihlenen iki avlulu bir yapıdır. Her iki avlu da dört eyvanlı, revaklı bir şemaya sahiptir²¹³.

Anadolu'daki kervansaraylar ise Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu geleneğinin bir karışımı olarak ortaya çıkmıştır²¹⁴. Kervansaraylar fonksiyonları ve planları ile Anadolu'ya Türklerin getirdiği bir yapı modelidir ve öncü modellerini ribatlar oluşturmuştur²¹⁵.

---

²¹² Yetkin; 1962, 408, 409.

²¹³ Cezar, 1981, 938.

²¹⁴ Cahen, 1979, 171.; Yetkin, 1962, 408, 409.

²¹⁵ Cezar, 1981, 932- 92.

Selçuklu kervansarayları Anadolu'da doğudan-batıya, kuzeyden-güneye uzayan iki ana yol üzerinde yoğunlaşmıştır. Kaynaklara ve mevcut kervansaraylara göre önemli yollardan biri Antalya'dan Alaiye'den başlayıp, Konya-Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum üzerinden İran'a ve oradan da Türkistan'a ulaşmaktadır. Selçuklular, Saltuklular ve İlhanlılar bu yolun her koşulda işlenebilmesi için gereken özenden kaçınmamışlardır²¹⁶. Diğer bir yol da Kayseri-Malatya- Diyarbakır üzerinden Irak'a varmaktadır. Güneyden kuzeye uzayan yol ise yine Alaiye'den veya Suriye sınırından başlayıp, Kayseri de birleştikten sonra Sivas-Tokat-Amasya üzerinden geçerek Sinop ve Samsun'a oradan da Kırım'a ulaşmaktadır²¹⁷.

Bunların dışında tali birtakım yollar da mevcuttur. Kervansaraylar arasındaki mesafede iklim ve coğrafyanın rolü de oldukça büyüktür. İklimin ve coğrafyanın sertliği, menzil hanlarının mesafesini de azaltmıştır. Doğu Anadolu'da sarp ve yüksek geçitler kış şartlarında zor kat edildiği için gün doğumundan, gün batımına kadar katır, eşek ve develerle seyahat edildiğine göre, kervanlar günde, 30-40km.den daha az yol kat edebilmekteydi. Bu nedenle kervansarayların arasındaki mesafe Doğu Anadolu'da 15km.ye kadar düşmüştür.

Anadolu Selçuklu kervansarayları açık avlulu, açık ve kapalı kısımlardan oluşan kervansaraylar ve eş odaklı kervansaraylar olmak üzere başlıca üç grup altında toplanmıştır. Kervansaraylar içinde Sultan Han denilenler, sultanlar tarafından öncülük edilerek yaptırılan hanlardır. Alay Han, Evdir Han, İncir Han, Kırkgöz Han, Eğridir Han, Alara Han

---

²¹⁶ Tuncer, 2007, 21-23.

²¹⁷ Karamağaralı, 1973.

ve Aksaray ve Tuzhisarı Sultan Hanları Anadolu Selçuklu Sultanları tarafından yaptırılmış, Sultan Hanlarıdır. Diğerleri de devlet adamları tarafından inşa ettirilmişlerdir. Konya-Aksaray ve Kayseri-Sivas yollarındaki Sultan Hanlar ise klasik şemayı en iyi biçimde gösteren kervansaraylardır.

Saltuklu döneminde inşa edilen ve Anadolu'nun en erken tarihli kervansaraylarından biri olan Tercan Mama Hatun Kervansarayı 51m.x 51m.ölçüleri ile eş odaklı plana sahiptir. Kuruluş bakımından en gelişmiş örnek olarak görülmektedir²¹⁸. Mama Hatun Kervansarayı'nda plan düzeni, iç mekanda bir avlu etrafında dizilen odalar ve kuzey ile güneyde doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen ahırlar kısmından ibarettir. Bu aynı zamanda Anadolu dışında Karahanlı dönemi eseri olan Manakeldi Kervansarayı'nda (XI.yüzyıl) görülen merkezi dağılımın değişikliğe uğramış bir örneğini teşkil etmektedir. Özellikle ahırların ve odaların dizilişinde, farklı düzenleniş görülmektedir. Anadolu'daki diğer eş odaklı hanların temsilcileri ise Alara Han (1232) ve Evdir Hanı (1214-1218) olup, bunlar Mama Hatun Kervansarayı'ndan geç örneklerdir.

Malzeme itibari ile Anadolu dışındaki kervansaraylarda kerpiç üzerine tuğla kaplama uygulanırken bu malzeme, Anadolu kervansaraylarında tamamen düzgün kesme taşa dönüşmüştür. Mama Hatun Hanı'nda çeşitli boyutlarda yontulup hazırlanmış, sarı renkli düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Kesme taş malzeme toprak dam dışında hanın bütün bölümlerinde kullanılmıştır. Kervansaray sonraki dönemlerde geçirdiği onarımlarda aynı taştan yapıldığı için

---

²¹⁸ Ünal, 1968, 149.

onarılan bölümler ayırt edilememektedir. Yaklaşık 1.50m-2.00m arasında değişen duvar kalınlığı bölgenin iklimi ile alakalı görülebilir.

Mama Hatun Kervansarayı'nda bezeme yok denecek kadar azdır, mevcut bezemede sadece taçkapı mihrabiyeleri üzerinde bulunmaktadır. Genellikle Anadolu Selçuklu kervansarayları taçkapıları ile binaların en zengin ve bezemeli unsurunu teşkil etmekle birlikte, Mama Hatun Kervansarayı'nın taçkapısı bu genellemenin dışında kalmıştır. Sivri beşik tonozlu eyvan türü taçkapının, eyvanının köşelerinde ince bir silindirik sütunceye yer verilmiştir. Taçkapı girintisinin güneyinde bulunan mihrabiye, kuzeyindekinden farklı olarak mukarnas yuvaları küçülmüş ve sayısı artırılmıştır. Mukarnas yuvaları altta, bezemeli bir kuşakla sınırlandırılmıştır. Kuşak alttan ve üstten zincirekli ince geçmeler arasına alınmış ve benzerini Mama Hatun Türbesi'nde gördüğümüz, palmetlerle bezenmiştir. Kuşağın tam ortasında da bir daire ve dairenin içinde beş kollu bir yıldız yer verilmiştir.

Hamamlar:

Hamam yapıları hakkında yapılan araştırmalar, insanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren Mezopotamya ve eski Mısır'da yıkanmak için bağımsız binaların yapıldığını ortaya koymaktadır. Ancak büyük hacimli binaların inşa edilmesi, kendinden ısıtılmalı bir sistemin bulunması, Romalılar döneminde uygulanmıştır. Evleri ısıtmak için kullanılan alttan ısıtma sistemi, yıkanma binalarına uygulanınca "Roma Hamamı" ortaya çıkmıştır. İslamiyet'in ilk yıllarında fetihlerle birlikte sınırların genişlemesi ve ülkelerinin fetih edilmesi buralardaki Roma dönemi hamamlarının tanınmasına vesile olmuştur. Emevi döneminde

Roma döneminde inşa edilen hamam tarzları benimsenmiş ancak hamamın iç mimarisinde değişiklik yapıp, İslâmi kültüre uydurularak kullanılmıştır. Özellikle Roma hamamlarındaki havuz bölümü kaldırılmış, yerine akan suyun kullanıldığı kurun sistemi getirilmiştir. Anadolu Selçuklu döneminden itibaren geliştirilen hamam mimarisi, en zengin ve muhteşem örneklerini Osmanlı döneminde inşa etmiştir.

Türklerin şehirlerinde hamam yerleşim yerlerinin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Anadolu'nun en eski hamam yapısına, Gaziantep'in Islâhiye İlçesi dolaylarındaki Zincirlihöyük'te yapılan kazılarda rastlanmıştır²¹⁹.

Selçuklular'ın Anadolu topraklarında yerleşmesiyle her tarafta hamamlar yapılmaya başlanmıştır. Bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırı kenarındaki Ani Şehrinde kalıntıları bulunan iki hamamın Anadolu'nun bu türden ilk kâgir yapılarından olduğu kabul edilir. Bu hamamı, Selçukluların Anadolu'yu fethetmesinden sonra Şeddâdîler'e bırakılan Ani'nin ilk beyi Ebû Menûçehr'in 1064-1110 yılları arasında yaptırdığı sanılmaktadır. 1965-1967'de meydana çıkarılan bu tek hamamda bir eksen üzerinde sıralanan bölümlerden soyunmalık yıkılmıştır. Ilıklık kubbeli kare bir mekândan ibarettir. Sıcaklık ise beşik tonozlu dört eyvanla köşelerde dört hücreden oluşur. Saltuklu döneminin tek hamam örneği olan Mama Hatun Hamamı da küçük ölçülerde döneminin bir temsilcisi olması bakımından önem taşımaktadır.

---

²¹⁹ Eyice, 1997, 412.

Kars-Ani Şehri Hamamı

Türk hamam mimarisi özelliklerine göre şekillenmiş erken tarihli örneklerden biridir. Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden teşekkül etmiştir. Ortası ve köşeler kubbe ile örtülmüştür. Bu şema, yüzyıllar boyunca Türk hamamlarının sıcaklık bölümünün ana planı olarak kalmıştır. Sıcaklığın yan duvarına bitişik su haznesi ve külhan bulunmaktadır. Kubbe geçişlerinde ve kapı nişlerinde taşların mukarnaslar halinde işlenmiş olduğu görülür.

Anadolu Türk hamamları soyunmalık (apodyterium), ılıklik (frigidarium), sıcaklık (caldarium), su deposu, külhan ve cehennemlikten oluşmaktadır. Türk hamamındaki ısıtma tertibatı da temel prensipleri ile Roma hamamına dayanmaktadır. Isıtma yeri Roma döneminde hypocaust, Osmanlı döneminde külhan olarak

adlandırılır ve burası hamamın altındadır. Orada ateş yanar, ateşten çıkan alev ve duman, mermer zeminin altındaki özel yollardan, duvar içlerinden geçer, "tüteklik" adı verilen bacadan çıkar ve hamamın ısıtılması sağlanır.

Hamamların girişinde bulunan soyunmalık ya da "camekan" olarak adlandırılan bölüm, büyük ve abidevi bir mekan halini almış, burası yorgunluk çıkarma, dinlenme ve ferahlama mahalli olarak düşünülmüştür. Bu sebeple ortasında fiskiyeli bir şadırvanla sonraları bir kahve ocağının da bulunmasına özen gösterilmiştir. Soyunmalık genellikle yuvarlak camdan pek çok penceresi olan bir kubbeyle örtülü, zemini mermer kaplı, kenarlarda oturma sekileri, ortada fiskiyeli havuzu bulunan geniş bir alandır. Erkekler hamamda soyunduktan sonra elbiselerini katlayarak, üzerine sarık ya da başlıklarını koyar, bazen bunlara bakıcı tutarlardı. Hamamda takunyasız ve peştamalsız dolaşılmazdı. Erkeklerin mahrem yerlerini örttükleri ve kurulandıkları, ipekli ve pamuklu dokumadan yapılmış örtüye peştamal deniyor. Bunun dışında yıkanmak için lif, kese, sabun, havlular, gibi hamam malzemeleri kullanılmıştır. Bazı hamamların soyunmalığında kahve ocağı ve havluların kurutulmasını amaçlayan derin bir niş yer almaktadır. Soyunmalıktan bir çarpma kapıyla ılıklik bölümüne geçilir. Bu bölüm sıcaklığa geçmeden önce vücudu ılık bir ortama alıştırmak ve dinlenmek amacıyla kullanılan ana bölümlerden biridir. Hamamlarda genellikle ılıkliğin bir köşesine tuvalet ve traşlık yerleştirilmiştir.

Hamamların asıl bölümü yıkanma amacıyla kullanılan sıcaklik bölümüdür. Sıcaklık, yerden 0.20 m. yükseklikte sekileri içeren eyvanları ile yıkanmaya yönelik, "halvet" adını alan küçük hücrelerden

oluşmaktadır. Halvetler genel olarak kare planlı, kubbe ile örtülü mekanlardır. Eyvanlar ise çoğunlukla tonoz ile örtülüdür. Halvet ve eyvanların duvarlarında sıcak ve soğuk suyun akıtıldığı musluklar ve kurna tekneleri bulunmaktadır. Kaplıca veya ılıcalar dışında havuzu bulunmayan Türk hamamlarında kurna başında su dökünerek yıkanılır. Kurnaya dökülen su, hamam taşları ile kullanılır. Terleme için ise ayrı kapalı bir mekân değil, her sıcaklık bölümünün ortasındaki “göbek taşı” denilen yüksekçe seki tercih edilmiştir. Göbek taşı üzerinde isteyen kişiye tellak tarafından kese ve köpüklü masaj yapılır. Öyle tellak deyip geçmemek lazım; hamamların simgesi olan tellaklar da, Osmanlı döneminde törenle kalfalık görevine getirilirlerdi. Osmanlıca söylenişi “dellak” “Del” yani “ovuşturmak, ovalamak” kökünden geliyor. Bunun için hamamda çalışan, kese ve masaj yapan kişilere “tellak” adı verilmiştir. Yıkama tamamlandıktan sonra hizmet edenlere bahşiş verilerek, yıkama son bulur.

Kullanılan su künklerle dışarıdan getirilmekle beraber su tesisatı ve imkânı olmayan yerlerde geniş çapta bostan kuyularından ve hayvanlarla çevrilen su dolapları yardımıyla temin edilmiştir. Türklerin hamama verdikleri büyük önem konakladıkları yerlerde çadır hamamları kurmalarından da anlaşılmaktadır. Sultan I. Alaaddin Keykubad’ın “hamâm-ı seferî” denilen bir çadır hamamıyla seferlere çıktığı bilinmektedir²²⁰. Bu temizlik ve abdestin savaş anında bile vazgeçilmez olduğunun bir göstergesidir.

---

²²⁰ Eyice, 1997, 412.

Köprüler:

Köprüler, kervansarayların güvenilir konaklar olduğu yol şebekesini tamamlayan yapılardır. Kötür Köprüsü olarak da bilinen köprü de, İpek Yolu üzerinde Mama Hatun Kervansarayı'na ulaşımı sağlayan bir konumda kurulduğu için üzerinde yapım kitabesi bulunmasa da mimari özellikleri ile Saltuklu dönemine, Mama Hatun'a mal edilmektedir. Sekiz kemer gözlü Anadolu köprülerinin tipik örneklerinden biridir. Anadolu'daki diğer köprü örneklerine bakıldığında, Artuklular'ın Hasankeyf ve Malabadi Köprülerinde orta açıklığın tek kemerle geniş ve yüksek olarak geçildiği bazı örneklere rastlamak mümkündür²²¹. Bunun dışındaki köprülerde genellikle çok ayaklı ve çok gözlü köprüler dikkati çekmektedir. Erzurum Köprüköy'de Aras Nehri üzerine inşa edilmiş olan Çobandede Köprüsü bölgedeki çok ayaklı ve çok gözlü köprülerin anıt örneğini oluşturmaktadır. Orta gözün geniş tutulduğu köprülerin, Osmanlı döneminde daha da yaygınlaştığı düşünülürse gelişme açısından üzerinde ayrıca durulacak bir özellik olduğu görülecektir.

Süsleme Özellikleri

Anadolu öncesi ve Anadolu Türk sanatında tezyinatın karakterini oluşturan motifleri geometrik, bitkisel, figürlü ve yazı başlıkları altında toplamak mümkündür. Bitkisel örnekler, palmetler, rumiler, lotus, akantus ve kompozit motiflerden meydana gelmektedir.

Anadolu Türk Sanatındaki tezyinatın temel prensipleri tıpkı mimaride olduğu gibi Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu dönemi yapılarında belirlenmiştir²²². Saltuklu eserlerindeki palmet ve rumi

²²¹ İlter, 1978, 244, 306.; Çulpan, 1975, 16,422.

²²² Yetkin,1968,36.

motiflerinin öncülerini Gazneliler’de görmek mümkündür²²³. Gazneliler dönemi taş tezyinatı, Büyük Selçuklular tezyinatını da dolaylı yönden ilgilendirerek Anadolu Selçukluları ile sıkı bir bağ kurmaktadır. Gazneli eserlerinde özellikle figüratif anlatımlarda bir çok efsanevi hayvan tasviri ile karşılaşılması, bu örneklerin Anadolu Selçuklu dönemindeki figüratif kompozisyonlarla olan benzerliğini dolayısıyla etkisini ortaya koymaktadır.

Büyük Selçuklular devrinde İran’da mimari tezyinat tuğla ve stuko olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Tuğla malzeme üzerinde daha çok geometrik kompozisyonlar, stuko üzerinde ise bitkisel süslemeler uygulanmıştır²²⁴. Ancak İran’daki Büyük Selçuklu dönemi yapılarının süsleme karakterini geometrik kompozisyonlar oluşturmuştur.

Anadolu’da ise bir malzeme değişimi yaşanmış, geometrik, bitkisel ve figüratif kompozisyonların tamamı taşla işlenmiştir. Saltuku mimarisinde yapıların, kapı, pencere, kasnak, saçak korniş gibi kısımları süsleme alanı olarak kullanılmıştır ki bu aynı zamanda Kafkas mimarisinin de süsleme anlayışıdır. Saltuklu mimari tezyinatı yapıya bağlı olup, onunla bir bütün teşkil etmektedir. Saltuklu döneminin en yaygın bezeme türünü sonsuzluk prensibine dayanan geometrik bezemeler oluşturur.

Geçme adını verdiğimiz, hasır örgüsü bir alttan bir üstten birbirini kat eden şeritler, dünyanın en eski tezyini motifleridir. Hititlerden itibaren rastlanan bu örgüler, bazı devirlerde özellikle Anadolu Selçuklu

²²³ Ögel, 1987, 75., Bakırer, 1978,187-201, Bakırer, 1981.

²²⁴ Cezar, 1977, 114.

döneminde sanatta hakim rol oynamışlardır²²⁵. İslam Sanatı çevrelerinin geometrik tezminatının ana karakterini sonsuzluk prensibinde yapılmış örnekler meydana getirmektedir.

Kafkas geometrik motifleri daha ziyade geçmeler, basit düğümlü geçmeler ve bunların türlü varyasyonların ihtiva etmiştir. Sepet örgüsü, haçkarlar ve üçlü geçmeler boldur. Altıgen halkalanmalar bulunmaktadır. İran-Anadolu örneklerine ise köşeli hatlar, keskin profiller ve soyut tasavvurlar hakimdir²²⁶.

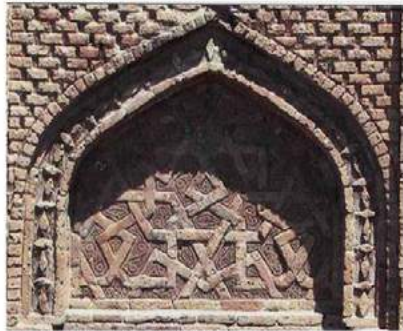
Emir Saltuk Kümbeti

Erzurum Tepsi Minare(Saat Kulesi)

Harekan Kümbeti I

Nahçıvan Yusufbin Kuseyr Kümbeti

Anadolu ve İran'dan Geometrik Geçme Örnekleri

²²⁵ Ögel, 1987, 75.

²²⁶ Ögel, 1987, 75.

Yakutiye Medresesi Geometrik Süsleme

Yusuf bin Kuseyr Kümbeti Geometrik Süsleme

Mama Hatun Türbesi Geometrik Süsleme

Anadolu ve İran'dan Geometrik Geçme Örnekleri

Saltuklu yapılarındaki geometrik kompozisyonlarda, zincirek geçmeler, hasır örgü şeklinde sıkça kullanılmış olup, kompozisyonların kuruluşunda simetri ve sonsuzluk prensibi esas alınmıştır. Bitkisel motifleri; rumi, palmet ve lotus teşkil etmektedir. XI. yüzyılda sınırlı sayıda kullanılmaya başlayan figüratif tasvirlerin de Anadolu Beylikler içerisinde çokça kullanım alanı bulduğu dönem Saltuklu dönemi olmuştur.

Büyük Selçuklu devrinde İran'da kullanılan stuko tezyinat ile Anadolu Selçuklu taş tezyinatı arasında motifler açısından da gelişimi izlemek mümkündür. İran'ın plastik bitkisel üslubu en iyi Anadolu'da

Divriği Ulu Camii (1228-1229) inde etkisini devam ettirirken, en güzel örneklerinden biri ise Tercan Mama Hatun Türbe taçkapısı üzerinde uygulanmıştır²²⁷. Bu yapıda Anadolu'nun yerli kültürü etkili olmuş ve formlar yeni bir yorumla kullanılmaya başlamıştır.

Mama Hatun Türbesi

Erzurum Ulu Cami Mihrabı

Erzurum Kale Cami Mihrabı

Mümine Hatun Türbesi

Selçuklu bezemelerinde çok sık rastlanan palmet motifi, genel görünümü ile laleye benzemekte olup, üç bölümlüdür. Selçuklu bitkisel bezemesinin temel elamanlarından. Daha Sasani devrinden itibaren antik palmetler stilize edilmeye başlanmıştır. Palmet üzerine yapılan bu varyasyonda sanatkarlar, bütün hayal zenginliklerini kullanmışlardır. Palmetlerin içleri, rumilerle doldurulmuş çiçekler haline getirilmiştir. Üç bölümlü palmet, Anadolu Selçuklularından evvel Büyük Selçuklu eserlerinde Hargird Nizamiye Medresesi XI-XII. yüzyıl Zengi devri Şam ve Musul eserlerinde çeşitli varyasyonlarla uygulanmıştır. Ancak Anadolu'daki bol ve değişik çeşitler hiçbir yerde yoktur. Üç bölümlü palmetin en sade şekli Aksaray Sultan Hanı (1219-1227) taçkapısında görülmektedir. Gelişmiş bir palmet tipi de yelpaze gibi dilimlenip “tam

²²⁷ Arık,1972,175.

açılmış” palmettir. Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Sivas Gök Medrese (1271) gibi eserlerde görülür. Böyle zenginleştirilmiş palmetlere XII.yüzyıl İran’da Büyük Selçuklu devrinde rastlanmakta ve Anadolu’daki örnekler köken olarak İran’a dayanmaktadır. Ancak palmetler Anadolu’da tamamen kendilerine mahsus yeni bir karakter almış ve pek çok çeşit göstermişlerdir²²⁸.

Rumi; çatallı ucu bulunan ve sivri yaprağında palmet gibi çok çeşitli şekilleri ile Anadolu eserlerinde tespit edilmiştir²²⁹. Türk bezeme motifleri arasında yapılması zor, fakat çarpıcı, ahenkli kıvraklığıyla estetik yönden en güzeli olanıdır. Rumi, bezeme alanında desenlerin temelini oluşturan ve kompozisyonun bütününde bazen bir köşeyi, bazen bir kavisi sınırlayan ve kompozisyonun devamını sağlayan çok yönlü bir motiftir. Bazen aynı eserde, birkaç ayrı rumi tipi bir arada görülebilmektedir. En basiti ve erken örnekleri tuğla, alçı, ahşap gibi yumuşak malzeme üzerine işlenen rumi motifleri Anadolu’da taş üzerine başarıyla işlenmişlerdir. Rumi motifinin sıkça görülmesi XI. yüzyılda başlamıştır. Rumi sonsuzluk prensibinde en uygun motif olarak seçilmiş ve yüzyıllar boyu önemini korumuştur. Kıvrılma, dallanma, düğümlenme gibi yollarla sayısız kompozisyonların oluşumunu sağlayan rumi motiflerine, Anadolu dışında Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu bezemeleri arasında sıkça rastlarız. Bitkisel örneklerde Sasani orijinli benzer motifler, Anadolu’da ve Kafkas sanatında da yaygındır. Saltuklu eserleri içerisindeki en başarılı rumi motifleri, özellikle Mama Hatun

---

²²⁸ Bilget, 1991, 17.

²²⁹ Mülâyim,1984, 141.

Türbesi taçkapısında Ahlatlı Mimar Ebü'n Nema Bin Mufaddal el-Ahval tarafından işlenmiştir.

Mama Hatun Türbesi Taçkapı Süslemesi

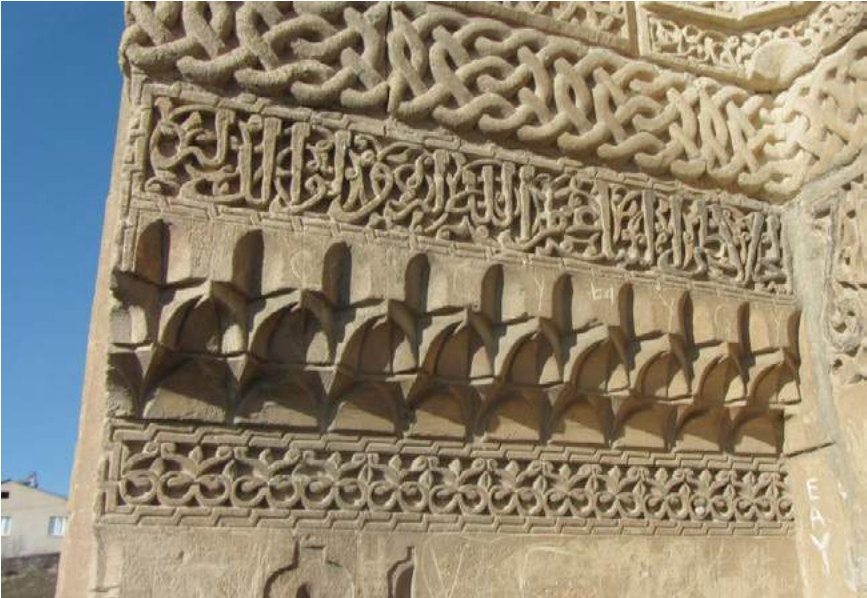
Yazı Kuşakları:

İlk İslam devirlerinde kullanılmaya başlayan kufi yazı, ilk çıkışında kitap yazısı olarak satır yazısı biçiminde gelişmiş ve mimariye de aynı biçimde geçmiştir. Çiçekli kufi olarak adlandırılan kufi yazı türü, özellikle stuko malzeme üzerinde uygulanarak geliştirilmiştir. Tuğla mimarisinde ise tuğlanın imkanlarıyla düğümlü ve satrançlı kufi yazının gelişimini sağlamıştır. İslam mimarisinde kufi yazının gelişimi stuko ve tuğlada olmuştur. Ayrıca kufi yazı taş, ahşap, metal gibi değişik yapı gereçlerinde de uygulama alanı bulmuştur²³⁰. Türk Sanatı çerçevesinde

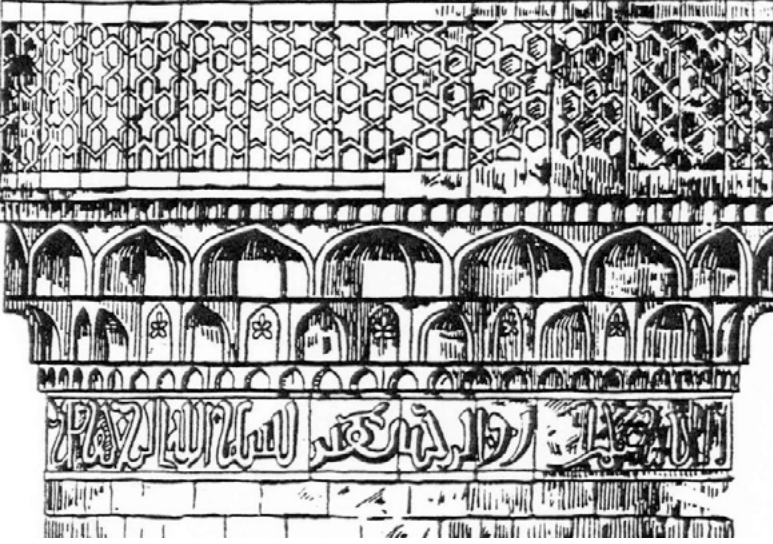
²³⁰Öney,1973, 260.; Şahinoğlu, 1977, 14-15.

Erzurum Tepsi Minare Yazı Kuşağı

Mama Hatun Türbesi Yazı Kuşağı

Bakü Mescidi Muhammed Camii Minaresi

yazının mimariye dekoratif olarak katılımı da, İran'da başlayıp, Anadolu'ya taşınmıştır.

Genellikle yazı kuşakları; taçkapı çevrelerinde, kemer alınlıklarında, mezar mimarisinde gövdeden kasağa geçişte ve mihraplarda kullanılmıştır. XIII. yüzyıla kadar mimaride kullanılan yazılar kufi ve nesih karakterli yazılardır. Harflerden çıkan şematik rumilerle oluşan “Çiçekli Kufi” yazı kuşağı daha sonra yerini nesih yazıya bırakmıştır. Böylelikle kufiden nesih yazıya doğru bir gelişme görülmektedir. Büyük Selçuklu döneminde Kufi yazı kuşakları Mümine Hatun Kümbeti ve Yusuf bin Kuseyr Kümbeti'nde, Nesih yazı ise Harrekan Kümbetlerinde uygulanmıştır. Erzurum Tepsi Minare üzerindeki yazı kuşağı ve Tercan Mama Hatun Türbesi taçkapısında beş köşeli yıldızlar şeklinde düzenlenen kompozisyonlar, Kûfi harfler ile yazılmış, Allah, Muhammed ve ilk dört halifenin adlarını Ebû Bekir,

Ömer, Osman ve Ali isimleri ihtiva etmektedir. Kûfi hatla yazılmış, Besmele ve İhlâs Suresini ihtiva eden taşkın bir sivri kemer ile kuşatılmıştır ki bu yazı kuşakları dönemin önemli örnekleri arasındadır. Saltuklu eserlerinde Kûfi yazı kuşaklarının deorasyon unsuru olarak kullanılmış olması Anadolu Türk Sanatı için bir başlangıçtır. Önceleri İran ve Azerbaycan eserlerinde görülmektedir. Bakü Mescidi Muhammed buna bir örnektir.

Figürlü Bezeme:

Türklerde hayvanlarla ilgili inanç motifleri, Orta Asya'dan, Anadolu'ya intikal eden Türk nüfusu arasında varlığını koruyabilmiş ve yeni yorumlarla kullanılmıştır. Orta Asya Türk Sanatı M.Ö.VII. yüzyıldan itibaren “Hayvan Üslubu” denilen figürlü anlatımlarla dikkat çekici bir yön kazanmış, Asya'nın değişik yörelerinde kendine has geniş bir uygulama alanı bulmuştur²³¹. Özellikle Hun Sanatında stilizasyonla zenginleştirilmiş olarak karşımıza çıkan bu üslup, geniş bir hayvanlar alemi ile bunların farklı malzemelere, değişik karakterlerle yansımaları olarak özetlenebilir²³². Konu ve malzemesi, bütün bölge ve dönemlerde az-çok değişmelerle devam eden hayvan üslubunun estetik özellikleri, genel olarak üsluplaşma, kalıplaşmış bir sembolizm, dinamik, canlı bir anlatımla tasvir edilmeleridir. Sanat Tarihi literatüründe Hayvan Üslubu olarak bilinen bu tarzın insanların inanç sistemleri ile yakın ilgisi vardır; tabiat karşısında aciz kalan ilkel insanın olayları gerçek şekliyle değil, bu olayların altında büyü aramaları şeklinde izah edilmektedir. Yüzyıllar boyu belli bir kültüre sahip olmuş ve onun içinde yoğrulmuş sonra bir

²³¹ Diyarbakirli, 2002, 834.

²³² Çoruhlu, 1993, 117-141.

takım sebepleriyle başka bir dine veya kültüre geçmiş insan topluluklarının, bu geçişten sonra bile eski kültürleri ile ilgilerini tamamen kesmedikleri, ona ait bazı unsurları olduğu gibi, bazılarını da yeni kültürün kalıplarına uydurarak kullandıkları izlenmektedir. İnsanların tabiatüstü kuvvetlere karşı olan eğilimleri korku , saygı , büyü, sihir gibi, inançları bu üslubu ortaya çıkaran önemli unsurlardandır²³³. Aslan, boğa, geyik, kurt, pars, kartal gibi hayvanlar at koşum takımlarında, kılıç kabzalarında, eyerlerde, keçe örtülerinde, mataralarda, insan cesetlerine uygulanan dövmelerdeki vazgeçilmez motiflerdir. Mahiyetini koruyucu, tılsımlı ve süsleyici semboller olarak özetleyebileceğimiz hayvan üslubu, hayvanlara karşı duyulan ilginin, inançlara uygun biçimde tasvir edilmesidir. Keçe, yün, deri, boynuz, kemik, fildişi, metal ve ahşap malzeme üzerinde de uygulanan konulara, ayrıca göçebenin taşıyabileceği eşyalar üzerinde de rastlanmaktadır. Türk Sanatına biçim ve yön veren çevrelerin en kuvvetlisi Hun Sanatıdır. Hunlara ait kurganlardan çıkarılan eşyalar ile daha sonraki Türk toplulukları arasında yapılmış olan eserler arasında teknik, malzeme, üslup ve şekil bakımlarından büyük benzerlikler görülmektedir.

Gazne Sanatında kompozisyonları oluşturan motiflerin başında insan figürleri, palmet motifi, av peşinde sürünerek giden aslan ve arkaya başını döndürerek koşan avcı, sfenksler, rumi motifleri, grifon dilimli madalyonlar içinde sırt sırta hayvanlar, çift başlı kartal, insan başlı kuş, inci dizisinden boyun halkası olan köpekler, fil, tavus kuşu, figür ve motifleri gelirler²³⁴.

---

²³³ Çay, 1990, 12

²³⁴ Ögel, 1987, 104-105.

Saltuklu eserleri içerisinde özellikle Emir Saltuk Kümbeti nişlerindeki motif ve figür zenginliği ile dikkat çeker. Bunlar, hayat ağacı, grifon, boğa, tavşan, fare, ejder, kartal figürleri Orta Asya Çin Takvimi ile ilişkilendirilse de buradaki figürler tam olarak takvim hayvanlarını karşılamaz. Türk Hayvan Takvimi Türklerde Hun İmparatorluğu döneminden itibaren kullanılmıştır²³⁵. Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Türk Bulgarlar gibi, birçok Türk topluluğunda geçerlidir. Özellikle yıl simgesi olan hayvanların yaygın karakteri ve sembolizmine göre o yılı değerlendirmek bir ölçüde mitoloji ile olan bağları göstermektedir. Göktürklerden önce, ay yılına göre, sonra ise güneş yılına göre hesaplanan bu takvimde 12 yıllık devreyi şu hayvanlar oluşturmaktadır. 1.Sıçgan (fare), 2.Ud (öküz veya sığır), 3.Bars (pars, kaplan, aslan) 4.Tabışkan (tavşan), 5. Luu veya nek (ejderha bazen balık), 6.Yılan, 7.Yunt/Yont (at), 8.Koy/Kon (koyun ve koç), 9.Biçin (maymun), 10.Takagu/Takıgu (tavuk ve horoz), 11.Köpek, 12.Tonguz (domuz). Bir yıl 365 gün, 5 saat, 50 dk ve 47 saniyedir. Takvim 12 aydan oluşmaktadır²³⁶.

Emir Saltuk Kümbetindeki figür ve motifler ise şunlardır;

Hayat Ağacı: Hayat Ağacı, Mezopotamya, Avrupa, Uzak Doğu medeniyetleri ve başka pek çok kadim medeniyet tarafından gençlik ve ölümsüzlük veren bir kavram olarak bilinir. Hayat Ağacı “yaratılışın kaynağıdır”;“ bu dünya ve öte dünya arasındaki bağlantıyı kuran temel direktir” Hayat Ağacının maddi varlığından çok taşıdığı anlam ve temsil ettiği güç önemlidir. Çeşitli kültürlerde Hayat Ağacına “evren ağacı”,

---

²³⁵ Turan, 1941, 32.

²³⁶ Biray, 2009, 671- 683.;Baykara, 2001.

“kozmetik ağaç”, “sonsuzluk ağacı” gibi adlar da verilmiştir. Eski insanların evren tasarımında üç temel düzey önemliydi: yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü²³⁷. Hayat Ağacı, birçok mucizeyi gerçekleştirir. Çünkü dini malzeme bu üç alemleri birbirine bağlayan ağacın odunundan yapılmıştır. Örneğin, şamanların davulları Hayat Ağacının odunundan yapılmış ve elbiselerinin üzerleri onun motifleriyle süslenmiştir. Şaman Hayat Ağacına tırmanır, dokuzuncu katta Bayülgen’in yanına varır. Şaman’ın Hayat Ağacına tırmanması göğe çıkışı simgeler. Evrenin varlığının garantisi olan Hayat Ağacı her zaman canlı kalmalıdır. O hastalıkları iyileştirir, sağlık, gençlik ve ölümsüzlük kaynağıdır. Hayat Ağacının çevresinde ya da içinde genellikle bir su kaynağı bulunur. Bu “hayat suyu” içenlere şifa, gençlik ve ölümsüzlük verir. Hayat Ağacının dallarında ve kökünde çeşitli hayvanlar yaşar. Çoğunlukla tepesinde bir kartal kökünde ise bir ejderha vardır. Türk kültüründe ağacın tepesinde daima iki başlı kartal ya da iki kartal tasvir edilir. Anadoluda varlığını sürdürmüş uygarlıklarda ilginç kompozisyonlarla karşımıza çıkmıştır. Erken devirde genellikle tek başına veya kuşlarla çevrilmiş olarak görülür. Geç dönemde ise tek başına tasvir edilen Hayat Ağacı; çeşitli refakat edici hayvanlarla birlikte canlandırılan örneklerine göre daha ender olup sadece dini mimari yapılarda görülür²³⁸.

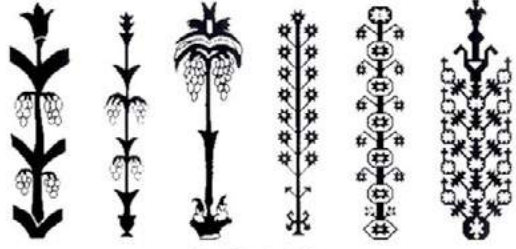
---

²³⁷ Kuban, 1971, 95

²³⁸ Öney, 1986, 117.

Emir Saltuk Kumbeti Hayat Ağacı

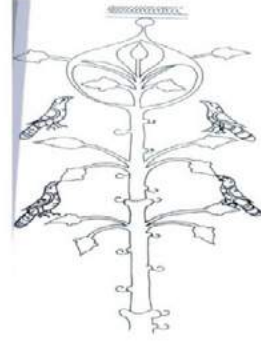
Hayat Ağacı Örnekleri

Yakutiye Medresesi

Erzurum Çifte Minareli Medrese

Harekân Kumbeti I Hayat Ağacı-G.A Hatem

İslamiyette de ağaç önemli bir motiftir. Hurma, nar, üzüm, incir, zeytin gibi bazı ağaçlar Kuran’da ismen anılmakta, incir ve zeytin ağacı üzerine yemin edilmektedir. Kuran’da ağacın ilahi lütuf ve kudret eseri olarak yaratıldığı belirtilerek birçok canlının ağaç olmaksızın yaşayamayacağı gerçeğine dikkat çekilmiştir. İslam Dininde Hayat Ağacı bazen Tuba Ağacı, bazen Sidre Ağacı, bazen de cennetteki yasak ağaç şeklindedir. Emir Saltuk üzerinde daha şematik olan Hayat Ağacı tasvirinin en gelişmiş örneklerine yine Erzurum’da Çifte Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi taçkapılarında rastlanmaktadır²³⁹. Emir Saltuk Kumbetinin kendisinden sonraki yapılar üzerine etkisini anlamak bakımından da gayet önemli bir uygulamadır.

²³⁹ Yurttaş-Özkan-Köşklü v.d,2008, .118-121

Grifon: Grifonlar göğü, tan ağarışını, ilim, irfan, kuvvet gibi kavramları ifade eder. Türk sanatında özellikle kartal başlı grifonlar yaygın olarak görülür²⁴⁰. Bu fantastik hayvanların, farklı kültürlerde yer almakla birlikte özde birbirinden türemiş oldukları söylenebilir²⁴¹. Phoenix esas itibariyle Mısır mitolojisinde, Simurg ise İran mitolojisinde görülür. Simurg, İran etkisiyle Türk mitolojisinde yer almıştır. Bunun Arap-İslam kültüründe yansıması Anka ya da Zümrüdüanka'dır. Garuda ise Hint mitolojisinde yer almaktadır. Bunlara karşılık, nitelikleri bu yaratıklara benzeyen Karkuş (ki kartal olabileceği ihtimali üzerinde durulur) Türk kültürü ve mitolojisine aittir. Bütün mitolojilerde yer alan Grifon ve gerçek hayvanlar (akbaba gibi) bile zaman zaman bu gruba girer.

Emir Saltuk Türbesi Grifon Figürü

I. Pazınk Kurganı Grifon Figürü (Y.Ekim'den)

Öşkvan Kilisesi Grifon Figürü

Haho Kilisesi Grifon Figürü

²⁴⁰ Çoruhlu, 1999, 138–141.

²⁴¹ Ögel, 1995, 547.

Ejderha: Ejderha, bütün dünyada Çin mitolojisi ve sanatına ait kabul edilirse de Türk mitolojisi ve sanatında da büyük yer tutmuştur. Ejder figürünün de içinde yer aldığı “Hayvan Üslubu” İslamiyet’ten önceki dönemlerde, özellikle Orta ve İç Asya’da gelişen, kendine has özellikleri yansıtır şekillerde tasvir edilmiş hayvan figürlerinin yer aldığı bir üslup olarak tarif edilebilir. Asya topluluklarının çoğunda ejderin, inanç ve hayat görüşlerine göre değişik anlamlar yüklenerek farklı adlarla anıldığı görülür²⁴². Türklerde özellikle erken dönemlerde bereket, refah, güç ve kuvvet simgesi olarak kabul edilmiş bu efsanevi yaratık, Ön Asya kültürleriyle ilişkiye geçildiğinde bu anlamları zayıflamış ve daha çok alt edilen kötülüğün simgesi olmuştur²⁴³. Yeraltında ya da derin sularda bulunan yer ejderi bahar dönümünde yerin altından çıkıyor, pullar ve boynuzları oluşarak gökyüzüne yükseliyor, bulutların arasına karışıyordu. Böylece yağmur yağmasını sağlayarak, bereket ve refahın oluşmasına katkıda bulunuyordu. Araplarda ise “Evren” eski Türklerdeki algılanış şekliyle devam ederek Osmanlı metinlerine kadar ”Nihang” olarak geldiği ve bunun Uygurların “Luu” olarak adlandırdığı ejder kavramıyla eşleştiği anlaşılır. Bu efsanevi yaratığa sonraları Araplar “Tanin”, Moğollar “Moghur”, İranlılar ise “Ejdeha” veya “Ejderha” demişlerdir²⁴⁴.

---

²⁴² Ögel,1947,11.; Çoruhlu, 1991, 357.

²⁴³ Öney, 1969.; Çoruhlu, 1999,141–144.

²⁴⁴ Esin,1969, 174.; Esin, 2004.

Emir Saltuk Kumbeti Ejder Figürü

Ani Tigran Honents Kilisesi (1215) Ejder Figürü

Ani Surları Ejder Figürü

Konya-Sultan Hanı Ejder Figürü

Çin mitolojisinde imparatorluk simgesi olan ve bazen hayat iksiri efsaneleriyle ilişkilendirilen ejder bu yönüyle de Türkleri etkilemiş, Türk mitolojisinde su, bolluk ve yeniden doğuşun timsali sayılmıştır. Çinde olduğu gibi aynı zamanda Türk Hayvan Takviminde de yıl simgesi olarak yer almıştır. Bolluk ve bereket sembolü olan ejder figürleri Çin sanatının tesiri ile Türk Sanatına girmiştir.

Boğa (Öküz, İnek): Boğa, güç, kuvvet ve yiğitlik sembolüdür. Hint mitolojisinde tanrılarla ilgili bir sembol kabul edilmiş, İran mitolojisinde ise iyi ve kötü yönleriyle öne çıkmıştır. Eski Türklerde boğa veya öküz destanlarda önemli bir yer edinmiş ve alplik sembolü olmuştur. Kuvvet ve kudretin simgesi olarak hükümdarlığı temsil etmiştir. Hint mitolojisinin etkisiyle Türklerde dünyayı taşıyan hayvanlar arasında

kabul edilmiştir. Dede Korkut Hikâyelerinde boğa güç, kuvvet ve yiğitlik sembolü olmuştur. Burç sembolü olan boğa, aynı zamanda Türk Hayvan Takviminde yıl sembolüdür²⁴⁵. Emir Saltuk Kümbeti'nde kullanımı da bu şekilde yorumlanabilir²⁴⁶.

Emir Saltuk Kümbeti Boğa Figürü

Ani Surları Ejder Boğa Figürü

Kartal: Kuvvetli, yırtıcı bir kuş olan kartalın, aynı zamanda güzelliği ve estetik yönü ile de ilgi çeken bir avcı kuş olması nedeniyle çeşitli kültür çevrelerinde değişik ikonografik anlamları vardır. Genel olarak sonsuzluğun kuvvet ve kudretin bir sembolü olarak kabul edilen kartal²⁴⁷, birçok eski uygarlıkta önemli yapılarda sembolik anlamlar içerisinde uygulama alanı bulmuş, Eski Mısır'dan başlayarak Mezopotamya, Hitit, Yunan, Roma, Bizans, Abbasi, Samanoğulları, Selçuklu, Fatimi, Eyyubi ve Anadolu Türk Sanatında da sevilerek kullanılmıştır. Mitolojilerde Türk Hayvan Üslubu içerisinde "Kuş" motiflerinin sıklığı, ancak bağlı oldukları inanışlarla açıklanabilir. Kuş sembolizmi şaman inanışında oldukça yaygındır; şaman yada kam-ozan şamanlaşmadan önce bir kuş görünüşünü olabildiğince andıran, tüylerden oluşmuş bir giysi giyer ve

²⁴⁵ Çoruhlu, 1995, 53-60.

²⁴⁶ Ögel, 1947, 16.

²⁴⁷ Ögel, 1998, 586-599.; Çoruhlu, 1995, 144-145.

bu kılığa bürününce kendini bir kuş gibi hisseder. Böylece öte dünyaya doğru kanat açabilecektir. Şamanların ayin esnasında kullandıkları davulun üstünde de, kartalı bir ağacın üzerinde gösteren çizimler mevcuttur²⁴⁸. Şamanist Türklerde kartal “Tanrının habercisi” olarak da görülmüş, göğe çıkmak isteyen şamanların kartal tüyü takıyor olması bundandır. Anadolu’da, Selçuklu Sanatında çok sık karşılaştığımız kartal figürü, tek veya çift başlı olarak kale, saray gibi sivil mimar eserlerinde, medrese, cami, türbe gibi dini eserlerde ve bol olarak ta mezar taşlarında

Emir Saltuk Kümbeti

Yakutiye Medresesi

Çifte Minareli Medrese

Pazarlık Kurganı Kartal Figürü

Haho Kilisesi Kartal Figürü

kullanılmıştır²⁴⁹. Erzurum Emir Saltuk Kümbeti’nde kullanılan kartal figürü Anadolu’nun en erken tarihli türbesi üzerinde bulunan kartal tasviridir. Tek başlıdır ve çok yakın benzerleri yine Erzurum Çifte

²⁴⁸ Roux, 1994, 124.

²⁴⁹ Öney, 1992, 41.; Öney, 1993, 171.

Minareli Medrese ve Yakutiye Medresesi hayat ağacı tasvirlerinde kullanılmıştır. Emir Saltuk Kümbeti'ndeki kartalı üslup olarak İskit Sanatının örnek kartallarından biridir²⁵⁰.

Tavşan: Türklerde fazla yer tutmayan sembollerden birisi de tavşandır²⁵¹. Budist mitolojide Buda ve tanrılarla ilişkili bir hayvan kabul edilir. Erzurum Emir Saltuk Kümbeti nişler içerisinde tasvir edilen tavşan figürü Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembolü ile ilişkilendirilmiştir. Erken dönem Türk mitolojisinde beyaz tavşan gök unsurlarına, siyah tavşan yer unsurlarına ait olmuştur. Altaylar ve Yakutlar'da duvar ve sarıklara başka hayvanların yanı sıra tavşan derileri asılmakta ve bir töz kabul edilmektedir. Şamanın yardımcı ruhlarından birisi de tavşandır. Göktürklerde av hayvanı olması sebebiyle uğurlu sayılmış ve bolluğun simgesi olmuştur. İslamiyet'ten sonra Türk inanışlarında bolluk, kurnazlık ve iyi şansın sembolü olmuştur. Alevi Türkler arasında ise uğursuz kabul edilmektedir²⁵².

---

²⁵⁰ Ögel,1947,11.

²⁵¹ Yarasa olarak da yorumlanabilir. Ögel,1947,17.

²⁵² Çoruhlu, 1995, 182-184.

Emir Saltuk Kümbeti Tavşan Figürü

Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olarak Türkler, çok geniş bir coğrafyada, oldukça değişik kültürler, medeniyetler, toplumlar ve dünyanın büyük dini sistemleri ile temasa geçmişlerdir. Yaşadıkları geniş coğrafi alanın bir sonucu olarak Türkler, bir yandan doğuda Budist Çin kültürünün etkisine girerken, bir yandan da batıda Zerdüştî İran'ın inançları ile ayrıca Maniheizm ve Mazdeizm'i tanımışlardır. Değişik coğrafya ve kültürlerin ürünleri olan bu dinler bazen aynı Türk toplumunda yan yana var olabilmışlerdir. Anadolu'ya yerleştikten sonra Türkler, Hıristiyanlığın etkisinde oluşan yeni bir kültürle temasa geçmişler, çeşitli vesile ve vasıtalarla az da olsa bununla karşılıklı alışverişte bulunmuşlardır. Nihayet bunların yerini İslamiyet almıştır. Daha önceki kültürel birikimleri yeni inançlarında da yaşatmaya devam etmiştir. Ancak bunları yeni inançları çerçevesinde daha da

sembolleştirerek kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu etkileşim ile son derece zengin bir kültür mirasına sahip olmuşlardır. Anadolu Türk Sanatındaki hayvan sembolizmi bütün bu inançlardan etkilenmiş, taş, ahşap, maden, deri, çini, seramik, halı gibi farklı malzemeler üzerine farklı teknikler uygulayarak zengin motifler halinde kullanılmıştır.

Malzeme ve Teknik

Taş işlemenin yontma-oyma-kabartma gibi türlü teknikleri bulunmaktadır. Taşın Türk sanatında yaygın olarak kullanımı Anadolu'da başlar. Orta Asya ve İran'da yapılarını kerpiç ve tuğladan yer yer de moloz taşla inşa eden Türklerin Anadolu'ya girdiklerinde, çevrelerinde çeşitli kalite ve renk tonunda bol miktarda taş malzeme bulmaları, yapı malzemesinde köklü bir değişime neden olmuştur. Anadolu topraklarında Roma ve Bizans gibi yerli kültürlerin taş ocaklarıyla birlikte taş ustalarıyla karşılaşmaları ise bu değişiklikte önemli bir etken olmuştur

Genellikle taş malzeme kullanılmıştır. Nadiren bölgesel ve yerel farklılıklarda yapı malzemesinin çeşitlenmesine sebep olabilmektedir.

Saltuklu eserlerinin büyük bir kısmında çok kaliteli düzgün kesme taş işçiliği görülmektedir. Bu bölgedeki taş malzemenin bolluğu ve bunu işleyen çok iyi yerli ustaların bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle yapılar üzerinde Türk-İslam Sanatında pek kullanılmayan bölgesel motiflerle de karşılaşılmaktadır. Yapılardaki mimari ve süsleme de görülen bu farklılık Saltukluların Kafkasya ile olan ilişkilerinin etkilerine işaret etmektedir.

Anadolu Selçuklu sanatçıları bütün teknikleri kullanarak hemen her türlü imkandan istifade etmişlerdir. Selçuklular taş ve tuğlayı örgüde

birlikte kullanmışlardır. Bazen kubbe, bazen bir minare tuğladan yaptırılırken almaşık duvar örgüsü pek rağbet görmemiştir. Kullanılan taşlar umumiyetle kalkerdir ve civarın taşıdır. Taş malzeme yapılarda genellikle kesme taş ve moloz taş olarak kullanılmıştır. İran'daki camilerde görülmeyen bu malzeme, Azerbaycan ve Doğu Anadolu yapılarında ana malzeme olmuştur.

Yapıyı bedenen çalışıp üretenlerin başında, taş yonucuları gelmektedir. Ancak taşa yüz açan ve onu duvara yerleştirilebilecek duruma getiren bu yonucuların yapının tasarısına etkileri sınırlı kalmıştır. Dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri de Doğu Anadolu'daki yapılarda ve Saltuklu eserlerinde hep orijinal malzeme kullanılması ve hemen hiçbir yapıda devşirme malzemeye yer verilmemiş olmasıdır.

Taşın işlenmesinde en alçak seviyedeki teknik, kazımadır. Bunlar yanında derece derece yükseklikte profiller, düğümler yüksek kabartma tekniğinde uygulanmıştır. Saltuklu dönemi eserlerinde taş üzerine kazıma olarak yapılan ve dönemi içerisinde dikkat çeken bir diğer durum da taşçı işaretleridir. Taşçı işaretleri bir ustanın veya işçinin ne kadar taş yonttuğunu gösteren, bunun üzerinden para ödenen, kendisine özgü tanıtıcı, belirleyici bir işaret olarak kabul edilmektedir²⁵³. Taşçı işaretleri tek bir ustaya ait olabileceği gibi bir usta grubuna da ait olabilir. Bunlar, Orta Asya'dan itibaren Türklerin eşyaları üzerine kazıdıkları boy işaretlerinin devamı şeklinde de düşünülebilir²⁵⁴. Taşçı işaretlerinin kazıma tekniğiyle taş üzerine işlenmiş en erken örneklerine Mısır

²⁵³ Bayburtluoğlu,1993,154-155.,

²⁵⁴ Koşay,1984,33-34.; Erkiletöğlu, 1993,84-85.

mimarisinde rastlanmaktadır²⁵⁵. Mısır mimarisinde bu işaretler; kullanım yerini, hangi ocaktan çıkarıldığını, nakliye sırasında denetim ve sayım ile hangi şantiyeye gideceğini gösteren işaretler olarak kullanılmışlardır²⁵⁶. Helenistik ve Roma döneminde ise ocaktan çıkarılan taşların hesaplanması ve taşları işleyen taş ustalarını tanımlamak amacıyla kullanılmıştır²⁵⁷. Anadolu Selçuklu çağında üzerinde taşçı işareti tespit edilen yapıların %16 sı XII. yüzyıl, %81 de XIII. yüzyıl yapısıdır. Taşçı işaretlerinin büyük bir çoğunluğu kervansaraylarda görülürken bunu sırasıyla camiler, medreseler, türbeler ve köprüler takip etmektedir²⁵⁸. Taşçı işareti bulunan eserler daha çok Kayseri, Sivas, Erzurum, Hasankeyf, Diyarbakır, Ahlat ve Harput başta olmak üzere belirli merkezlerde yer alırken, İç Anadolu Bölgesi kervan yolları üzerinde yoğunlaştıkları da dikkat çekmektedir²⁵⁹. Taşçı işaretlerinin kültür tarihimiz bakımından en önemli yönü aynı işaretlerin kullanıldığı yapıların aynı usta grupları tarafından yapıldığına işaret etmesidir. Ancak aynı işaretleri Saltuklu, Mengüceklî, Artuklu veya Danişmentli eserlerinde görebilmek mümkündür. Bu nedenle Beylikler bazında kendine özgü işaretler olarak değil de genel olarak Anadolu Selçuklu çağı taşçı işaretleri olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır²⁶⁰. Dönemin gezici ustalarının ekipler halinde çalışması, bir yapıyı tamamladıktan sonra başka yapıya başlamaları dönemin en genel özelliğidir. Taş ustalığı bu dönemde babadan oğula geçen bir meslek

---

²⁵⁵ Bakırer, 2002, 60.

²⁵⁶ Binan, 2001, 119.

²⁵⁷ Bakırer, 2002, 61.

²⁵⁸ Şahin, 2001, 515.

²⁵⁹ Şahin, 2001, 515.

²⁶⁰ Şahin, 2001, 516.

şeklinde sürdürülmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde bu taşçı işaretleri yoğun olarak görülürken, Beylikler ve Osmanlı döneminde giderek azalmıştır. Erken Osmanlı döneminde Bursa Ulu Camii taşçı işaretlerinin görüldüğü en son yapıdır. Doğu Anadolu Bölgesinde Osmanlı dönemine ait İshak Paşa Sarayı taşçı işaretlerinin görüldüğü en önemli yapılardan biridir²⁶¹.

Saltuklu yapılarında duvarlar genellikle, kaplama olarak inşa edilmişlerdir. Ortalama 1.00m. kalınlığında taş duvarların iç ve dış yüzüne konan taşlar çırpısına (şakül) getirildikten sonra harçla tutuşturulmuştur. Bu, içerideki dolguya kalıp görevi yapmaktadır. Burası çok kuvvetli harç, blokaj ve moloz taşlarla örülmüştür. Böylece duvar, bir taş sırası kadar yükselirken yataylığı da sağlamıştır. Mezopotamya'dan beri süregelen bu örgünün yararlı yönü, taşlar yonulurken artan kırpıntı taşların değerlendirilmesi olmuştur. Ortası moloz dışı kesme taş duvar yapımı, Yakın Doğu'ya Roma mimarisinden kalmıştır Anadolu'da Hıristiyan çağında yaygın olan bu teknik, Türk çağında da anıtsal mimarinin başlıca duvar konstrüksiyon uygulamasıdır. Selçuklu yapılarında temel derin değildir. Selçuklu taş yapıları, yine taştan bir silme ile sonuçlanmaktadır. Selçuklularda üst örtü çoğunlukla toprak damlıdır. Bunlar çok sade bir silmeyle duvar üstünde sonuçlanmıştır. Selçuklular önemli yapılarda üst örtüde taşı da kullanmışlardır. Kervansarayların büyük bir kısmı böyle inşa edilmiştir.

Anadolu'ya Türk mührü Malazgirt Zaferiyle vurulmuştur. Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması yolundaki büyük mücadele bu zafer sonrasında başlamıştır. Diğer Türk Beylikleri gibi bu

²⁶¹ Bingöl, 2008,44., Bulat,2014,105.

zaferde büyük pay sahibi olan Beyliklerden biri de Saltuklular olmuşlardır. Buldukları bölgeyi Türkleştirme ve İslamlaştırılma çabası varlıklarının temel sebebi olmuş, bunun yanında inandıkları değerleri de feth ettikleri Anadolu topraklarına silinmeyecek şekilde mühür olarak kazımışlardır. Saltuklu Mimarisinin kültürel ve coğrafi etkilerle doldurduğu kültür potası içerisinde; az yada çok Orta Asya'yı, İran'ı ve Kafkasya Bölgesinin mimari etkilerini görebilirsiniz. Bu etkileri sağlayan Anadolu'nun yerli kültürünü ve Türk idaresinde yaşayan Hıristiyan toplumu, İslamiyeti kabul edip Anadolu'da Türklerle birlikte yaşayan tebaayı, bunları adaletle yöneten Saltuklu idarecilerini, Müslüman Türk yöneticileri ve Müslüman Türk ustaların gayretlerini görebilirsiniz. Saltuklu Mimarisi, kendine has yenilikçi ve yaratıcı üslubuyla, Erken Anadolu Türk Sanatının ilk yapıtaşlarıdır.

KAYNAKÇA

AKIN, G.; “Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tütekli Örtü”, Vakıflar Dergisi, S.XXII, Ankara, 1991, s.323-355.

ALPTEKİN, C.; “Saltuklu Sikkeleri” Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi Z.V. Togan Özel Sayısı,S.13, Fasikül 1, Erzurum, 1985, s.293-296.

ALTUN, A.; Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet, İstanbul, 1988.

ALYILMAZ ,C.; İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri, Ankara, 2015.

ARIK, M.O.; “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri” Anadolu (Anatolia), CXI (1967), Ankara, 1969. s.57-100.

ARIK, M.O.; “Başlangıç Devri Anadolu-Türk Mimarisi Tezyinatının Karakteri” Malazgirt Armağanı, Ankara,1972, s.173-181.

ARIK, R.; “Erzurum’da İki Cami” V.D. S.VIII, Ankara, 1969.

ARSEVEN, C. E.; Türk Sanatı Tarihi, İstanbul, (T.Yok), C.I.

ASLANAPA,O.; Türk Sanatı, Ankara, 1990.

ASLANAPA,O.; Anadolu’da İlk Türk Mimarisi: Başlangıç ve Gelişmesi, Ankara, 1991.

ASLANAPA, O.; Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara, 1996.

BAKIRER, Ö. ; Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara, 1976.

- BAKIRER, Ö.; “Anadolu Selçuklularında Tuğla İşçiliği”, Malazgirt Armağanı, Ankara, 1978, s.187-201.
- BAKIRER, Ö.; Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, Ankara, 1981.
- BAKIRER, Ö.; “Anadolu Selçuklu Dönemi Mimarisinde Taşçı İşaretleri” Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney’e Armağan, İzmir, 2002, s.59-71.
- BAŞGELEN,N.; Doğu Anadolu’dan Demir Çağı’na Ait Bazı Yeni Bulgular: Kitabe ve Kaya Tünelleri”, Arkeoloji ve Sanat, 28/31,1985, s.17-18.
- BAYBURTLUOĞLU, Z. ; Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993.
- BAYKARA, T.; “Türk Takvimi Oniki Hayvanlı Türk Takvimi ve Yılın Başlangıcı”, Türk Dünyasında Nevruz, IV. Uluslararası Bilgi Şoleni, 21–23 Mart, Sivas, 2001.
- BAYRAMOB,K.; “Merv Mimarlık Mektebine Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine” IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 25-26 Nisan 1994, Konya, 1995, s.152.
- BİLGET, N. B.; Sivasta Buruciye Medresesi (1271), Ankara, 1991.
- BİNAN,U.D.; “Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Taşçı İşaretleri ve Koruma Sorunları” Taç Vakfı’nın 25.Yılı, İstanbul, 2001.
- BİNGÖL,Y.; İshak Paşa Sarayı, Ankara, 2008.
- BRYER,A.-WINFIELD,D.; The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, Washington, 1985.
- BELÂZURÎ; Fütûhu'l-büldan (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.
- BEYGU, A.Ş.; Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri, İstanbul, 1936.

- BİRAY, N.; “12 Hayvanlı Türk Takvimi Zamana ve İnsana Hükmetmek” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED 39, Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı, Erzurum, 2009, s. 671 – 683.
- BORAN, A.; "Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi", Osmanlı, 10, Ankara, 1999, s. 347-363.
- BORAN, A.; “Türk Sanatında Kale Mimarisi”, Türkler Ansiklopedisi, C.7, Ankara, 2002, s.876-891.
- BOSWORTH, C. E.; İslam Devletleri Tarihi (Trc. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul, 1980.
- BROSSET, M.; Histoire de la Georgie, C.,I, Petersburg, 1851.
- BURHÂNEDDİN ANEVÎ; Enîsü'l-Kulûb (Nşr. Fuad Köprülü), Belleten, VII/27 (1943).
- BULAT, S.; Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı Mimari Elemanları ve Süslemeleri, Erzurum, 2014.
- CAHEN, C.; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (Trc. Yıldız Moran), İstanbul, 1979.
- CEYLAN, A; Sarıkamış, Erzurum, 2001.
- CEYLAN, A; Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum, 2008.
- CEZAR, M.; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977.
- CEZAR, M.; “Türk Tarihinde Kervansaray” VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Ankara, 1981, s.932-933.
- ÇAY A.M.; Türk Mili Kültüründe Hayvan Motifleri I, Ankara, 1990.
- CURZON, R.; Armenia A year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia, Londra, 1854.
- ÇETİN, K. ;Selçuklu Medeniyeti Tarihi, İzmir, 2008.

ÇİĞDEM,S.- ÖZKAN,H.-YURTTAŞ,H.- ÖZTÜRK,N.; “2013 Bayburt Yüzey Araştırması”, 32. Araştırma Sonuçları Toplantısı,C.1, Ankara, 2014, s.72-73.

ÇORUHLU, Y.; İslamiyetten Önceki Türk Sanatında Hayvan Mücadele Sahneleri, Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar-Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 117-141.

ÇORUHLU, Y.; Türk Mitolojisinin ABC'si, İstanbul, 1999.

ÇORUHLU, Y.; “Türk Sanatı'nda Görülen Boğa (Öküz, İnek) Figürlerinin Sembolizmi”, Türk Dünyası Tarihi Dergisi, 101, 1995, s.53-60.

ÇORUHLU, Y.;Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, İstanbul, 1995.

ÇULPAN, C. ; Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975.

DARKOT, B.; “Erzurum” Mad. İslam Ansiklopedisi C. 4, İstanbul, 1964, s.340-357.

EBU'L FEREC TARİHİ; I-II,(Çev.Ö.R.Doğrul), Ankara, 1987.

DENKNALBANT,A.; “Mama Hatun Külliyesi” Mad. TDV, İslam Ansiklopedisi, C.27, Ankara, 2003, s.54-56.

DİYARBEKİRLİ, N.; Hun Sanatı, İstanbul, 1972.

DİYARBEKİRLİ, N.; “Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri” Türk Kültürü Araştırmaları (Prof.Dr.Muharrem Ergin'e Armağan), Yıl, XXVIII/1-2 1990, Ankara, 1992, s.57

DİYARBEKİRLİ, N.; Eski Türklerde Kültür ve Sanat” Türkler, C. 3, Ankara, 2002, s.827-895.

EĞİLMEZ,S.; Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar, İstanbul, 2012.

ERKİLETOĞLU,H.; Kayseri Tarihi, Kayseri,1993.

- ERKMEN, M-CEYLAN, A.-ÖZTÜRK, F.-TOPALOĞLU, Y.; “2007 Yılı Erzurum Kale Kazısı” 30. Kazı Sonuçları Toplantısı,C.2,Ankara, 2008.
- ERZEN,A.; Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1986.
- ESİN, E.; “ Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri”. Selçuklu Araştırmaları Dergisi S. I. , Ankara, 1969.
- ESİN, E.; Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul, 2004.
- E.SMITH- H.G.U.DWIGHT;Armenia; Inckding a Journey Through Asia Minor and info Georgia and Persia, London, 1884.
- EVLİYA ÇELEBİ; Seyahatnamesi, İstanbul, 1993.
- EVLİYA ÇELEBİ; Seyahatnâmesi, II, (Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul, 1999.
- EYİCE, S.; “Kale” Mad. TDV.İslam Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul, 2001, s.235-242.
- EYİCE, S.; “Hamam” Mad. TDV. İslam Ansiklopedisi C.15, İstanbul, 1997, s.402-434.
- GROUSSET, R; Histoire de L’Armenie, Paris, 1947.
- GÜNDÜZ,T.; “Kars” Mad. TDV. İslam Ansiklopedisi, C.24, İstanbul, 2001, s.516-518.
- HAMILTON, W. J.; Recherche in Asia Minor, Pontus, and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology, London, 1842.
- H. DEREK and O. GRABAR; İslamıç Architecture and its Decoration A.D.800-1500, London, 1964.
- HONİGMANN, E.; Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Terc. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.

İBNÜ'L ESİR; El Kamil Fi't Tarih, İstanbul, 1987.

İLTER, F.; Osmanlılara kadar Anadolu Türk Köprüleri, Ankara, 1978.

İNBAŞI, M.; Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650), İstanbul, 2008.

KADİROĞLU, M-İşler B.; Gürcü Sanatının Ortaçağı, Ankara, 2010,

KARAMAĞARALI, B.; Ahlat Mezar Taşları, Ankara, 1972.

KARAMAĞARALI, H.; “Erzurum Ulu Cami”, A.Ü. İlahiyat Fak. Y.A.D. III, Ankara, 1981.

KARAMAĞARALI, H.; “Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, Ön Asya Mecmuası, C.VI, S.61-62, Ankara, 1973.

KARPUZ, H.; “Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri”, I-II Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1993, s.158-159.

KATİP ÇELEBİ; Kitâb-ı Cihannûma, İstanbul, 1145.

KIRZIOĞLU, M. F.; Kars Tarihi I, İstanbul, 1953.

KONUĞU, E.; Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992.

KONUĞU, E.; Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler), İzmir, 1998.

KONYALI, İ.H.; Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960.

KONYALI, İ.H.; Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, Ankara, 2010.

KOŞAY, H.Z.; Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, 1984.

KUBAN, D.; “Anadolu Türk Mimarisinde Bölgesel Etkenlerin Niteliği” VIII.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.I, Ankara, 1970, s.387.

- KUBAN,D.; Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 1995.
- KUBAN,D.; Divriği Mucizesi, Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme, İstanbul, 1971.
- KUBAN,D.; Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul, 2002.
- KÜÇÜKUĞURLU, M-ÇELİK, Ş.;Erzurum Kalesi, İstanbul, 2013.
- KÜRKÇÜOĞLU,E.; Ortaçağ'da Erzurum, Erzurum, 2007.
- LYNCH, H.F.B.; Armenia, Travels and Studies, Beirut, 1967.
- MEHMED NUSRED; Tarihçe-i Erzurum Yahut Hemşehrilere Armağan, İstanbul, 1338.
- MERÇİL, E.; Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1991.
- MERÇİL, E.; Büyük Selçuklu Devleti, Ankara, 2012.
- MİROĞLU, İ.;XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul,1975.
- MÜLAYİM,S.; “Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi”, Anatolia, S.20, Ankara, 1984, s.141-153.
- OSTROGORSKY,G.; Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Ankara, 1986.
- OTTO DORN, K.; “Darstellungen des Turco- Chinesischen Tierzyklus in der İslamischen Kunst” Beitrage Zur Kunstgeschichte Asiens, İstanbul, 1963.
- ÖDEKAN, A.; Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri, İstanbul,1977.
- ÖDEKAN, A.; "Kale", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1997, s. 932-933.
- ÖGEL, B.; Erzurum Anıtlarında Eski Altay Türk Sanatının İzleri, Erzurum,1947.

- ÖGEL, B.; İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962.
- ÖGEL, B.; Türk Mitolojisi, Ankara 1995.
- ÖGEL, B.; Türk Mitolojisi, Ankara, 1998.
- ÖGEL, S; Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara, 1987.
- ÖNEY, G.; “İran’da Erken İslam Devri Alçı İşçiliğinin Anadolu Selçuklu Sanatına Akisleri” Belleten XXXVII, S.147, Ankara,1973,s.257-273.
- ÖNEY, G.; “İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi”, Y.A.D. III, Ankara, 1981, s.4166.
- ÖNEY, G.; "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal" Malazgirt Armağanı, Ankara, 1993, s. 171.
- ÖNEY, G.; Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, T.T.K. Belleten, C.XXXIII. S.130. Ankara,1969, s. 171-216.
- ÖNEY, G.; “Artuklu Devrinde Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında”, Vakıflar Dergisi, S. XII, İstanbul,1986, 117-125.
- ÖNEY,G.; “Gazneli Saray Süslemelerinin Anadolu Selçuklu Saray Süslemelerine Akisleri”, Arkeoloji -Sanat Tarihi Dergisi, S. III, İzmir, 1934, s.123.
- ÖNEY,G.; Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları,Ankara,1992.
- ÖNGÜL, A.; Selçuklular Tarihi, İstanbul, 2014.
- ÖNKAL, H.; Anadolu Selçuklu Türbeleri Ankara, 1996.
- ÖZAYDIN, A.; "Saltuklular", Mad. TDV, İslam Ansiklopedisi, C.36, Ankara, 1996,s.54-56.

ÖZKAN, H.; Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum, 1994.

ÖZKAN, H.; XI-XIII. Yüzyıllarda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum, 2000.

ÖZKAN, H.; "Karma Planlı Kiliselere Doğu Anadolu'dan Bir Örnek Öşkvank (Oschki) Kilisesi" Atatürk Üniv. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.3, Erzurum, 1997.s.97-121.

ÖZKAN, H.; "Saltuklular", Mad. Türkler Ansiklopedisi, C.8, Ankara, 2002, s.72-83.

ÖZKAN, H.; "İshak Paşa Sarayı Türbesi Üzerindeki Bölgesel Etkiler" Doğubayazıt'ta Tarih, Kültür, Sanat Sempozyumu (13-14 Eylül 2003 Doğubayazıt), İstanbul, 2004.s.311-325.

ÖZKAN, H.; "Geleneksel Erzurum Evlerinde Kırlangıç Örtünün Kuruluşu ve Son Kırlangıç Örtü Ustası Sırrı Alacakanat" Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.28, Erzurum, 2012.s.19-39.

ÖZKAN, H.; Öşkvank Manastırı, Erzurum, 2010.

ÖZKAN, H.; Haho Manastırı, Erzurum, 2013.

ÖZTUNA, Y.; Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, C.I, İstanbul, 1983.

REŞİDEDDİN; Câmîu't-tevârih (nşr. Ahmed Ateş), Ankara, 1960.

RİCE, T.T.; The Seljuks in Asia Minor, (Çev. T.K. Taştan) Ankara, 2015.

SEVGİN, N.; Anadolu Kaleleri I, Ankara, 1959.

SEVİM, A.; Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara, 1971.

- SEVİM, A.; Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, 2014.
- SEVİM, A.; -MERÇİL, E., Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara, 1995.
- SİNCLAİR, T.A.; Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, II, Londra, 1989.
- SÖNMEZ, Z.; Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, Ankara, 1995.
- SÜMER, F.; "Saltuklular" SAD., S. III, Ankara, 1971, s.395-400.
- SÜMER, F.; Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990.
- ŞAHİN, M.K.; "Tercan Mama Hatun Külliyesi'ndeki Taşçı İşaretleri", Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, Kayseri 2001, s. 501-509.
- ŞAHİNOĞLU, M.; Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılışı, İstanbul, 1977, s.14-15.
- PAMUK, B.; XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, İstanbul, 2006.
- PAYNE, R.M.; Urartu Çivi Yazıtlı Belgeler Kataloğu, İstanbul, 2006.
- RAGHEB, Y.; "İslam Hukukuna Göre Mezar Yapısı", İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Merasimleri, Ankara, 1996, s.17-23.
- ROUX, J. P.; Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul, 1994.
- TAKAICHVILI, E.; Archäologische Forschungsreise in die Südlichen Provinzen Georgiens 1917, Tiflis, 1960.
- TUNCER, O.C.; "Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri", C.III, X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1986, s.1076.
- TUNCER, O.C.; Mimarlık Tarihi II, Ankara, 1980.

TUNCER, O.C.; Anadolu Kümbetleri, I, (Selçuklu Dönemi) Ankara, 1986 .

TUNCER, O.C.; Anadolu Kervan Yolları, Ankara, 2007.

TURAN,O.; “Selçuklu Kervansarayları”, T.T.K., Belleten, C.X, S.39, Ankara, 1949, s.471.

TURAN,O.; Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941.

TURAN, O.; “Saltuklular” Selçuk Araştırmaları Dergisi, III, 1971.

TURAN,O.; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973.

TURAN,O.; Selçuklu Tarihi Araştırmaları, Ankara, 2014.

URFALI MATEOS; Urfalı Mateos Vekâyinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (Trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987,

USLU,G.A.; Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri, İstanbul, 1980.

ULUÇAM, A.; “Kars'taki Osmanlı Eserleri” Yakın tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars, 1991.

ULUÇAM, A.; “Bayburt Kalesi'nin Tarihi ve Mimari Özellikleri” Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu(23-25 Mayıs 1988), Ankara, 1994, s.415-433.

ULUÇAM, A.; “Erzurum Ulu Camii” Mad. TDV, İslam Ansiklopedisi, C.42, İstanbul, 2012, s.101-102.

ÜNAL,R.H.; Les Monuments İslamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region, Paris, 1968.

ÜNAL,R.H.; “Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri” Vakıflar Dergisi XI, Ankara, 1976, s.121-158.

ÜNAL,R.H.; “Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, Araştırma Dergisi S:6, Erzurum, 1973.

ÜNSAL, B.; Turkish Islamic Architecture, London, 1970.

VEYONİS, S; The Decline of Medieval Hellenizm in Asia Minor and The Procees of Islamiyation from the Eleventh Through the Fifteenth Century, London, 1971.

YAVUZ A.T. ; “Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekan İşlev İlişkisi İçerisinde Savunma ve Barınma” IX.Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, 1992, s.253-284.

YAVUZ A.T. ; “Anadolu’da Eş Odaklı Selçuklu Hanları” ODTÜ. Mimarlık Fakültesi Dergisi, Ankara, 1976.s.187-204.

YETKİN, S.K.; İslam Mimarisi, Ankara, 1959.

YETKİN, S.K; “Mama Hatun Türbesi” Y.A.D. I, Ankara, 1957.

YETKİN, S.K.; “Selçuklu Kervansaraylarının Özellikleri” Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler, T.T.K., Ankara, 1962, s.408, 409.

YETKİN, S.K; Türk Mimarisi İstanbul, 1970.

YETKİN, S.K; İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984.

YETKİN, Ş. ; “Anadolu Selçukluların Mimari Süslemelerinde Büyük Selçuklulardan Gelen Bazı Etkiler” Sanat Tarihi Yıllığı 1966-1968, İstanbul,1968.

YİNANÇ, M. H.; Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944.

YİNANÇ, M.H.; “Erzurum” Mad., İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1964.

YURTTAŞ, H.; “Erzurum Ulu Camii’ne Ait Yeni bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler” Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,

Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ Özel Sayısı, Sayı:17, Erzurum, 2001.s.197-201.

YURTTAŞ, H.; “Tercan Mama Hatun Külliyesi Hakkında Bazı Düşünceler ve Yapılan Son Onarımlar” Prof. Dr. Zafer BAYBURTLUOĞLU Armağanı, Sanat Yazıları, Kayseri 2001, s.637-663.

YURTTAŞ, H.- ÖZKAN, H.- KÖŞKLÜ, Z.,V.D.; Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir ERZURUM, Erzurum, 2008.

